

МУАССИСАИ ДАВЛАТИИ ТАЪЛИМИИ
«ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ БОХТАР БА НОМИ НОСИРИ ХУСРАВ»

Бо ҳуқуқи дастнавис

ВБД: 891.550 (83.3)

РАҲМАТОВА ОЗОДАҲОН АНВАРҶОНОВНА

СОҲТ, МАВЗУЪҶО ВА ПОЭТИКАИ ҚАСИДАҶОИ
САЙФИ ИСФАРАНҶӢ

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология аз рӯйи
ихтисоси 10.01.01 – Адабиёти тоҷик; равобити адабӣ

Роҳбари илмӣ: доктори илми филология,
профессор, академики Академияи
миллии илмҳои Тоҷикистон
Салимӣ Н.Ю.

ДУШАНБЕ – 2023

МУНДАРИЧА

МУҚАДДИМА.....	3-7
ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ.....	8-12
БОБИ I. ЗАМОНИ ЗИНДАГӢ ВА ҲАЁТУ ЭҶОДИЁТИ	
САЙФИ ИСФРАНГӢ.....	13-51
1.1. Авзои сиёсӣ ва адабии замони зиндагии Сайфи ИсфрангӢ.....	13-22
1.2. Зиндагиномаи Сайфи ИсфрангӢ.....	23-51
1.2.1. Эҷодиёти Сайфи ИсфрангӢ.....	36-51
БОБИ II. СОХТ ВА МУҲТАВОИ ҚАСИДАҲОИ	
САЙФИ ИСФРАНГӢ.....	52-117
2.1. Сохти қасидаҳои Сайфи ИсфрангӢ.....	54-66
2.2. Муҳтаво ва арзишҳои адабии қасидаҳои Сайфи ИсфрангӢ.....	67-117
2.2.1. Мамдуҳони шоир.....	67-73
2.2.2. Мадҳи мамдуҳон.....	73-97
2.2.3. Андешаҳои иҷтимоӣ дар қасидаҳои Сайфи ИсфрангӢ.....	97-108
2.2.4. Тасвири табиат ва тавсифи субҳ дар тағаззулоти Сайфи ИсфрангӢ.....	108-117
БОБИ III. МАЗМУНСОЗӢ ВА МАЪНИОФАРӢ ДАР ҚАСОИДИ	
САЙФИ ИСФРАНГӢ	118-147
3.1. Шеърӯ шоирӣ аз нигоҳи Сайфи ИсфрангӢ ва афкори адабӣ-танқидии ӯ.....	118-124
3.2. Шеваҳои мазмунсозӣ ва корбурди саноеи бадеӣ дар қасоиди Сайфи ИсфрангӢ	125-147
ХУЛОСА	148-151
ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ	
НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ.....	152
РӮЙҲАТИ АДАБИЁТ.....	153-165
НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ.....	166-167

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Жанри қасида дар асрҳои X-XIII дар адабиёти тоҷикии форсӣ марҳалаи ташаккул ва таҳаввулро паймуда, дар асри XIII, бахусус дар нимаи аввали ин аср, мавқеи баргузидаашро дар байни дигар жанрҳои адабӣ маҳфуз дошта буд. Ҳамин аст, ки суҳанварони барҷастаи ин давра маҳорати эҷодии худро ғолибан тавассути жанри қасида сайқал меоданд, шуҳраташон то ба марказҳои адабии давр мерасид, ҳаводорону харидорон доштанд, ба дарборҳо даъват мешуданд. Шуаро барои роҳбӣ ба дарбори ҳокимонро қасидасароӣ ва ба ҳукуматдорон пешкаш кардани қасидаҳои мадҳӣ ҳамчун василаи асосӣ медонистанд. Дар асри XII ва нимаи аввали асри XIII намояндагони маъруфи адабиёт, монанди Анварии Абевардӣ, Ҳоконии Шервонӣ, Захири Форёбӣ, Асириддини Ахсикатӣ пеш аз ҳама бо қасидасароӣ маъруфият пайдо карда буданд, ки дар ин радиф метавон адиби забардасти мовароуннаҳр Сайфи Исфрангиро низ ном бурд.

Сайфи Исфрангӣ аз зумраи адибонест, ки фаъолияти эҷодияш ба замони инқирози давлати абарқудрати Салҷуқӣён ва ба сари ҳокимият омадани муғулҳо дар Хуросону Мовароуннаҳр рост меояд. Ин замоне буд, ки сели ҳаводис ба низоми давлатдорӣ ва ба ҳаёти адабии Вароруд таъсири манфии худро расонида, на танҳо мардум, ҳатто сарварону ҳокимони маҳаллиро дар таҳлукаи ҷон андохта буд. Табиист, ки қадри илму адабу фарҳанг ҳам оҳиста-оҳиста коҳиш меёфт. Ҳолати мазкур аз як тараф, то ҷое ба бенизомии марказҳои адабӣ сабаб гардида, аз ҷониби дигар ба мавзуи қасида, ки ағлаб мадҳӣ буд, таъсир расонид ва озодии интиҳоби мавзуро ба эҷодкорон муҳайё сохт. Адибон дигар побанд ва мадҳиясарои ҳокимони вилоёти мухталиф набуданд, ки ҳаёти эҷодии Сайфи Исфрангӣ низ аз ин қазия берун нест.

Ҳаёт ва эҷодиёти Сайфи Исфрангӣ далел бар он аст, ки вай дар тӯли умри худ дар дарбори ҳокимони гуногуни Мовароуннаҳр, ҳатто Хуросон, хидмат карда, гоҳо барои ба дарбор роҳ ёфтанд дар ситоиши ҳокимон

қасидаҳо сурудааст. Мавзуъ ва масоили қасидаҳои шоир ин матлабро тасдиқ менамояд. Дуруст аст, ки шоир дар дигар жанрҳои хурди лирикӣ, монанди ғазал, қитъа, рубоӣ ва ғ. қувва озмудааст. Аммо қасида дар эҷодиёти ӯ мавқеи хос дошта, беш аз 70 фоизи эҷодиёти мавсуфро фаро мегирад.

Роҷеъ ба қасидаҳои Сайфи Исфарангӣ ва мавқеи онҳо дар адабиёти охири асри XII ва аввали асри XIII агарчи дар ишораҳои тазкираҳо, муаллифони таърихи адабиёти тоҷику форс ва муҳаққиқони алоҳида, амсоли Рашиддудини Ватвот дар «Ҳадоиқ-ус-сеҳр», Шамс Қайси Розӣ дар «Ал-муъҷам...», Давлатшоҳи Самарқандӣ дар «Тазкират-уш-шуаро», баъдтар Шиблии Нӯъмонӣ, Э. Браун, Зайнулобиддини Муътаман, Ян Рипка, Чалолиддин Ҳумоӣ, Аббос Иқбол, Забеҳулло Сафо, Салим Найсорӣ, Е. Э. Бертелс, С. Айнӣ, Фитрат, А. Н. Болдирев, М. Н. Османов, Р. Ҳодизода, Л. Сулаймонова, А. Афсаҳов, Сирусӣ Шамисо, У. Тоиров, С. Саъдиев, Зубайда Сиддиқӣ, У. С. Казакова ва дигарон ҷое мухтасар ва ҷое муфассалтар ишораҳо рафтааст, дар ин боб то ҳол ҷустори алоҳидаи фарогир анҷом дода нашудааст. Ҳатто дар диссертатсияи адабиётшиноси тоҷик Лола Сулаймонова «Ҳаёт ва эҷодиёти Сайфи Исфарангӣ» [115] маълумоти ниҳоят мухтасар, монанди теъдоди қасидаҳои шоир, муҳтавои умумии онҳо ва баъзе мамдуҳони суҳанвар мулоҳизаҳои аввалия баён шудаасту бас.

Дар таҳқиқи мавҷуда асосан ба шоири қасидасаро будани Сайфи Исфарангӣ ва вобаста ба тақозои давру замон бештар ба қасида рӯй овардани ӯ ишораҳои вучуд доранд ва наметавон гуфт, ки дар онҳо мавзуи мазкур ба таври ҳаматарафаю боиста ҳалли худро ёфта бошад. Хулосаҳои мушаххас оид ба сохту муҳтавои қасидаҳои шоир, маҳорати эҷодии вай дар қасидасароӣ, ҳунари мазмунсозию маъниофарии адиб бо истифода аз санъатҳои бадеӣ, хусусиятҳои фарқкунандаи қасидаҳои ӯ аз қасидасароёни пешини ин адабиёт ва ғ. диди наву нигоҳи тозаро талаб менамояд. Дар ин маврид мебояд ба замони зиндагии Сайфи Исфарангӣ бештар тавачҷух

кард, зеро дар навбати аввал замон ва бурду бохтҳои он ба эҷодкор мавзӯ фароҳам меоварад ва коргоҳи эҷодии ӯро мавод медиҳад.

Дар алоқамандӣ ба он чӣ гуфта омад, метавон гуфт, ки таъйиди мавқеи қасида дар эҷодиёти Сайфи Исфрангӣ ва вижагиҳои ғоявию бадеии қасидаҳои шоир пажӯҳиш ва таҳқиқоти махсусро тақозо менамояд.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Бо вучуди он ки дар бораи ҳаёту эҷодиёти Сайфи Исфрангӣ донишмандони гузашта ва муҳаққиқони кунунии адабиёти тоҷикии форсӣ таваҷҷуҳи хос зоҳир намудаанд ва ин шоири номовар зодаю парвардаи сарзамини тоҷикон аст, роҷеъ ба шахсият, осор ва хунари шоирии ӯ хонандаи тоҷик то ҳол маълумоти кофӣ дар ихтиёр надорад. Дар маъхазҳои адабӣ ва адабиёти илмӣ баъзе маълумотҳоро роҷеъ ба рӯзгор ва маҳсули эҷодии ӯ метавон дарёфт. Зиёда аз ин, дар адабиётшиносии тоҷик таҳқиқу баррасии маҳорати шоирии Сайфи Исфрангӣ, аз ҷумла қасидаҳои ӯ, ба нудрат ба чашм мерасад.

Оид ба ҳаёт ва эҷодиёти Сайфи Исфрангӣ дар сарчашма ва маъхазҳои адабӣ, аз ҷумла, дар «Тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ, «Ҳафт иқлим»-и Амин Аҳмади Розӣ, «Оташкада»-и Лутфалибеки Озар, «Ништари ишқ»-и Ҳусайнқулихони Азимободӣ, «Мачмаъ-ул-фусаҳо»-и Ризоқулихони Ҳидоят, «Миръот-ул-хаёл»-и Шер-хони Лудӣ, «Тазкират-уш-шуаро»-и Муҳаммад Соҳиби Фаррухободӣ, «Тазкираи мутақаддимин ва салотини муосирин ва бузургони мутаваллидин»-и Садрӣ Зиё, «Қомус-ул-аълום»-и Шамсиддини Сомӣ ва ғайра маълумотҳои ниҳоят кутӯҳ ва пароканда мавҷуданд, ки баъзан аз иштибоҳҳо орий нестанд. Дар ҳамаи ин сарчашмаю маъхазҳо дар баробари ишораҳои шарҳи ҳоли, дар бораи шоири қасидасаро будани Сайфи Исфрангӣ ва баъзе мамдуҳонаш, аз ҷумла шох Муҳаммад Хоразмшоҳ ва вазири ӯ Низомулмулк Муҳаммад ибни Солех ишораҳои муҳтасар метавон дарёфт. Дар феҳристи шарҳшиносон ва нухашиносон академик Б. Дорн, Шпренгер, Чарлз Риё, Перч, Ҳерман Эте, Муқтадир, Ибни Юсуфи Шерозӣ, ба ин ё он муносибате шоири қасидасаро будани Сайфи Исфрангӣ ёд шудааст. Масалан, Чарлз Риё дар заминаи

қасоиди шоир аз ду мамдуҳи ӯ; вазири Муҳаммад Хоразмшоҳ Низомулмулк Муҳаммад ибни Солеҳ ва волии Чигатой дар Мовароуннаҳр Қутбиддин Амир Ҳабаш хабар додааст.

Баъдтар, баробари таҳаввули шарқшиносӣ ва адабиётшиносӣ, вобаста ба таърихи адабиёти тоҷикии форсӣ ва омӯзиши он, роҷеъ ба рӯзгору осор, минҷумла ҳунари қасидасароии Сайфи Исфрангӣ Э. Браун, Ҳ. Эте, С. Айнӣ, С. Нафисӣ, Аббос Иқбол, Забеҳуллоҳи Сафо, А. Фитрат, Х. Мирзозода, Ш. Ҳусейнзода, Л. Сулаймонова, З. Сиддиқӣ, М. Л. Рейснер, У. С. Казакова, А. М. Хуросонӣ ва дигарон ҷое камтару ҷое бештар ибрози назар намудаанд. Аз номбаршудагон Л. Сулаймонова ва М. Л. Рейснер бештар аз дигарон доир ба қасидаҳои шоир ва яке аз қасидасароёни маъруфи нимаи аввали асри XIII будани ӯ тавачҷуҳ кардаанд. Х. Мирзозода ба мақолаи А. Фитрат баҳои дуруст дода, заҳмати ӯро дар адабиётшиносии тоҷик дар омӯзиши Сайфи Исфрангӣ таъкид менамояд, аммо худ ба сахв роҳ дода менависад, ки «...Фитрат фикри тазкиранависонро, ки Сайфи Исфрангӣ ва Асириддини Ахсикатиро як шахс мепиндоштанд, бо далелҳои қавӣ рад кардааст» [79; 39]. Вақте ба мақолаи А. Фитрат муроҷиат шуд, маълум гардид, ки дар мақолаи А. Фитрат ин фикр вуҷуд надорад ва дар ягон маъҳаз ин ду шахсияти эҷодкор як шоир доништа нашудаанд.

Ниҳоят, аз корҳои зиёди хурду калони анҷомёфта доир ба рӯзгору осори Сайфи Исфрангӣ бармеояд, ки ҳеҷ як аз ин муҳаққиқон қасоиди шоирро, ки дар эҷодиёташ ҷойгоҳи аввалиндарача доранду маҳорати шоирии вай тавассути қасидаҳояш баҳогузорӣ мегардад, мавриди пажӯҳиши алоҳида қарор надодаанд. Ин қазия зарурати дар як монографияи илмӣ ба миён гузоштани масъалаи мазкурро тақозо менамояд, ки ин заҳмат бар дӯши инҷониб афтод.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва ё мавзӯҳои илмӣ. Мавзуи таҳқиқи диссертатсия марбут ба таърихи адабиёт буда, дар асоси нишондоди қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26.09.2020, № 503 «Дар бораи

самтҳои афзалиятноки таҳқиқоти илмӣ ва илмию техникӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025» ва яке аз самтҳои асосии корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи адабиёти тоҷики МДТ «Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав», яъне «Таҳқиқ, пажӯҳиш ва таҳияи зиндагинома, мероси адабӣ ва афкори назарии суҳанварон ва мутафаккирони классики форс-тоҷик» ва нақшаи дурнамои он барои солҳои 2015-2020 марҳила ба марҳила анҷом дода шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ. Мақсади омӯзишу пажӯҳиши моро масъалаҳои равшан намудани замони зиндагии Сайфи Исфрангӣ ва рӯзгору осори ӯ ва дар ин заминаи боэътимод нишон додани мавқеи қасида дар эҷодиёти шоир, сохту муҳтаво ва поэтикаи қасоиди вай, ҳунари шоирии мавсуф дар мазмунсозию маъниофарӣ дар жанри қасида ба вучуд овардааст.

Вазифаҳои таҳқиқ. Ба хоҳири даст ёфтани ба ин матолиб ва таҳлилу баррасии дурусту мукаммали мавзуи пажӯҳиш мо ҳалли масоили зеринро дар назди худ ҳамчун вазифа қарор додем:

1. Муайян ва барқарор намудани давраҳои ҳаёту эҷодиёти Сайфи Исфрангӣ пайваста бо чашмандозӣ ба ҳаёти сиёсӣ ва фарҳангии замони шоир;

2. Баррасии ҳунари шоирии Сайфи Исфрангӣ дар заминаи таҳқиқи осори хурди лирикии ӯ, монанди ғазал, қитъа, тарҷеъбанд ва рубоӣ;

3. Муайян намудани мавқеи қасида дар эҷодиёти шоир;

4. Вижагиҳои сохт ва муҳтавои қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ, маҳорати ӯ дар пайванду таносуби сохт, оҳангноки, истифодаи вазн, қофия ва радиф дар қасида;

5. Мавзуҳои мадҳу ситоиш, шикоят аз замон, ҳасби ҳоли эҷодкор ва воқеияти таърихӣ дар қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ;

6. Таъсирпазирии шоир аз қасидасароёни пешин ва тозагиҳои ҳунарии ӯ дар эҷоди қасида;

7. Арзиш ва аҳамияти мазмунсозӣ ва маъниофарӣ дар қасоиди Сайфи Исфрангӣ.

Объекти таҳқиқ. Адабиёти давраи классикӣ, давовини шуаро, ба вежа давовини шуарои қасидасаро, осори назарии ба анвои адабӣ бахшидашуда ва бевосита осори дар жанри қасида сурудашудаи Сайфи Исфрангӣ мебошад.

Предмети таҳқиқ. Масоили поэтикии шеърӣ классикӣ дар мисоли қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ мебошад, ки дар пайванд ба осори дигари

адиб баррасӣ гардидаанд.

Асосҳои назарии таҳқиқ. Асосҳои назарии кори мазкурро усули муқоисавӣ-таърихӣ дар адабиётшиносӣ фароҳам овардаанд. Ҳамзамон дар ҷараёни таълифи диссертатсия аз тазкираҳо, маъхазҳои зиёди фарҳангӣ, аз усулҳои таҳқиқоти адабиётшиносону шарқшиносони ватанию хориҷӣ, монанди Бадеуззамони Фурӯзонфар, Ҳерман Эте, Эдвард Браун, Евгений Эдуардович Бертелс, Забехуллоҳи Сафо, Ян Рипка, Абдулғанӣ Мирзоев, Холиқ Мирзозода, Расул Ҳодизода, Аълоҳон Афсаҳзод, Худой Шарифов, Абӯбакр Зухуриддинов, Абдунабӣ Сатторзода, Мирзо Муллоаҳмадов, Абдуманнон Насриддинов, Алии Муҳаммадии Хуросонӣ ва дигарон истифода шудааст.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Ҳангоми ҳаллу ҷасли муқаммали масоили меҳварии диссертатсия метод ва равишҳои таҳқиқии таърихӣ-муқоисавии адабиётшиносӣ, мушоҳидаю муқоиса, назари объективӣ ба маводи адабӣ, омӯзиши типологии жанрҳо ва методи таҳлили системавӣ муназзам истифода шудаанд.

Сарчашмаи таҳқиқ. Сарчашмаи асосии таҳқиқии диссертатсия матни илмиву интиқодии Зубайда Сиддиқӣ «Девон»-и Сайфи Исфарангӣ аст, ки дар Покистон ба таъб расидааст. Дар баробари истифодаи ҳамачонибаи матни мазкур барои муқобалаву муқоиса аз нусхаи қаламии рақами 59-и Ганҷинаи дастхатҳои ба номи академик А. Мирзоеви Институти шарқшиносии АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон ва «Мунтахаби ашъор»-и Сайфи Исфарангӣ, ки тартибдиҳанда ва муаллифи сарсухан Лола Сулаймонова аст, баҳра бурда шуд. Ҳамчунин, ҳангоми таълифи диссертатсия ҷилди сеуми «Гулшани адаб», ки дар таҳияи Камол Айнӣ, Аълоҳон Афсаҳзод ва Ҷобулқои Додалишоҳ соли 1975 дар нашриёти «Ирфон» ба таъб расидааст ва тазкираи «Шоирони Мовароуннаҳр» дар таҳияву тадвини адабиётшинос Алии Муҳаммадии Хуросонӣ ба қор гирифта шуданд.

Навгониҳои илмӣ таҳқиқ. Дар илми адабиётшиносии муосир бори аввал вижагиҳои поэтиқии қасоиди яке аз шоирони маъруфи асрҳои миёна

ба тариқи монографӣ мавриди баррасиҳои ҳамаҷониба қарор гирифтааст. Сайфи Исфрангӣ дар як замони ҷурталотуми табудули сиёсатҳо ва фармонравоёни замон дар поёни асри XII ва ибтидои асри XIII рӯзгор ба сар бурда, ки он ба эҷодиёти шоир, хосатан, ба қасоиди ӯ таъсири амиқ гузоштааст. Дар диссертатсия дар заминаи таҳлили муфассали замони зиндагӣ ва рӯзгору осори маҳфузи Сайфи Исфрангӣ мавзуву мундариҷаи қасоиди шоир, маҳорат ва ҳунари ӯ дар қасидасароӣ ва поэтикаи қасидаҳо бар пояи мухтассоти мазмунсозию маъниофаринӣ, ки аз доираи назари муҳаққиқон дур афтада буд, ба риштаи таҳқиқ кашида шудааст. Лозим ба таъкид аст, ки омилҳои иҷтимоӣ ва биографӣ ба ҳайси унсурҳои маънавӣ ва мазмунсоз дар бофти калом ва тору пуди бадеии қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ нақши муассир гузоштаанд.

Фузун бар ин Сайфи Исфрангӣ дар замоне чун шоири қасидасаро маъруфият пайдо карда буд, ки ин жанри адабиёти форсу тоҷик авҷи таракқиёти худро дар намунаи қасоиди Масъуди Саъди Салмон, Анварии Абевардӣ, Заҳири Форёбӣ, Хоқонии Шарвонӣ ва дигарон пушти сар карда буд.

Аз ин дидгоҳ бори аввал аст, ки сохту муҳтаво, хусусиятҳои умда ва фарқкунандаи қасоиди Сайфи Исфрангӣ ва ҳаллоқияти ҳунарии ӯ дар манзари таҳаввули таърихӣ жанри қасида ба доираи таҳқиқ кашида шудааст. Дар чараёни баррасиҳо навангезиҳои Сайфи Исфрангӣ дар шакл ва мазмуну муҳтавои қасида ба ҳайси ҷолибтарин дастоварди шоир дар такомули жанри қасида, ба хусус, ҷойгоҳи вазн, қофия ва радиф дар маъниофариву мазмунсозӣ ва ғановати сабку забон ба тафсил табақабандӣ ва тавсифу таҳлил шудаанд, ки аз ҷумлаи наwgониҳои диссертатсия маҳсуб мешаванд.

Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Таърихчаи ҳаёти сиёсӣ фарҳангии замон дар иртибот бо барқарор намудани рӯзгор ва мероси адабии то ба мо расидаи Сайфи Исфрангӣ, тавсифи нусахи қаламии девони ӯ, ки то ба замони мо маҳфуз мондаанд;

2. Теъдод ва мавқеи қасида дар эҷодиёти Сайфи Исфарангӣ ва маҳорати шоирии ӯ дар эҷоди ин жанри бадеӣ зимни қиёсу муқобала бо осори қасидасароёни замон;

3. Муайян намудани ному насаб ва мансаби мамдуҳони шоир;

4. Муҳтавои қасидаҳои Сайфи Исфарангӣ ва мавзӯҳои мадҳу ситоиш, шарҳи ҳоли эҷодкор, фахрияҳо, шикоят аз замон ва аҳли он, тасвири манзараҳои табиат ва ғ., ки маҳорати мазмунсозию маъниофарии шоирро муайян менамоянд;

5. Таъсирпазирии эҷодкор аз қасидасароёни пешини адабиёти тоҷикии форсӣ ва маҳорати шоир дар истифодаи вазну қофияву радиф дар сурудани қасида, чеҳранигории ӯ дар ин жанри бадеӣ;

6. Хусни баён, меъёри забон ва истифодаи санъатҳои бадеӣ дар қасидаҳои шоир пайваста ба мавзӯю муҳтавои ин ё он қасида.

Аҳамияти назарӣ ва амалии таҳқиқ. Диссертатсия барои равшанӣ андохтан ба баъзе ҷанбаҳои яке аз масъалаҳои кам таҳқиқшудаи адабиёти классикии тоҷикии форсӣ, яъне таҳаввули жанри қасида, дар мисоли қасидаҳои Сайфи Исфарангӣ роҳро ҳамвор хоҳад кард. Ҳамчунон, ҳангоми навиштани китобҳои дарсии таърихи адабиёти тоҷикии форсӣ барои мактабиён ва донишҷӯён, баҳусус таърих ва хусусиятҳои жанри қасида дар ин адабиёт аз маводи диссертатсия метавон истифода кард.

Маводи диссертатсия дар тадқиқу таҳқиқи ҷомеи адабиёти нимаи аввали асри XIII, таъйиди рӯзгору осори Сайфи Исфарангӣ, таълифи корҳои курсӣ ва дипломӣ дар макотиби олий, курсҳои махсуси омӯзишӣ дар шинохти ҳамаҷонибаи ҳаёту эҷодиёти шоир, баҳусус қасоиди ӯ, ки дар эҷодиёташ мақоми аввалиндараҷа доранд, метавонад хидмат кунад.

Мутобиқати мавзӯи диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Кори диссертатсионӣ дар мавзӯи «Соҳт, мавзӯҳо ва поэтикаи қасидаҳои Сайфи Исфарангӣ» ба доираи масъалаҳои таҳқиқии шиносномаи илмӣ аз рӯйи ихтисоси 10.01.01 – Адабиёти тоҷик; равобити адабӣ мутобиқат менамояд.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ. Баррасӣ, матраҳ ва коркарду таҳлили мавзуи диссертатсионӣ маҳсули фаъолияти чандинсолаи муаллиф мебошад. Саҳми шахсии муаллиф дар таҳқиқ ва ҷамъовариҳои маводи илмию адабӣ роҷеъ ба қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ ва дар ин замина муайян намудани ҷойгоҳ ва мақоми қасида дар эҷодиёти Сайфи Исфрангӣ дар арсаи илму адаби форс-тоҷик инъикос меёбад.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Натиҷаҳо ва дастовардҳои таҳқиқ дар семинару курсҳои махсус ва дарсҳои лексиониву амалии факултети фанҳои гуманитарии Коллеҷи омӯзгории Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав» мавриди қарор гирифтаанд. Муҳимтарин нуктаҳои диссертатсия дар маводи конференсияҳои илмӣ-амалии донишгоҳӣ, вилоятӣ, ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ (солҳои 2011-2022) интишор ёфтаанд.

Диссертатсия дар маҷлиси васеи кафедраи адабиёти тоҷики Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав» аз 25 июни соли 2019 (суратчаласаи № 11) муҳокима ва ба ҳимоя пешниҳод карда шудааст.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзуи диссертатсия. Роҷеъ ба мавзуи диссертатсия 11 мақолаи диссертант дар маҷмуаҳои илмӣ, маводи конференсияҳои илмӣ-амалии донишгоҳӣ, вилоятӣ, ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ ва як монография ба нашр расидаанд. Аз ин миён 4 мақолаи муаллиф дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон интишор ёфтаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб (ҳафт зербоб), хулосаву рӯйхати адабиёт иборат буда, ҳаҷми умумии қор 167 саҳифаи ҷопи компютери ро дар бар мегирад.

БОБИ I

ЗАМОНИ ЗИНДАГӢ ВА ҲАЁТУ ЭҶОДИЁТИ САЙФИ ИСФРАНГӢ

Авзои сиёсӣ ва адабии замони зиндагии Сайфи Исфрангӣ

Даврони зиндагонии Сайфи Исфрангӣ, ки ба охирҳои асри XII ва нимаи аввали асри XIII мувофиқ меояд, яке аз даврони пуртахлука, бесарусомонӣ, аз даст ба даст гузаштанҳои ҳукмронӣ дар Мовароуннаҳру Хуросон мебошад.

Нимаи дувуми асри XII ва ибтидои асри XIII давраи болоравӣ ва устуворшавии давлати Ғуриён ба шумор рафта, дар ин муддат ба ҳудуди ин давлат Хуросон, Синду Панҷоб, Кашмиру Вахшонзамин, Вахону Шугнон, Хатлону Чағониён ва қисме аз Сурхандарёву Қашқадарёи имрӯза шомил мешуданд. Дар охири асри XII, дар замони ҳукмронии Султон Текеш Аловиддин (1163-1203) давлати Ғуриён ба ҳучумҳои пай дар пайи Хоразмшоҳиён дучор гардида, баъди марги Шаҳобуддини Ғурӣ (1206) пурра аз пой меафтад ва кулли он манотикро Муҳаммад Хоразмшоҳ, ки яке аз мамдуҳони адибони қасидасарои он давра, минҷумла, Сайфи Исфрангӣ буд, ба мулки хеш ҳамроҳ менамояд. Таназзули давлати Ғуриёнро, ки дувумин давлати мустақили тоҷикон баъди давлати Сомониён доништа мешавад, дар он мебинем, ки «он ҳарчанд мустақил буд, аммо иқтисодиёти худро дар нисбати дигар ноҳияҳои Осиёи Миёна ба дараҷаи тараққиёти замон баланд бардошта натавонист» [87, 218].

Дар он замон таҳлили мухтасари сиёсии давлатҳои туркӣ баёнгарӣ онанд, ки дар зиддияту хусумати байниҳамдигарӣ заиф гашта, дар нимаи дувуми асри XII ба тараққиёти ҳамачонибаи Хоразм роҳ ҳамвор намуданд. В. В. Бартолд, Б. Ғафуров, Н. Неъматов, А. Мухторов, А. Раҳматуллоев, Н. Амиршоҳӣ ва чанде дигар аз муҳаққиқони индавринаи таърихи халқи тоҷик бар онанд, ки тараққиёти бемайлоии назарраси Хоразм баъди ғалабаи Қарохитойҳо бар Салҷуқиён дар соли 1141 хеле

назаррас буд. Задухӯрдҳои давлатҳои ҳамҷавор шароит фароҳам меовард, ки Хоразм аз суғст шудани давлатҳои пештар овозадор истифода карда, аз ҳар ҷиҳат рӯ ба тараққӣ ниҳад. Тавре муаррихи маъруф Бобочон Ғафуров менависад: «Дар соли 2003 Султон Муҳаммад бо пуштбонии Қарахитоиҳо Хуросонро тамоман ба даст даровард. Вай Ҳирот ва гирду атрофи онро низ ба худ тобеъ намуда, дар соли 1207 ба пойтахти худ баргашт» [51, 552 - 553]. Муҳаммад Хоразмшоҳ баъди Хуросонро ба тасарруфи худ даровардан, дар андешаи мутеъ намудани Мовароуннаҳр ва нобуд сохтани ҳукмронии қарахитоиҳои ин минтақаи пур аз сарват афтод ва бо баҳонаи ғуруъ нишондани шӯриши садрҳои Бухоро ба Мовароуннаҳр лашкар кашида, аз пайи тасарруфи он шуд.

Сабаб дар он буд, ки дар Бухоро мавқеъ ва ҷойи диндорон бениҳоят мустаҳкам шуда, онҳо ҳатто ба корҳои давлатӣ ва фармонравой даст мезаданд. Таърихнависон, аз ҷумла, А. Мухторов ва А. Раҳматуллоев менависанд, ки «Ҳамроҳ шудан ба корҳои давлатӣ ба ҷое овард, ки садрҳои Бухоро барои якҷоя идора кардани давлату дин ҳуқуқ пайдо намуданд. Яке аз онҳо хонадони Бурҳониддин буд, ки сулолаи махсусро ба вуҷуд овард. Онҳо таҳти унвони «Садри ҷаҳон» Бухороро идора мекарданд» [87, 221]. Ҳатто Забеҳуллоҳи Сафо аз тарафи Муҳаммад Хоразмшоҳ, ки баъди ғалабаҳои пай дар паяш ўро «Искандари Сонӣ» ва «Султон Санҷар» менавиштанд, кушта шудани садри Бухоро Бурҳониддин ва писарони ўро ёдрас шуда менависад, ки бозмондагони Оли Бурҳон то нимаи асри XIII дар Бухоро ба раёсати ҳанафиён будаанду Сайфи Исфарангӣ дар қасидае набераи Садр Бурҳониддинро мадҳ гуфтааст [107, 795- 796].

Садрҳо аз номи дини мубини ислом бо ҳар роҳу василае ҳамаи табақаи ҷомеаро ғорат мекарданд ва бар дороии худ дороӣ меафзуданд. Онҳо миқдори зиёди заминҳои вақфро сарфи маишати худ намуда, андози заминҳои зироатии гирду атрофи Бухороро аз худ менамуданд, молиёти ҳунармандону тоҷирон ба ҷайби онҳо мерехт. Давлату дороии садрҳо дар

он вақт гӯё ҳисоб надошт. «Боигарии садрхоро танҳо дар мисоли Муҳаммад ибни Аҳмад дидан мумкин аст, ки ҳангоми ба Макка сафар карданиш барои таъминоти роҳ 100 шутур бор ҳамроҳ бурд. Ба вай ба ҷои лақаби «Садри ҷаҳон» лақаби «Садри ҷаҳаннам» - ро доданд» [87, 221]. Дар Бухоро ба ин тоифа аҳоли бо ҷашми нафрат менигаристанд, бар муқобилашон шӯришу исёнҳо мебардоштанд. Соли 1206 аҳолии шаҳри Бухоро бар зидди садрҳо бархоста, онҳоро ба вазъи ниҳоят ногувор гузоштанд ва ҳатто молу мулкашонро тороҷ намуда, худашонро аз шаҳр ронданд. Ба ин шӯриш Малик Санҷари сипарсоз роҳбарӣ мекард. Садрҳои рондашудаи Бухоро, ки худро намояндагони олимартабаи ислом мешумориданду имкониятҳои зиёди молӣ ва ҳукмрониро аз даст дода буданд, барои кӯмак рӯ ба қарохитоиҳо меоранд. «Дар ҷунин вазъият Муҳаммад Хоразмшоҳ, ки барои аз қарохитоиҳо гирифтани Мовароуннаҳр фурсат меҷуст, воқеаи Бухороро барои иҷрои нақшаҳои худ мавқеи мусоид дарёфта, бо қувваи бузурги ҳарбӣ ба сӯи Бухоро ҳаракат намуд» [51, 554]. Соли 1207 Муҳаммад Хоразмшоҳ пеш аз расидани қарохитоиҳо Бухороро забт намуда, ба садрҳои шаҳр имконият дод, ки ҳокимияти худро барқарор намоянд ва ба тобеияти Хоразмшоҳ дароянд.

Муҳаммад Хоразмшоҳ баъди ба даст овардани Бухоро барои ҳамкорӣ бо ҳокими Самарқанд Усмон ибни Иброҳим бар зидди қарохитоиҳо иттиҳод баста бошад ҳам, муносибати ӯ бо Қарахониёнро метавон шартан ин тавр ба се марҳила тақсим намуд: нахуст муносибати мутафӣқона, дуюм муносибати тобеият ва сеюм аз байн бардоштан ва нобуд намудани ҳокимони қарахонӣ дар Самарқанду Фарғона, ки дар ин боб дар китобҳои муаррихон В. В. Бартолд, Б. Ғафуров, А. Мухторов ва А. Раҳматуллоев [48, 420 - 435; 51, 3-557; 87, 21 - 223] ба таври муфассал сухан рафтааст. Ҳаминро бояд қайд намуд, ки яке аз сабабҳои муваффақият пайдо кардани Муҳаммад Хоразмшоҳ дар Мовароуннаҳр мавриди ҳучуми қабилҳои найманҳои муғул қарор гирифтани давлати қарохитой буд. Дигар ин ки бо омадани Муҳаммад Хоразмшоҳ ба Мовароуннаҳр ва фатҳи он

мардум ба ояндаи хуб бовар кунонида шуданд, зеро соли 1207 вай Бухороро ишғол намуда ба аскарони худ амр дода буд, ки ба аҳоли ҳеҷ гуна ҷавру зулму раво набинанд. Вай ҳатто сардори шӯришчиёни Бухоро Малик Санҷарро, ки бар зидди бадрҳо ва гӯрхони қарахитой сар бардошта буд, бо худ ба Урганҷ бурда, ба базмҳои дарборӣ ҳам даъват мекард. Вале ин як сохтакорие беш набуд, чунки бо фармони шоҳ баъдтар Малик Санҷарро ба дарёи Ому ғарқ намуда куштанд.

Ниҳоят, дар аввали асри XIII сарзамини бузурги Хуросону Мовароуннаҳр дар зери ҳукмронии хонадони Хоразмшоҳиён қарор гирифта буд. Ба қавли муаллифони «Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII-XIV» [35, 241] шуҳрати ҳашамати зоҳирӣ ва вусъати сарзамини ин хонадон ҳар қадар бузургу пуршукӯҳ гардида бошад ҳам, бунёди сиёсӣ иқтисодӣ ва тартиби идораи давлатӣ ба ҳамон андоза сусту заиф ва бесарусомон гардида буд. Ҳамин аст, ки натавонанд аҳолии заҳматкаш, ҳунармандону касибон, ҳатто феодалону ҳокимони маҳаллӣ ва амирони минтақаҳо барои ҳалосӣ аз Хоразмшоҳиён мавриди муносиб меҷустанд. Зиёда аз ин, бештари лашкаркашони Муҳаммад Хоразмшоҳ, ки аз қипчоқиён буданд, дар паноҳи идораи модари Султон Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ (солҳои ҳокимияташ 1200-1220) - Турконхотун нисбат ба Султони вақт дар дил хусумат мепарвариданд ва ба фитнаю дасисаҳои дарбории ин зан ҳамроҳӣ мекарданд, вале шоҳ инро намефаҳмид. Вазъи берунии ин давлатро низ хатар таҳдид мекард. Ин хавфи ҳамлаи урдуҳои Чингизхон, ки дар Муғулистон империяи бузурги пурқувватро ташкил карда буд, ба сӯи Хоразм мебошад. Дуруст аст, ки аввал қарохитоиҳо қурбони ҳамлаи нерӯи тавонои Чингизхон гардиданд. Бояд гуфт, ки Муҳаммад Хоразмшоҳ ин хавфи бузургро фаҳмида натавонист ва давлати паҳною муқтадираш, ба сабаби зиёд шудани душманҳои дохилию хориҷӣ, ноаён рӯ ба инқироз мениҳод.

Зиддиятҳои дохили дарбор ба пешрафти ҳаёти иқтисодӣ, фарҳангӣ, иҷтимоӣ ва муносибатҳои байналхалқӣ тақдир азими манфӣ расонд. Ин

холат давлатро ба дараҷае овард, ки ҳатто бекигарихо аз итоат намудан ба ҳукумати Хоразмшоҳ саркашӣ менамуданд. Садрҳо то ҷое фаъолияти манфиатҷӯёнаи худро идома медоданд. Андозҳои фармуда дар вақташ ба ҳазина ворид намегардид. Илова бар ин, бояд таъкид кард, ки пешгузаштагони ҳукмрони Мовароуннаҳру Хуросон Муҳаммад Хоразмшоҳ барои тобеъ намудани минтақаҳо кӯшида бошанд ҳам, вале тамоми мулки қарохитойҳо, аз ҷумла, охири намояндаи ин хонадон Кучлукро, ки душмани асосиашон буд, аз миён набардошта буданд. Ин бар зиёни Муҳаммад Хоразмшоҳ тамом шуд, зеро дар вақти ҳуҷуми Чингизхон ба Осиёи Миёна вай заминҳои водии Фарғонаро то сарҳади Чирчику Анис ба фоидаи Кучлук гузошт. Аз як тараф боқимондаҳои қарохитойҳо ва аз ҷониби дигар сарҳади Муҳаммад Хоразмшоҳро зеро назорат, барои ҳуҷуми оянда гирифтани муғулҳо давлатро зеро хатар гузошта буд. Аз тарафи Хоразмшоҳиён паҳш намудани шӯриши соли 1207 дар Бухоро ва шӯриши соли 1211 дар Самарқанд норозигии суққони ин шаҳрҳо ба ҳокимони ҷоҳилу золимашон низ зиёд карда, қувваи дохилии Муҳаммад Хоразмшоҳро ҳар чӣ бештар аз пештар суст мекард.

Ҷосусони Чингизхон пеш аз ҳуҷум ба Мовароуннаҳру Хоразм Чингизхонро аз ихтилофоти сиёсӣ иқтисодии дохили мамлакати Муҳаммад Хоразмшоҳ огоҳ намуда буданд. Ҳодисаҳои соли 1218 дар сарҳади Утрор- кушта шудани қорвони сафироне, ки Чингизхон гӯё ба хотири сулҳу осоиштагӣ фиристода буд, баҳонаи хуби ҳуҷуми лашкари Чингизхон ба Хоразмшоҳ гардид. Ин ҳодисаро муаррихон А. Мухторов ва А. Раҳматуллоев чунин ба қалам доданд: «Ҷ (яъне, Чингизхон - Р. О.) ба воситаи тоҷирон-ҷосусон дар бораи муноқишаҳои дохили маълумоти зиёде ба даст овард. Сипас барои пурра шинос шудан бо воқеаҳои охири Чингизхон баҳори соли 1218 ба Хоразм қорвони қалони тоҷирони хешро фиристод. Қорвон иборат аз 500 уштур бор ва 450 нафар тоҷир ба шаҳри Утрор расид. Ҳокими Утрор Иналчиқ дар бораи омадани қорвон ба Муҳаммад дарак дод. Бо амри подшоҳ қорвонро талаву тороч карда,

точиронро ба қатл расониданд. Танҳо як нафар корвонбошӣ чони худро халос намуда, ба Муғулистон гурехт ва ҳодисаҳоро ба Чингизхон нақл кард. Аз рафтори ваҳшиёнаи Муҳаммад Чингизхон ба ҳашму ғазаб омада, ба Хоразм сафири худро фиристод. Аммо Муҳаммад талаби сафирро иҷро накарда, ӯро қатл намуда, ришу бурути ҳамсафаронашро тарошида зиндонӣ кард [87, 256]. Магар ин ҳама ба Чингизхон асар карда буд, ки вай бармаҳал ҳучуми худро ба Осиёи Миёна шуруъ намуд.

Чингизхон тобистони соли 1219 аз тарафи Иртиш ба Осиёи Миёна лашкар кашида, тирамоҳи ҳамон сол бо армияи 200 000 нафара ба Мовароуннаҳр зада даромад.

Барои бобарор гузаштани зарба Чингизхон пеш аз ҳама аз фарзандони лашкаркаши худ Чӯхӣ, Чағатой ва Ҷчтатой кор гирифта, онҳоро барои зарба задан ба шаҳрҳои калони соҳилҳои дарёи Сир равона намуд ва худ ба ҷониби Бухоро лашкар кашид. Соли 1220 урдуи бешумори муғул Бухороро забт ва моҳи марти ҳамин сол шаҳри Самарқандро ба тасарруфи худ даровард. Бо аз даст додани ин ду шаҳри бузурги Мовароуннаҳр қувваи ҳарбӣ-сиёсии заифшудаи Муҳаммад Хоразмшоҳ рӯ ба парокандагӣ ниҳод. Дар ин миён аҳолии шаҳри Хучанд ба муқобили қўшунҳои Чӯхӣ истодагарӣ карда, бо сардории Темурмалик муддате шаҳрро ҳимоя намуда бошанд ҳам, ниҳоят мағлуб гардиданд [35, 141-218]. Соли 1220 қисматҳои шарқӣ ва марказии Мовароуннаҳр ба тобеияти истилогарони муғул гузашт. Акнун Муҳаммад Хоразмшоҳ ба қувваи тавоноии чингизийн тоб оварда наметавонист. Аз ин рӯ, роҳи халосиро дар фирор аз Урганҷ дониста, рӯ ба ҷазираи баҳри Каспий меорад ва дар ҳамон ҷо аз дунё дармегузарад. Бо ҳамлаҳои пай дар пайи худ Чингизхон охирин намояндаи ҷоннисори хоразмшоҳӣ Ҷалолуддини Мангубердиро, ки солҳои дароз дар Хуросону Озарбойҷон ба муқобилаш истодагарӣ мекард, торумор ва соли 1234 дар қўхҳои Курдистон ба қатл расонид. Шаҳрҳо ва марказҳои зиёди Мовароуннаҳр ба ҳок яксон карда шуданд.

Урдуи муғулҳоро оромие набуд. Онҳо рӯ ба Эрон ва Осиёи Хурд

нихода, дар оғози солҳои 40-уми асри XIII ба мулки салҷуқиёни Рум, ки дар сарзамини имрӯзаи Туркия ҳукмронӣ мекарданд (1055-1307), даромада, он минтақаро зери ҳучуми худ қарор доданд. Соли 1243 ҳокими салҷуқиёни Рум Ғиёсиддин Кайқубоди II аз дасти Қўсадоғи муғул шикасти саҳт хӯрда, бо муғулҳо сулҳ мебандад ва бо шартҳои хирочгузорӣ мулки худро аз торочи эшон раҳой мебахшад. «Ба ҳамин тариқ, дар нимаи аввали асри XIII Хуросон, Сиистон, Мозандарон, Ироқи Аҷам ва Озарбойҷон дар зери тасарруфи муғулҳо гузашт» [44, 243].

Танҳо дар ҷануби Эрон сулолаҳои зиёди маҳаллӣ, монанди атобакони салҷуқӣ (1146-1265) дар Шероз, мулки Шубонқора (1057-1355), Қарохитойён (1227-1304) дар Қирмон, мулки Курт (1246-1381) бо ҳар роҳе аз ҳучуми муғулҳо эмин монда буданд. Дар Эрон бошад, то соли 1334 авлоди охири элхонӣ муғул зиндагӣ ва аз салҷуқиёни турк хироч меситониданд.

Дар тамоми ин ҷангҳо, бахусус дар Мовароуннаҳр, қатлу ғоратҳои муғулҳоро ҳадду қанор набуд. Шояд ин аз он сабаб бошад, ки Муҳаммад Хоразмшоҳ ба осонӣ ба Чингизхон сар нафаровард. Мусташриқи варзида И. П. Петрушевский аз забони муаррихи Чин Юань-чаб-би-ши, ки вай ҳам аз забони бародархонди Чингизхон Чомуха истинод меорад, менависад, ки Чингизхон ҷаҳор сағро бо гӯшти одамӣ парво карда, ба занҷирҳои оҳанӣ бафта монда буд. Ин сағҳо дар вақти ҷанг гӯшти одамӣ меҳӯранд ва барои худ захира мекарданд. Акнун ин сағҳо занҷирҳо қандаанд ва ба ҷаҳор тараф медаванд. Ин сағҳо Жебе ва Хубилай, Желли ва Субитай (сарлашқорони Чингиз) мебошанд. Худи Чингизхон ҳам боре дар пеши хидматгузори худ аз ин рафтори ноодамгароёнаш лоф зада гуфтааст, ки бо ҳамин роҳ шухрати ҷовидона хоҳад ёфт [91, 34-35].

Дар ин муддат, то нимаи аввали асри XIII, ки ба замони зиндагии Сайфи Исфарангии адибу донишманд ва ҳамқаламони ӯ рост меояд, Мовароуннаҳр дар чӣ ҳолат буд? Дар охири асри XII ва асри XIII марказҳои фарҳангӣ ва адабию илмӣ дар замонҳои Сомониён ба камол

расида харобу холи шуданд. Чингизиён баробари ба Бухоро даромадан шаҳрро тороч ва мардумро бехонумон намуда, дар мадрасаю масҷидҳо лашкари муғулро ҷой меоданд. Назар ба қавли соҳиби «Ҷомеъ-уттаворих» Рашидуддин, муғулҳо сандуқҳои пур аз китобҳои дастхатро холи карда ба аспҳои худ охур сохтанд, дар масҷидҳо базм барпо карда, мутрибу раққосаҳоро ба нағма меандохтанд, олимони номдор ва шайхони бонуфузро ба ниғаҳбонии аспҳо мефармуданд [33, 245]. Ғорату бетартибӣ дар шаҳр сӯхторҳоро ба амал меовард. Муаррих Мирхонд бошад, ин ваҳшониятро чунин тасвир кардааст:

«Чингизхон фармуд, то оташ ба шаҳр заданд ва чун бештари маҳаллот аз ҷӯб буд, ба як рӯз сӯхта шуд ва масҷиди ҷомеъ ва баъзе хонаҳо, ки аз хишти пухта буд, боқӣ монд:

Ба шаҳр андарун як сипоҳӣ намонд,

Ба ҷуз дуд аз эшон сиёҳӣ намонд.

Яке аз бухориён баъд аз он воқеа ба Хуросон омад, аз вай пурсиданд, ки холи шумо ба кучо расид? Гуфт: - Омаданду канданду сӯхтанду куштанду бурданд.... Бухоро муддате вайрон буд» [17, 112 - 113].

Дар шаҳри Самарқанд бошад, марказҳои илму фарҳанг хароб гардида буд. Дар шаҳр аз 100 000 хонавода танҳо 25 000 хонавода монда буду халос. Муғулҳо беш аз 30 000 хунармандони гуногунсоҳаи ин шаҳри бузургро ҳамчун асир ба маркази давлати худ бурданд. Шаҳри қадимтарини Осиёи Миёна- Марв борҳо ба шиканҷаи муғулҳо қарор гирифта, танҳо дар соли 1221 ба қавле 700 000 ва ба тахмине 1 300 000 нафар аҳоли ба қатл расонида шудаанд. Шаҳрҳои дигари Мовароун -наҳр низ ҳамин аҳволи хузнангезро доштанд. Шамс Қайси Розӣ, аз донишмандони он замон, он ҳама нобасомониҳои ба сари мардуми Мовароуннаҳру Хуросон омадаро бо чашми сар дида, аз ҷумла навишта буд: «Баъзе аз эшон (яъне, саркардагони муғул- Р.О.) ба як рақъат (чунбиш) аз канори Ҷайхун то дари Исфохон, балки то акосии (канорҳои) Абхазу Аррон битохтанд ва ҳама раҳ аз шахси (ҷасади) куштагон тилолу (тӯдаҳои

хоку регу) чизоб (пуштаҳо) сохт ва тоифае аз чумлаи билоди Хоразму Хуросон чуз русуми (нишону) итлол (чои хароб) қоим (боқӣ) нагузоштанд. Вай аз сокинони он ду вилояти бихиштосо чуз муште атфолу (кӯдакону) аврот (занҳо) ва баъзе аз санноъу (косибону) мухтариф (хунармандон), ки дар рибқай (ҳалқай) асор (ресмон) бар якдигар зиндабахш карда буданд ва ба расми абид (ғуломон) таҳниятро ба маъоҳиди (зодгоҳи) хеш фиристода, зинда раҳо накарданд ва одияи (ситами) айсу (харобию) фасоди эшон ба соири дигар ақолими олам адво (таҷовуз) кард ва аз савоики (барқҳои) раъду барққашони ақтору (ноҳияҳою) офоқи ҷаҳон дар ташвиш афтод ва он чи дар ин фитрат бар рӯи аҳли ислом омад ва бар сари уммат гузашт, дар ҳеҷ давлат бар аҳли миллат нишон наодоанд ва мисли ин воқеаи шаниғу (баду) боқеаи саҳтии вазеъ (аз ҳад гузашта) дар ҳеҷ ҷои таърих наёварда... [18, 24].

Дар асари ин тахту торочҳо, аз як тараф, ҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсӣ футур рафта, осори фарҳангӣ, адабӣ, китобхонаҳои пурқимат аз байн рафта бошанд, аз ҷониби дигар, адибону олимон, муаррихону санъаткорони зиёде нобуд карда шуданд, осорашон сӯзонида, аз байн бурда шуд. Бояд гуфт, ки аз донишмандону адибони замон Шамси Қайси Розӣ, хонадони Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ ба пуррагӣ, Қонеии Тӯсӣ, падару модари адиб ва тазкиранигор Муҳаммад Авфии Бухороӣ ва чанде дигарон пеш аз ҳамлаҳои ғосибонаи муғул зодбуми худро тарк намуда, ба минтақаҳои беҳавфтар аз урдуи муғул фирор намуда буданд. Соли 1221 бар асари ҳамлаи муғул ба шаҳри Нишопур Шайх Фаридуддин Аттори Нишопурӣ аз дасти сарбозони Чингизхон ба шаҳодат расонида шуд. Баъзе аз суҳанварон монанди Анвари Абевардӣ, Муҷири Байлақонӣ, Асириддини Аҳсикатӣ, Ашҳарии Нишопурӣ ва баъдтар Сайфи Исфарангӣ ё аз дарбор ронда шуданд, ё гӯшанишиниро аз хидмати дарбор авло донистанд ва ё барои дарёфти ризку рӯзӣ ба ин ё он ҳоким ё садре қасидае ирсол медоштанду аз сарварон умедворие чашмдошт буданд. Бояд таъкид кард, ки дар нимаи аввали XIII давраи то андозае озодандешӣ дар адабу

фарҳанги тоҷикии форсӣ, ба сабаби нобасомониҳои ҳокимони Мовароуннаҳру Хуросон, доништа мешавад. Аз ин ҷиҳат, ки эҷодкорон озод буданд, мавзӯи адабиёт ғанитар гардид. Баҳусус, жанри қасида аз ҷаҳорҷӯбаи маҳдуди худ, ба истиснои қасоиди баъзе қасидасароён аз нигоҳи мухтаво, берун қашида шуд ва дар ин давра дар баробари қасидаҳои мадҳӣ қасидаҳои фалсафӣ, ахлоқӣ, ирфонӣ ва ғайра ба майдон омаданд, ки мо инро дар мисоли осори манзуми Сайфи Исфарангӣ, баҳусус қасоиди ӯ, ба риштаи таҳқиқ хоҳем қашид.

Хулоса, дар замони Сайфи Исфарангӣ, ки асосан умраш дар Мовароуннаҳр сипарӣ гардидааст, агар дар як давраи муайяни таърихии ҳукмронии Хоразмишоҳиён, то инқирозу парокандагии ин сулола, ҳаёти иҷтимоию иқтисодию сиёсӣ ва адабӣ-фарҳангӣ то ҷое осуда бошад, дар даврони тохту този беамони муғулҳо маҷрои худро дигар кард, дар байни фарҳангиён низ парокандагии сунъӣ ба вучуд омад. Вале бо ин ҳама дар шаҳрҳои бузурги Мовароуннаҳр ҷароғи илму маърифат пурра хомӯш нагардида, ба ҳар василае пеш мерафт ва ё дур аз зулму истисмори муғулҳо фаъолият дошт. Чунин шароити вазнини ҳаёти илмию адабие, ки Мовароуннаҳр дар замони истилои чингизиён вучуд дошт, дар дигар кишварҳо, аз ҷумла, Эрон, Шимоли Ҳиндустон ва Осиёи Сағир дида намешуд. Аз ин рӯ, дар мамалакатҳои номбурда имконият буд, ки аҳли адаб ҷароғи илму адаби форсу тоҷикро равшан нигоҳ дошта, ба ояндагон мерос гузоранд. Ниҳоят, ин ҳама мӯҷароҳо ба яке аз адибони маъруфи Мовароуннаҳр Сайфи Исфарангӣ низ таъсири манфии худро низ расонидааст.

Зиндагиномаи Сайфи Исфрангӣ

Доир ба шарҳи ҳоли Сайфи Исфрангӣ дар сарчашмаҳои зиёди адабӣ ва таърихӣ маълумот дарёфт шавад ҳам, мутаасифона, кӯтоҳ, пароканда ва зиёда аз ин беиштибоҳ нестанд. Аз ин рӯ, пеш аз ҳама сарчашмаи муътабари шарҳи ҳоли шоир осори адабии худӣ ӯ ба шумор меравад. Ин чӣ дар асоси ишораҳои боварибахши Сайф маълумоти маъхазҳои дастрас ва заҳамоти шарқшиносону адабиётшиносон кӯшиш бар он меравад, ки шарҳи ҳолаш ҳаддалимкон аз пештар бештар барқарор карда шавад.

Аввалин маъхазе, ки ба мо доир ба рӯзгору осори Сайфи Исфрангӣ маълумот медиҳад, ин «Тазкират-уш-шуаро» -и Давлатшоҳи Самарқандӣ мебошад. Вай дар бораи ном ва зодгоҳи шоир ахбори мухтасар дода, дар қудрати шоирӣ ва камоли илмии ӯ баҳои сазовор додааст. Вале Давлатшоҳ Сайфро шоири дарбори Эл- Арслон (1156-1172) доништа, ба иштибоҳи калон роҳ медиҳад. Соҳиби «Тазкират-уш-шуаро» доир ба як қасидаи Хоқонии Шарвониро ҷавоб гуфтани Сайф ривоятро овардааст, ки он низ аз ҳақиқати воқеа дур мебошад [21, 136 - 137].

Амин Аҳмади Розӣ ҳам дар «Ҳафт иқлим» ба каломи мавзунӣ Сайфи Исфрангӣ баҳои баланд дода, барои тақвияти фикраш аз ашъори шоир намунаҳо овардааст. Вале вай ҳам иштибоҳи Давлатшоҳи Самарқандиро тасдиқ намуда, ӯро аз шоирони дарбори Эл-Арслон мехонаду гуфтаи Давлатшоҳро таъкид мекунад, ки дуруст нест. Лутфалибеки Озар бошад, дар хидмати Муҳаммади Хоразмшоҳ будан, ба он подшоҳ «қасоиди некӯ гуфтан» ва фазлу дониши Сайфро меситояд, вале забон ва ҳусни баёни ашъори ӯро муғлақ арзёбӣ кунад ҳам, порчаҳои аз ашъори шоир интихобкардааш акси андешаи ӯро нишон медиҳанд. Яъне соддаву равон, гӯшнавоз ва фаҳмояндр [варақи 222 а- 222 б].

Ҳусайнқулихони Азимободӣ дар «Ништари ишқ» [1, варақи 153 б-154 б], Абулқосими Козарунӣ дар тазкираи «Суллам-ус-самовот» [69, 109, варақи 92 б-94 а], Шерхони Лудӣ дар «Миръоту-л-хаёл» [16, варақи 31 а],

Муҳаммад Абдулғаниҳон дар «Тазкират-уш-шуаро» [27, 441]. Садри Зиё дар «Тазкираи мутақаддимин ва салотини муосирин ва бузургони мутаваллиддин» [8, варақи 277 а-277 б], Шамсуддини Сомӣ дар «Қомус-ул-аълум» [24, 2765 - 2766] доир ба ҳаёту эҷодиёти Сайфи Исфрангӣ ишораҳои ҷузъӣ доранду халос. Масалан, Ҳусайнкулиҳони Азимободӣ ўро шоири нуктасанҷ арзёбӣ намуда, доир ба солҳои зиндагии Сайф андешаи равшане надорад. Соли вафоти шоирро бошад, ба чанд моддаи таърих ба таври мухталиф аз маъхазҳои пешин оварда, хулосаи инфиродии худро баён нанамудааст. Ризокулиҳони Ҳидоят қасоиди дар равияи Ҳоконии Шарвонӣ навиштаи ўро наменвисандад. Абулқосими Козарунӣ бошад шеърҳои Сайфи Исфрангиро аз ашъори Сайфи Нишопурӣ ва Сайфи Фарғонӣ боло гузошта, дар асараш барои таъкиди фикри худ аз ҳар се шоир намунаҳо иқтибос намудааст.

Муҳаммад Абдулғаниҳон доир ба ном, таҳаллус, зодгоҳ ва замони пуррошӯби шоир маълумоти дуруст додааст, аммо «шогирди Начмиддини Кубро мебошад» [27, 109; 25, варақи 442] гуфтани ў нисбат ба Сайфи Исфрангӣ баҳсталаб аст, ки зимни ин зерфасл ба он тавзеҳи зурурӣ хоҷем дод. Садри Зиё ба Давлатшоҳи Самарқандӣ тақия дорад ва татаббӯоти ўро ба Ҳоконии Шервонӣ ва Заҳири Форёбӣ аз ашъори хотирписанди шоир медонад. Сомӣ бошад, Сайф Аъраҷи Исфрангиро ба ду шахс - Сайфи Исфрангӣ ва Сайфи Аъраҷ тақсим намуда, ба иштибоҳ роҳ додааст. Ин шояд аз он сар зада бошад, ки дар маъхазҳои пешин иддае Сайфро ба замони ҳукмронии Эл-Арслон ва баъзеҳо ба давраи набераи вай Муҳаммад Хоразмшоҳ нисбат додаанд.

Ҳамин тавр, маъхазҳои мавҷуда натавонистаанд, ки ба пуррагӣ ҳаёти сипаринамудаи шоирро инъикос намоянд. Аҳли таҳқиқ, адабиётшиносону шарқшиносон ва муарриҳони зиёд доир ба Сайфи Исфрангӣ ва рӯзгору осораш ишораҳои гуногун доранд. Агар Эдуард Браун [47, 127], Ҳерман Эте [141, 123 - 124], Шпрингер [145, 561 - 562], Риё [139, 58], Перч [143, 782], Ибни Юсуфи Шерозӣ [135, 314], С. Айнӣ [38, 63-64] муаллифони «Адабиёти

форсу тоҷик дар асрҳои XII – XIV [35], Абдусаттор Мухторов ва Асламшоҳ Раҳматуллоев [87, 268] дар асарҳояшон аз ӯ хеле мухтасар ёд карда, бештар ба нусхаҳои мавҷудаи девони шоир дар китобхонаҳои ҷаҳон мароқ зоҳир намуда, ба ин муносибат гоҳе аз соли таваллуду вафот, теъдоди абёти девони мавсуф ва жанрҳои бадеии ин девон, баҳусус аз шоири касидасаро буданаш, ёд намуда бошанд, ки аглаб санадҳои мухталиф доранд, баъдтар Забехуллоҳи Сафо [107, 794-798], М. Л. Рейснер [101], то ҷое бештар ба рӯзгори ин адиби Мовароуннаҳр мароқ зоҳир намудаанд. Дар ин ҷода зиёда аз ҳама адабиётшиноси тоҷик Лола Сулаймонова [115] ва Зубайдаи Сиддиқӣ- муҳаққиқи покистонӣ [11] хидмат намудаанд. Бо он ки дар навиштаҳои онҳо баъзе лаҳзаҳои баҳсталаб мавҷуданд, боз ҳам мо дар навиштани диссертатсия аз онҳо қадри тавон истифода намудаем. Ҳамзамон барои барқарор намудани зиндагиномаи шоир дар баробари лаҳзаҳои мавҷуда ва осори илмӣ эҷодиёти ҳуди шоир дастёри беминнат буданд.

Номи шоир дар ҳамаи сарчашмаҳо ва ишораҳои аҳли таҳқиқ Сайфиддин омадааст. Вай асосан бо таҳаллуси Сайф машҳур буда, дар баъзе сарчашмаҳо бо лақаби Аъраҷ (ланг) низ ёд шудааст. Дар ҳақиқат, Сайфи Исфарангӣ мелангидааст. Аз модарзод ланг будан ва ё бо тасодуфе ланг шуданаш ишорае дарёфт нашуда бошад ҳам, ҳуди шоир ба ланг буданаш ишора намуда мегӯяд:

Дар раҳи шеър ба ҷое, ки тавалло бандам,

Гарчи лангам шумарӣ, бигзарам аз роҳраво [9, вар. 106 а].

Зодгоҳи Сайфиддин Исфаранг, ки арабиаш исфаранӣ аст, ноҳияи Исфараи ҳозираи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор меравад. Дар гузашта шаҳри Исфараро Исфаранг ё Фаранӣ ном мебуданду менавиштаанд. Дар луғатҳои тафсирий, аз ҷумла, дар «Бурҳони қотеъ» омада, ки «Исфаранӣ – муарраби Исфаранг аст ва он шаҳре бувад наздик ба Суғди Самарқанд ва мавлиди Сайф аст ва баъзе гӯянд қаряест наздик ба Самарқанд [4, 91-92] аст ва аз мавзеҳои зебо ва хушобу ҳавои

Мовароуннаҳр маҳсуб меёбад.

Сайфиддини Исфрангӣ ба ғайр аз таҳалусси «Сайф» ва лақаби «Аърач» ба унвони эҳтиромии «Мавлоно» низ дар сарчашмаҳо омадааст. Ризоқулихони Ҳидоят менависад: «Мавлоно Сайфиддин ал- Аърач аз аҳли Исфранг мин тавобеъи Мовароуннаҳр буда... [28].

Ҳамаи сарчашмаҳо доир ба соли таваллуди шоир чизе нагуфтаанду хомӯш мондаанд. Мурочиат ба ашъори худӣ шоир ва ба як қитъаи шоир дучор омадан мушкилоти моро осон намуд, ки он дар ҳафтаду нуҳсолагии эҷодкор суруда шудааст. Матни қитъа ин аст:

Маро модар пас аз таърихи ҳичрат,
Ба соли понсаду ҳаштоду як зод.
Ниҳоли умри ман ҳафтаду нуҳ сол
Чу Тӯбӣ ҳар замоне навбарӣ дод [10, 103].

Аз иқтибос бармеояд, ки шоир соли 581 ҳичрӣ, баробар ба 1185-1186 мелодӣ, таваллуд шудааст. Аҳли таҳқиқ чӣ дар мақолаю диссертатсия ва чӣ дар гузоришу ишораҳои худ ҳамин санаро қабул намудаанд. Доир ба волидайн, айёми наврасию ҷавонӣ ва фароғии таҳсили илму дониши Сайф низ маъхазҳо хеле кам гуфтаанд. Вай дар қасидаи «Фӣ Садриддини Фаҳрулмулук»-и худ аз решапайвандони араб буданашро ёд карда мегӯяд:

Ғар фасеҳи Аҷамӣ хониям, ин дурӣ нест
В- ар маро ҷадди чаҳорум ба ҳақиқат араб аст [11, 168].

Фитрат дар баробари иқтибоси ин байт менависад, ки «Агар ин байти Сайф бошад (зеро дар ду девони дар дасти Фитрат маҳфузбудаи шоир дар яке ин қасида набудааст - Р. О.) ва Сайф ин байтро маҳз барои даъвои саодат, ки дар он айём эътиборе дошт, нагуфта бошад, мумкин аст қабул намоем, ки падари калони чаҳоруми ӯ аз муҳочирони араб буда, дар миёни тоҷикони Осиёи Миёна зиндагӣ карда нашъунамо ёфтаанд» [124, 13-14].

Аз мероси адабӣ ва ишораҳои тазкиранависон Давлатшоҳи Самарқандӣ, Лутфалибеки Озар, Амин Аҳмади Розӣ ва дигарон бармеояд,

ки Сайф «марде толиби илм буда, аз аҳли фазл аст, дар суханварӣ мартабаи олий дорад», «ба унвони улум ораста» ва « шоири соҳибқаламулқалом ва сухансанҷу забондон» будаасту аз улуми замон бохабар мебошад. Вай дар баробари фаро гирифтани забони модарӣ ва арабӣ бо забонҳои паҳлавию туркӣ ошноӣ дошта, мутолиа низ мекардааст, ки дар қасидае мегӯяд:

Дар сухан тарзи наве дорам, ки ҳаргиз ҳамчу мох,
То фалак гардон бувад, кухна нагардад аз навӣ.
Гар ба Анқо пар бифармоӣ задан симурғвор,
Аз садои кӯхи Қоф онро садое бишнави.
Ганҷи ҳикмат зери ҳар ҳарфе ниҳон дорад, валек
Гоҳ туркӣ хонадаш бо аҳд, гоҳе паҳлавӣ [11, 470].

Дар бораи дар кучо таҳсили илм кардани Сайфиддин ҳам маълумоте надорем ва ночор мегӯем, ки шояду бояд дар Самарқанду Бухоро, ки аз марказҳои фарҳангии овозадори замон буданд, улуми роичро фаро гирифта бошад. Зеро муддате дар Самарқанд зиндагӣ намудан ва ҳокимону садрҳои Самарқанду Бухороро мадҳ гуфтани ӯ гӯеи ин андешаанд [26, 814].

Давлатшоҳи Самарқандӣ ӯро шогирди шоир Рашидии Самарқандӣ доништа, менависад, ки «... Рашидӣ аз акрони Мавлоно Сайфиддин ...» [21, 19] мебошад. Ин гуфта ба ҳақиқат рост намеояд, зеро Рашидӣ як аср пеш аз Сайф даргузашта буд.

Зубайдаи Сиддиқӣ низ гуфтаи Давлатшоҳи Самарқандӣ ва Ризоқулихони Ҳидоятро пайравӣ намуда, иштибоҳан ӯро «устодаш дар таҳсили вай (Сайфро), чун Рашидӣ шоири номдорест ва ба эҳтимол устоди ӯ дар шеър бошад» мегӯяд [11, 23].

Сайфи Исфрангӣ бародаре бо номи Шаҳобиддин ва се хоҳар доштааст. Шоир дар як таркиббанди худ, ки аз 9 банд иборат аст бар марги бародараш марсия бастааст, беҳтарин сифатҳои ӯро, бахусус сухандону суханвар буданаширо ёд карда, бо ҳасрат мегӯяд:

Шаб набошад, ки рух аз хуни чигар тар накунам
В - аз қафоҳои фалак хок ба сар бар накунам.

Ҳамчу оташ назари соиқапарвар назанам,
Ҳамчу ахтар назари соиқапарвар накунам.
Ҳила ранҷест дар ин раҳ, чӣ кунам, гар накашам?
Чора сабр аст дар ин ғам, чӣ кунам, гар накунам.
Шояд, ар бо асари толеи худ дарсозам,
Гилад неку бади сайри маху х (в) ар накунам.
Сари гумкардаи ин ришта ба дасти кӣ ниҳам,
Осмонро чу дар ин ҳодиса бовар накунам.
Пой чун даркашам аз ҷойи ҳаводис пас аз ин,
То аз ин ҳолати дарҳамшуда сар бар накунам...
Найзадори сари майдони сухан буд Шаҳоб,
Ёдгори падару модари ман буд Шаҳоб [11, 639-694].

Аз мисраи охири матни иқтибосшуда бармеояд, ки падару модари Сайф дар ҷавониаш фавтида будаанд.

Шоир дар ҳамин банди таркиббанд ёд мекунад, ки се хоҳар низ доштааст:

То наорад фалак аз нақши бародар ёдам,
Дар Суҳо нангараму ёди се хоҳар накунам [11, 694].

Сайфи Исфрангӣ дар қасидае низ шарҳи ҳоли худ намуда, аз марги бародараш ва шеърӣ тари ӯ бо сӯзу гудоз ёд кардааст, ки ниҳоят риққатовар ва таъсирбахш мебошад. [11, 337 - 338].

Шоир аз ҷавонӣ ба шеър гуфта сар карда будааст. Оғози ҷавонӣ ва ибтидои шоирӣ вай ба вақте рост меояд, ки Мовароуннаҳр дар ихотаи ҷангу ҷидолҳо ва кашмакашу корзори муборизаҳои хунин ҷой гирифта буд, ки дар ин боб дар фасли аввали ин боби диссертатсия муфассал сухан рафтаасту ҳоҷат ба такрор нест. Бо ҳама парокандагии замон ҷароғи маърифату фарҳангро Сайф барин суханварони асил равшан нигоҳ медоштанд.

Сайфи Исфрангиро ҳаводиси рӯзгор во медорад, ки баробари ба майдони адабиёт даромадан рӯ ба дарборҳо ниҳад ва дар қатори шоирони

хамзамони мовароуннахрии худ, монанди Шамсиддини Хола, Ҳочӣ Зиёуддин ибни Ҳочӣ Чалолуддин Масъуди Хучандӣ, бародараш Шаҳобиддини Самарқандӣ, Имом Ҳисомуддавла Шарафиддин Муҳаммад ибни Абӯбакри Насафӣ- маъруф ба Шарафиддини Ҳисом, Имом Ризоуддини Нишопурӣ ва дигарон барои дарёфти кути лоямут шоҳони Оли Афросиёбу Муҳаммади Хоразмшоҳ ва садрҳою ҳокимони маҳаллиро мадх гӯяду баъзан барои гузораи умр талабу таманное пеш гузорад.

«Шухрати шоирӣ ва донишмандии ӯ (Сайф – Р.О.) ҳанӯз дар ҷавонӣ баланд шуда буд. Барои ҳамин Сайф, тахминан дар синни 22- солагӣ, ба Хоразм, ба дарбори Муҳаммад Хоразмшоҳ даъват карда мешавад [35, 77-78]. Вобаста ба ин даъват Лутфалибеки Озар навишта, ки: «Дар рубъони умр ба хидмати султон Муҳаммад ибни Текиш вақте расида, ки хон мушорунилайҳ бо подшоҳи қарохито муҳориба карда ва фатҳ рӯ дода ва ӯро «Искандари Сонӣ» лақаб хонданд ва султон худ ба ҷихати имтидоди давлат «санҷарӣ» лақаб хост ва шуаро ӯро мулаққаб ба «Санҷар» карданд [18, 307 - 308].

Чун Сайфи Исфарангӣ ба дарбор кашида шуд, табиист, ки вай бояд мадҳи шоҳу дарбориёнро кунад. Дар ин давра маддохони ӯ Муҳаммади Хоразмшоҳ, яъне Алоуддин Муҳаммад султон Санҷар, вазири ӯ Низомулмулк ибни Солеҳ ва дигар мансабдорони давлат буданд. Дар бораи ҳаёти шахсии Сайф дар дарбори Муҳаммад Хоразмшоҳ ақалан ҷузъитарин ишорае дарёфт нашуд. Танҳо қасидаҳои шоир ба таври хира аз ин боб ҳикоят мекунанд. Дар баробари Сайфи Исфарангӣ, зимни маълумоти маъхазҳои муътамад, дар дарбори Муҳаммад Хоразмшоҳ гурӯҳи калони удабову уламо, монанди Абӯалии Марвазӣ, ки мадҳи султони вақт мегуфта, олими файласуф Имом Фаҳриддини Розӣ, ки китоби «Ҳадоиқ-ул-анвор фӣ ҳақоиқ-ул-асрор» -ро ба номи Муҳаммад Хоразмшоҳ навиштааст.

Аз рӯи эҷодиёти шоир, баҳусус қасидаҳои ӯ, маълум мегардад, ки вай то охири давлатдории Хоразмшоҳиён дар Хоразм зиндагӣ накардааст.

Мадҳияҳои бештари Сайф ба садрҳои Самарқанду Бухоро - гумоштагони Муҳаммад Хоразмшоҳ навиштаву баҳшида шудаанд. Аз ин бармеояд, ки шоир хеле барвақт аз дарбори Хоразмшоҳ рафта будааст, вале дар ин бора ва сабаби рафтани ӯ на дар ашъораш ва на дар маъхазҳо ишорае нест. Аз рӯи маълумоти Ҳусайнкулихони Азимободӣ «Сайф муддате ба рафоқати Хоразмшоҳ ба сар бурда ва баъд аз он чанде ба саёҳати Хуросон мутаваҷҷеҳ шудааст [1, 153 а]. Шоир ба Хуросон меҳр доштанаширо пеш аз сафар дар ғазале ин тавр иброз дошта, ки мегӯяд:

Ошиқон аз ғами шамшери ғамат чон набаранд,
То ба чавғони вафо гӯй ба майдон набаранд.
Кори хомон бувад он, к-аз сари шаҳват боре,
Ба раҳи ишқ дароянду ба поён набаранд.
Шергирон, ки ба чон бастаи занҷири диланд,
Ҳукми дилро натавонанд, ки фармон набаранд.
Лек онҳо, ки дар ин ҳалқа мақоме доранд,
Номи дилро ба забон дар ғами чонон набаранд.
Ҳоҷиёне, ки зи ишқ аз рағи чон хунрезанд,
Лоғариро ба намо аз пайи қурбон набаранд...
Он чамоат, ки ба чон аз ҳама олам серанд,
Оби худ шояд агар дар талаби нон набаранд.
Дилу чонам ба Хуросону аҷаб ин ки маро,
Ғаму андеша чаро дар пайи эшон набаранд.
Дар Хуросон чу ба ғам куштаи ӯ бисёранд,
Узр ин аст, агар зира ба Кирмон набаранд.
Баста бодо нафаси субҳдаму боди сабо,
Қиссаи дарди маро гар ба Хуросон набаранд.
Сӯйи Шом ар саҳаре аз тарафи Чом шавад

В - аз дили ман хабаре тухфа бад-он чон набаранд [11, 619 - 620].

Сафари Сайф ба Хуросон тӯлонӣ набуда, вай зуд ба Самарқанд бармегардад ва ба мадҳи садрҳои он шаҳр Қалолиддин, Шамсуддин ва

Авҳадиддин мепардозад. Вале вай дар Самарқанд рӯзгори осоиштае надоштааст. Рақобат, бахилию фитна, ғаммозии баъзе шоирони ношуд, монанди Шамсуддини Хола ва разилии аҳли чоҳ ба ӯ фишор меоварданд. Бояд гуфт, ки ин андешаҳо аз эҷодиёти шоир маншаъ мегиранд ва дар зарурат таваччуҳ равад ба қасидаи ба Зиёуддин- сайиди Балх бахшидаи шоир, ки матлааш ин аст:

Чист он дарё, ки бошад дар равонӣ барқарор,

Чун садаф содадаруну аз бурун гавҳарнигор [11, 234].

Дар китоби «Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII – XIV» [35, 78] ва диссертатсияи Лола Сулаймонова [115, 26] ин қасида гӯё ба садри Самарқанд Шамсуддин ирсол шуда будааст, ки дуруст нест.

Замона ва гирумунҳои он қадри сухан ва суханваронро коста карда буд. Миёни хубу бад сарҳад намегузоштанд. Ҳар кас моли худро сифат мекард (Дар паси ҳар муҳраи уштурсаворон мениҳанд – Гавҳари назми маро мушти ҳарони говсор), бозори беҳудагӯён гарм буд (Жожхоёнро басте тарҷеҳ зоҳир мекунанд - Дар миёни якдигар бар булбулони ҳақгузор).

Сайфи Исфрангӣ ба Садр Шамсуддин, ки баъдтар хоҳем дид, мадҳияҳои зиёде бахшида бошад ҳам, аз ӯ илтифот ва дастгирие намебинад. Аз мазмуну маънии қасидаю қитъаҳои тақозоии шоир бармеояд, ки ӯ ба умеди беҳбудии аҳволи моддии худ Садр Шамсуддинро сутуда будааст. Муфлисии Сайф дар Самарқанд ниҳоят тоқатфарсо мешавад ва вай аз шароити вазнини аҳволи худ ва ҳатто ба касалии гирифтор шуданаш ба Садр Ҷалолуддин низ забон ба шиква мекушояду беҳдоште намебинад. Аз маъонии ашъори дар ин давра навиштаи Сайф бармеояд, ки ӯ меҳодад ҳар чӣ зудтар аз Самарқанд фирор намояд. Аз ин рӯ, вай бо ду қасидаи ба мулуки Хучанд Ихтиёрддин ва Муншӣ Абдоъ ирсолнамудааш аз аҳволи вазнини худ ва беқадрии илму ҳунар дар Самарқанд шикоят намуда, аз эшон умеди ба Хучанд даъват шуданро хоҳиш менамояд. Баъди ин оё Сайфи Исфрангӣ ба Хучанд даъват шуд ё не маълум нест. Тавре аз қасидаҳои шоир маълум мешавад, баъди ин мо ӯро

дар хидмати садр Бурҳониддин, садрҳои дигар, қозии мутлақи Бухоро Садриддин, муфти Чалолуддин, ноиб Сайфуддин ва қозӣ Заҳириддин мебинем, ки барояшон мадҳияҳо месурӯдаю рӯзие талаб мекардааст.

Дар ин муддат дар ҳаёти маъмурии Мовароуннаҳр бо ташаббуси худхоҳонаи Муҳаммад Хоразмшоҳ байни солҳои 1216-1220 ба муқобили рӯҳониёне, ки ба минтақаи ҳукмронии ӯ сар мебардоштанд, ҷойивазкуниҳо ва ҳатто аз вазифа сабукдӯшқуниҳо дида мешавад. Аз ҷумла, шоҳ садр Бурҳониддинро аз мансабаш озод намуда, ба ҷои ӯ бародари вазир Низомулмулк Мачидиддин Масъуд Солеҳ ал- Фаравиро таъйин мекунад. Шайхулисломи Самарқанд Чалолуддин ва писару бародараш ба Насаф фиристода мешаванд [105, 443 - 444]. Садр Бурҳониддин низ ба Насаф бадарға шуда, Забехуллоҳи Сафо хабар медиҳад, ки Бурҳониддин ва писаронаш баъдтар аз дасти шоҳи замон кушта шудаанд. Дар ин вақт Сайф тақрибан 40-42 сола буд. Умуман Оли Бурҳон дар Бухоро то миёнаи асри XIII ба раёсати ҳанафиён сарварӣ мекарданд.

Мувофиқи маълумоти худи шоир аҳволи ӯ дар дарбори садр Бурҳониддин то ҷое хуб будааст. Ин маънӣ аз қасидаи ба набераи ин садр Ҳумоюн бахшидааш дарёфт гардид. Масалан, Сайф мегӯяд:

Ман ба тақозои ақл мадҳи ту гуфтам аз он-к
Қурбати хуршед ёфт тир ба ройи савоб.
Садри судури ҷаҳон, ҷадди бузурги ту он,
К-аз ҳама шоҳон варо буд бародар шитоб.
Дар сафи хидмат бисе дошт суҳанвар ҷу ман,
Сохта аз симу зар ҳалқа лагоми рикоб.
З-он ҳама акнун манам тазкираи ақди ту,
Бар дари сифла харон монда ҷу хар дар халоб... [11, 115 - 116].

Баъдтар Сайфро дар хидмати Мачидуддин ном садр мебинем. Истилои муғул ба аҳли адабу фарҳанг низ шикасти азим овард, ки Сайф аз он дар канор набуд. Аз рӯи қасидаҳои шоир дармеёбем, ки вай пас аз истилои муғул ба мадҳи Амир Амид Қутбиддин (1220-1251), ки аз ҷониби

хукуматҳои чигатой ва муғул ба идораи Мовароуннаҳр таъйин шуда буд, мегузарад, зеро ин амир мавсуфро аз чанголи марғу мусибати муғул эмин нигоҳ доштааст.

Замона адабпарвар набуд. Аҳли адаб ҳам аз дарбор ба дарбор мадҳия суруда рӯзгори худро мегузаронданд. Мувофиқи як қитъаи шеъри Сайф вай дар айёми пирӣ ба ҳокиме бо номи Фахрулмулк Тоҳири Самарқандӣ арзи сипос менамояд, ки шоирро ба дарбори худ хондааст. [11, 596-597].

Минбаъд Сайфи Исфрангӣ аз ҳамду санои шоҳу амирон ва садру рӯҳониён даст кашида, аз беҳуда гузаронидани умр ва маддоҳияш изҳори пушаймонӣ намуда, дар ғазале мегӯяд:

Умрам ба бод рафт дар ин хокдони ғам,
Як орзуи ҳардучаҳонӣ наёфтам.
Ҷуз боду бода мардуми нозукмизочро,
Як ҳамдаме, чунон ки тавонӣ, наёфтам.
Гуфтам: - Ба коми дил барорам ба ҳамдаме,
Афсӯс, к-ин мурод замоне наёфтам [11, 639].

Охири умри Сайф бо гӯшанишинӣ гузаштааст. Вай дар ин муддат ба тасаввуф ва машоихи бузург эътиқоду рағбат пайдо менамояд. Ҳаминро ба инобат гирифта Абдулғаниҳони Фарруҳободӣ менависад, ки «Сайфиддини Аъраҷ...аз дасти шайх Начмиддини Кубро хирқай хилофат ёфт» [27, 411]. Дар маълумоти дигар омада, ки Сайф шайх Сайфиддини Бохарзиро (ваф. 1250-1251) дар ин роҳ устоди руҳонии худ медонист [27, 561-562]. Бояд гуфт, ки андешаи Абдулғаниҳони Фарруҳободӣ чандон ба ҳақиқат рост намеояд. Зеро дар осори Сайф ҷое бо номи Начмиддини Кубро дучор наомадем. Дигар ин ки Кубро ҳанӯз дар 38-40 солагии Сайф кушта шуда буд. Доир ба шайх Сайфиддини Бохарзӣ бошад, шоир дар девони худ чанд қитъаву қасида бахшидааст ва гуфтаи сонӣ ба ҳақиқат рост меояд.

Сайфи Исфрангӣ, тавре дида шуд, асосан дар оворагӣ ва аз дарбори ҳокиме ба дарбори садре ё баръакс умр ба сар бурдааст. Ӯ дар ашъори худ

бештар аз бечизӣ ва бекасию танҳои худ нолида, ҳамеша ёди бародари барвақт аз дунё рафтаашро карда мегӯяд:

Гар чаҳонро ба касе доштаме,
Дар чаҳон ҳамнафасе доштаме.
Хештан сӯхтаме аввал, агар
Дар ҳама хона хасе доштаме.
Чун харон заҳмати полон кашае,
Гар дар ин раҳ чарасе доштаме.
Аз шабеҳун аҷали эминӣ
Гар дар ин кӯ асасе доштаме.
Кошкӣ бо ҳама бар хони чаҳон
Косаи бемагасе доштаме.
Марги ман марги бародар бас буд,
Гар дар он нав ҳавасе доштаме.
Гар накуштӣ ғами ӯ зор маро,
Мотами хеш басе доштаме.
Чон дар ин ходиса дарбохтаме,
Гар ба чон дастрасе доштаме.
Аз ғами бекаси бигрехтаме,
Гар чуз ӯ ҳеч касе доштаме [11, 669-670].

Ғазали фавқро ҳоҷат ба шарҳ нест. Вале дар рубоие мебинем, ки шоир соҳиби зану фарзанд буда, аз марги нобаҳангоми писари худ хабар медиҳад:

Эй бурда нишот аз дили ғамноки падар,
Ғам дода ба ин дили ба сад чоки падар.
Чун ту рафтӣ, кӣ афканад аз паси ин
Чуз сабзаву хор соя бар хоки падар [11, 735].

«Барои ҳамин ҳам вай дар айёми пирӣ, - менависад Лола Сулаймонова, танҳо бо «фарзандони маънавӣ» -и худ, яъне ашъораш зиндагӣ мекардааст [115, 33]. Шоир мегӯяд:

Агар фарзанди ҷисмонӣ набудам,

Кӣ гирад дар чаҳон аз номи ман ёд.
Маро фарзанди рӯхонӣ бaсе ҳаст,
Ки чони ғамзада з- эшон шавад шод [10, 103].

Сайфи Исфaрангӣ дар коргоҳи эҷодӣ худбин набуда, бо вучуди азобу машаққатҳои зиёд шогирдон низ доштааст. Зубайда Сиддиқӣ менависад, ки «Тибқи маълумоти Давлатшоҳ ва хӯшачинонаш бачаи Аттори Бухороӣ ва Аднонӣ ва Малики Шонатарош шогирдони Мавлоно Сайфиддини Исфaрангӣ мебошанд» [11, 34].

Сайфи Исфaрангӣ дар охири умр биноии худро то чое аз даст дода (Ғаҳ-ғаҳ, ки кунам ба ваҳм шабпаймой, - Ёд оядам аз фироқат, эй биноӣ), аз дунё дармегузарад.

Роҷеъ ба соли ғавти шоир маъхазҳои дастрас фикрҳои гуногун пеш овардаанд. Масалан, Ҳусайнкулиҳони Азимободӣ дар «Ништари ишқ» аз рӯи ишораи тазкиранависони пешин Ғуломалиҳони Озод, Ромӣ ва Мурувват се санаи соли ғавти мавсуфро, ки солҳои 573 ҳ. (1177-1178 м.), 583 ҳ. (1187-1188 м.) ва 652 ҳ. (1254-1255 м.) нишон дода шудаанд, пеш мегузорад [1 вар 306 б]. Лутғалибеки Озар соли вафоти Сайфро соли 654 ҳ. (1256 м.) нишон додааст. Ризоқулиҳони Ҳидоят бошад, соли ғавти шоирро соли 672 ҳ. (1273 м.) медонад. Дар баробари ин ду маъхазӣ охир таъкид намудаанд, ки суҳанвари исфaрангӣ дар 85- солагиаш дар Бухоро ғавтидааст. Яъне вафоти Сайф тақрибан ба соли 666 ҳиҷрӣ, баробар ба солҳои 1260-1261 мелодӣ рост меояд. Вале Лола Сулаймонова соли 666 ҳиҷриро бо каме иштибоҳ соли 1667 мелодӣ баровардааст, ки ин иштибоҳ дар китоби «Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII-XIV [35, 80] рафъ карда шудааст.

Ҳамин тавр, Сайфи Исфaрангӣ байни солҳои 1185-1186 мелодӣ дар Исфaранг (ноҳияи Исфараи имрӯзаи Тоҷикистон- Р. О.) ба дунё омада, дар тӯли умр муддате бо эҷодиёти бадеии худ фазои фарҳангии Мовароуннаҳро пур намуда, байн солҳои 1260-1261 мелодӣ аз олам даргузаштааст.

1.2.1. Эҷодиёти Сайфи Исфрангӣ

Дар таърихи адабиёти тоҷикии форсӣ Сайфи Исфрангӣ ҳамчун шоир шинохта шуда бошад ҳам, аз фазилатҳои ӯ нисбат ба шоирони замонаш он аст, ки вай на танҳо дар эҷоди осори манзум бурдборона фаъолият дошту чун суханвари сазовор шуҳрат ёфт, балки ба навиштани асарҳои мансур ва иншо низ машғул гардида, ба сифати адиб ном бароварда будааст. Адиби гуногунсоҳа будани Сайфро ба мо пеш аз ҳама худи вай хабар дода, аз насри худ ва дар ин соҳа низ маҳорат доштанаширо дар осори манзумаш овардааст:

Мулки маъниро манам соҳибқирони назму наср
В-ин ҷамоат «тақвогӯён»-и рӯзи бори ман [11, 428].

Ҷои дигар мегӯяд:

Дар назму наср лашкари иқбол рондаам,
Дар қалби он ба фаҳри улум даркашидаам [9, вар. 155 б].

Ва ё:

... Нест дар иншои ман тири фалакро сухан,
Нест дар ашъори ман нотикаро иқтидо.
Завқи суханҳои ман асли шифои дил аст,
З-он ки кунам наҳлвор аз гули маънӣ чаро.
Чун магаси ангубин хӯрд ғизои ҳалол
Фазлаи ӯро Худой дод хавоси шифо.
Ҳар кӣ кунад ин замон пасравии назму наср,
Дар ҳама олам варо кист чу ман пешво?! [11, 104].

Ҳарчанд Зубайда Сиддиқӣ таъкид мекунад, ки «Танҳо асаре, ки аз Сайф дар даст ҳаст, «Девон»-и шеъри ӯст ва зикри ҳеҷ асари насрии ӯ дида нашуд» [11, 34], аммо ҳамчунон ин муҳаққиқ ва аввалин таҳиякунандаи матни «Девон»-и шоир ин байтро ба сифати дар назму наср чирадаст будани адиб аз ашъораш меорад, ки байт ин аст:

Кардам аз назму насри худ якчанд
Мадади умри ҷовидонии хеш [10, 34]

ва боз ҳам бо таассуф иброз медорад, ки шоир хоста, то насри ӯ ҳам хамроҳи шеъраш мояи зиндагонии ҷовид барои ӯ бошад, «вале он чӣ мебинем ҳама умри ҷовидонии ӯ шеъри ӯст, на наср, ки дар пеши худаш бимурд ва ҷуз худи ӯ аз насраш ёд накард» [11, 35].

Бо он ки Зубайда Сиддиқӣ роҷеъ ба аз байн рафтани тамоми осори насрии Сайфиддини Исфрангӣ сухан мекунад, аммо дар яке аз маҷмуаҳои мақолоти «Ёдномаи Рашиди Айвазӣ» мақолае аз пажӯҳишгар ва корманди китобхонаи Маҷлиси Шӯрои ислонии Эрон ба нашр расид, ки «Рисолае навёфта аз Сайфиддини Исфрангӣ» унвон дошта, дар он дар хусуси мавҷудияти чандин аз нусхаҳои хаттии осори мансури шоир, аз ҷумла «Тахбир - ул- калом» дар китобхонаи Пешовар дар таркиби як ҷунги мазҳабӣ ва «Анвор – ур - равза ва асрор –ул - байза» дар маҷмуае дар китобхонаи Осафияи Истамбули Туркия таҳти шумораи 2052 сухан рафтааст, ки ин амр ба кашфи нусхаҳои хатти аз мероси мансури суханвар таъкид меварзанд. Ҳамчунин, дар ин мақола гуфта мешавад, ки пораҳое аз рисолаи дигари Сайф аз ҷумла «Равзатул қудс ва байзал – ул -унс», ки дар таъбири қиссаи Юсуф мебошад, дар таркиби ҳамин нусхаи хаттии навёфта махфуз мебошанд.

Шояд сабаби аз байн рафтан ва то кунун ба таври зарурӣ ношинохта мондани насри Сайфи Исфрангӣ дар он бошад, ки ҷун бештар дар он рӯзгор тавассути қасидасароӣ маъруфият дошта, дигарон камтар бар осори дигараш тавачҷуҳ намудаанд. Аз сӯи дигар, бештар намунаҳои асарҳои насрии вай дар таркиби ҷунг ва маҷмуаҳои насрии мазҳабиву адабӣ китобат шудаанд, ки охиран ба тадриҷ пайдо шуда истодаанд ва кашфи ҳамин нусхаҳо имконият медиҳад, ки дар оянда дар амри тасҳеҳи таълифоти насрии ӯ низ иқдом шавад.

Ба ин тариқ, аз ин баррасиҳо равшан мешавад, ки ғайр аз шоирӣ дар илмҳои гуногуни замон низ Сайфи Исфрангӣ маъруфият доштааст, ки кашф ва муаррифии нусхаҳои дигари осори вай ин матлабро тасдиқ менамояд.

Доир ба шумораи абёти «Девон»-и Сайфи Исфрангӣ дар маъхазҳои дастрас андешаҳои мухталиф мавҷуданд. Давлатшоҳи Самарқандӣ хабар медиҳад, ки «Девон»-и ӯ (яъне, Сайф -Р. О.) дувоздаҳ ҳазор байт аст. [21, 58]. Дар ин бора Ҳусайнқулихони Азимободӣ [1] ва Ризоқулихони Ҳидоят [28] бар онанд, ки ашъори Сайф дар девон даҳ ҳазор байтро ташкил менамояд. Шояд ин гуногунандешӣ аз он сар зада бошад, ки ба дасти ин таъкиранависон нусхаҳои гуногуни «Девон»-и шоир расидаанд.

Аз маълумоти адабиётшиноси тоҷик Лола Сулаймонова ва таҳиягари матни интиқодии девони шоир дар Покистон Зубайда Сиддиқӣ бармеояд, ки нусхаҳои он ба таври кофӣ то замони мо омада расидаанд ва яке аз нусхаҳои қаламии он дар музеи Британия зери шумораи 287 ниғадорӣ мешавад, ки дар қарни XV китобат шудааст. Риё дар феҳристи ин китобхона қайд менамояд, ки он дар таърихи 1007 х. қ. (баробар ба соли 1598 м.) нусхабардорӣ шуда будааст [144, 581].

Зубайда Сиддиқӣ аз нусхаҳои «Девон»-и Сайфи Исфрангӣ, ки дар китобхонаи Ганҷбахши маркази таҳқиқоти форсии Эронӣ Покистон дар Исломобод, зери рақами 890/768, ки аз 462 ҷараҳ иборат буда, ба соли 754 х. қ. китобат шудааст аз қадимтарин нусахи девони шоир доништа мешавад, нусахи хаттии Донишқадаи адабиёти донишгоҳи Техрон, нусахи осорхонаи Британия, ки дар боло ишорааш рафт, нусахи Донишгоҳи Панҷоби Лоҳур, ки зери шумораи 3333 маҳфуз буда, нусахи аксии он дар Китобхонаи марказии Донишгоҳи Техрон ниғадорӣ мешавад, ду нусахи девони шоир, ки дар китобхонаи Будлиён зери рақамҳо и 55 ва 515 мавҷуданд, ва ду нусахи дар музеи Истамбул маҳфузбуда хабар додааст [11, 54 - 58]. Лола Сулаймонова таваҷҷуҳи худро асосан ба нусхаҳои дар собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ будаи «Девон»-и шоир равона менамояд [115, 37 - 40]. Мувофиқи маълумоти ӯ дар фонди Санкт-Петербурги Институти шарқшиносии АИ Федератсияи Русия дастнависи рақами 179 д. мутааллиқ ба Сайфи Исфрангӣ мебошад. Чун тавсифи ин нусха дар кори Лола Сулаймонова омадааст, ҳамин қадар илова намуданием, ки он дар асри

XVI китобат шуда, аз 219 қасида, 171 китъа, 14 тарчеъ ва 154 рубой иборат мебошад. Дар маҷмуъ ин нусха 11060 байт ашъори шоирро дар бар гирифтааст.

Бар асоси ҷустуҷӯҳо дар феҳристҳои электрони китобхонаҳо низ маълум гардид, ки дар Китобхонаи мадрасаи олии шаҳид Мутаҳҳарӣ низ нусхае аз «Девон»- и Сайфи Исфарангӣ маҳфуз аст.

Дар китобхонаи Институти шарқшиносии АИ Ҷумҳурии Ўзбекистон яке аз девонҳои хуб ва нисбатан мукаммали Сайф зери рақами 1434 ниғадорӣ мешавад, ки мушаххасоти онро низ Л. Сулаймонова додааст [115, 39]. Ин нусха шомили 203 қасида, 176 ғазал, 157 китъа, 14 тарчеъ ва 174 рубой буда, 11435 байт дорад. Дар варақаҳои 9, 35, 96, 126, 146 ва 178-и он баъзе қасидаҳои нопурра ҷой дода шудаанд.

Дар ганҷинаи нусахи қаламии АИ Ҷумҳурии Озарбойҷон таҳти рақами С 291/17042 нусхае аз «Девон»- и Сайф бо номи Аъраҷи Бухороӣ ниғадорӣ мешавад, ки тавсифи мухтасари онро низ Лола Сулаймонова овардааст [115, 40].

Хушбахтона, аз ин суҳанвари хушбаёни кишварамон дар диёр низ нусхае маҳфуз мондааст, ки он зери рақами 59 дар Ганҷинаи дастхатҳои шарқии ба номи академик Абдулғанӣ Мирзоеви АМИ Тоҷикистон ниғадорӣ мешавад. Китобаткунандаи он Алӣ ибни Муҳаммадфидои Кафшдӯз будааст. Он яке аз беҳтарин дастхатҳои девони шоир маҳсуб ёфта, мутаассифона, варақҳои охираш афтода, таърихи китобаташ маълум нест. Вале аз рӯи ҳусни хат ва қоғаз метавон ба хулоса омад, ки дар асри XVI китобат шудааст. Дастхат аз қоғазии абрешими ғафс буда, 252 варақ дорад ва дар ҳар саҳифаи он 20-23 байт ҷой дода шудааст. Хати дастхат насхи равшан ва баъзе авроқи харобшуда хеле нозукона тармим гардидаанд. Ин нусаҳи девон бо байти зайл оғоз мешавад:

Эй шикани зулфи ту ғолияе з -он сабо,
Куштаи ишқи туро ҳар ду ҷаҳон хунбаҳо.

Ин нусхаи девони Сайфи Исфарангӣ аз 194 қасида, 150 қитъа, 85 ғазал, 15 тарҷеъ ва 123 рубоӣ иборат мебошад. Девони қаламии мазкур бо ин тартиб аст: дар варакҳои 1б-155а қасида, дар варакҳои 155 а-1 б 1 б тарҷеот, дар варакҳои 162 а-199 б қиттаот, дар варакҳои 199 б-221 ғазалиёт, дар варакҳои 221 б-229 б боз қиттаот, дар варакҳои 299 б-234 б – боз ғазалҳо, дар варакҳои 234 б-293 б боз қитъаҳо, дар варакҳои 243-252 б боз тарҷеот, дар варакҳои 243 б-252 а рубоӣи шоир [12, 99-100]. Хушбахтона, нусхаи тоҷикистонӣ дастраси мо буда, дар зарурат тавонистаем ва метавонем аз он истифода намоем, вале барои навиштани диссертатсия матни илмӣ-интиқодии Зубайда Сиддиқиро, ки бо нусхаҳои зиёди «Девон»-и шоир муқобилаву муқоиса шудаасту дар ин миён қадимтарин нусхаи хаттии он аз китобхонаи Ганҷбахш мавриди истифода қарор доштааст, асос донистаем ва аз рӯи ҳамин маъхаз ба эҷодиёти шоир муроҷиат намудем. Дар зарурат нусхаи тоҷикистонӣ ҳамеша дар ихтиёри мо буд.

Тавре ишора рафт, девони шоир аз қасоид, қиттаот, ғазалиёт, таркиббанду тарҷеъбанд ва рубоӣёт иборат мебошад. Бояд гуфт, ки дар «Девон» -и Сайфи Исфарангӣ дар таносуби жанрҳои шеърӣ тағйироти ҷиддие ба назар намерасад. Ин ҷо тартиб ва таносуби жанрии он раванди таҳаввулу тағйироти жанрии назмро, ки дар як муддати кӯтоҳ, асосан дар нимаи аввали асри XII ба амал омада буд, инъикос кардааст, ки яқояк дида мебароем.

Қасоид. Бояд гуфт, ки қисми асосии ашъори Сайфи Исфарангиро қасида ташкил медиҳад. Дар матни мавриди истифодаи мо 198 қасида, дар маҷмуъ 7431 байт мавҷуд аст.

Роҷеъ ба теъдоди абёт, сохту муҳтаво ва мазмунсозию маъниофарии қасидаҳои шоир вобаста ба номи диссертатсия дар бобу фаслҳои ояндаи он батафсил мулоҳизаронӣ хоҳад шуд.

Қиттаот. Қиттаоти Сайфи Исфарангӣ баъд аз қасида дар эҷодиёти ӯ ҷойи дувумро ишғол менамояд. Теъдоди қитъаҳои шоир дар нусхаҳои

мавчуда гуногун омадаанд. Масалан, дар нусхаи китобхонаи ба номи Салтиков-Шедрини ш. Санкт-Петербург 177 адад, дар нусхаи китобхонаи шарқшиносии АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон 157 адад, дар нусхаи рақами 59 фонди дастнависҳои шарқии ба номи академик А. Мирзоеви АМИ Тоҷикистон 150 адад қитъа нишон дода шудааст. Дар нусхаи илмӣ-интиқодии Зубайда Сиддиқӣ 163 адад қитъа ҷой дорад. Аз ин 163 адад қитъаи 1 9 байт, қитъаи 2 3 байт, қитъаи 3 25 байт, қитъаи 4 14 байт, қитъаи 5 3 байт, қитъаи 6 10 байт, қитъаи 7 11 байт, қитъаи 8 8 байт, қитъаи 9 21 байт, қитъаи 10 14 байт, қитъаи 11 7 байт, қитъаи 12 7 байт, қитъаи 13 14 байт, қитъаи 14 15 байт, қитъаи 15 4 байт, қитъаи 16 3 байт, қитъаи 17 11 байт, қитъаи 18 4 байт, қитъаи 19 10 байт, қитъаи 20 9 байт, қитъаи 21 13 байт, қитъаи 22 13 байт, қитъаи 23 13 байт, қитъаи 24 8 байт, қитъаи 25 12 байт, қитъаи 26 13 байт, қитъаи 27 10 байт, қитъаи 28 12 байт, қитъаи 29 13 байт, қитъаи 30 14 байт, қитъаи 31 13 байт, қитъаи 32 11 байт, қитъаи 33 8 байт, қитъаи 34 13 байт, қитъаи 35 15 байт, қитъаи 36 10 байт, қитъаи 37 14 байт, қитъаи 38 15 байт, қитъаи 39 7 байт, қитъаи 40 11 байт, қитъаи 41 16 байт, қитъаи 42 15 байт, қитъаи 43 7 байт, қитъаи 44 9 байт, қитъаи 45 11 байт, қитъаи 46 7 байт, қитъаи 47 4 байт, қитъаи 48 11 байт, қитъаи 49 14 байт, қитъаи 50 4 байт, қитъаи 51 3 байт, қитъаи 52 4 байт, қитъаи 53 10 байт, қитъаи 54 11 байт, қитъаи 55 12 байт, қитъаи 56 7 байт, қитъаи 57 13 байт, қитъаи 58 15 байт, қитъаи 59 9 байт, қитъаи 60 15 байт, қитъаи 61 15 байт, қитъаи 62 5 байт, қитъаи 63 11 байт, қитъаи 64 6 байт, қитъаи 65 3 байт, қитъаи 66 5 байт, қитъаи 67 7 байт, қитъаи 68 9 байт, қитъаи 69 5 байт, қитъаи 70 10 байт, қитъаи 71 10 байт, қитъаи 72 10 байт, қитъаи 73 24 байт, қитъаи 74 12 байт, қитъаи 75 13 байт, қитъаи 76 9 байт, қитъаи 77 12 байт, қитъаи 78 23 байт, қитъаи 79 21 байт, қитъаи 80 8 байт, қитъаи 81 3 байт, қитъаи 82 9 байт, қитъаи 83 10 байт, қитъаи 84 15 байт, қитъаи 85 12 байт, қитъаи 86 21 байт, қитъаи 87 19 байт, қитъаи 88 16 байт, қитъаи 89 15 байт, қитъаи 90 18 байт, қитъаи 91 15 байт, қитъаи 92 18 байт, қитъаи 93 15 байт, қитъаи 94 13 байт, қитъаи 95 15 байт, қитъаи 96 15 байт, қитъаи 97 11

байт, қитъаи 98 16 байт, қитъаи 99 6 байт, қитъаи 100 4 байт, қитъаи 101 3 байт, қитъаи 102 5 байт, қитъаи 103 11 байт, қитъаи 104 3 байт, қитъаи 105 14 байт, қитъаи 106 9 байт, қитъаи 107 3 байт, қитъаи 108 12 байт, қитъаи 109 13 байт, қитъаи 110 8 байт, қитъаи 111 11 байт, қитъаи 112 6 байт, қитъаи 113 13 байт, қитъаи 114 15 байт, қитъаи 115 9 байт, қитъаи 116 8 байт, қитъаи 117 17 байт, қитъаи 118 11 байт, қитъаи 119 9 байт, қитъаи 120 11 байт, қитъаи 121 12 байт, қитъаи 122 3 байт, қитъаи 123 16 байт, қитъаи 124 10 байт, қитъаи 125 14 байт, қитъаи 126 11 байт, қитъаи 127 14 байт, қитъаи 128 13байт, қитъаи 129 8 байт, қитъаи 130 5 байт, қитъаи 131 8 байт, қитъаи 132 10 байт, қитъаи 133 11 байт, қитъаи 134 8 байт, қитъаи 135 25 байт, қитъаи 136 25 байт, қитъаи 137 13 байт, қитъаи 138 11 байт, қитъаи 139 10 байт, қитъаи 140 15 байт, қитъаи 141 9 байт, қитъаи 142 10 байт, қитъаи 143 10 байт, қитъаи 144 15 байт, қитъаи 145 20 байт, қитъаи 146 16 байт, қитъаи 147 19 байт, қитъаи 148 6 байт, қитъаи 149 14 байт, қитъаи 150 10 байт, қитъаи 151 3 байт, қитъаи 152 3 байт, қитъаи 153 11 байт, қитъаи 154 10 байт, қитъаи 155 17 байт, қитъаи 156 8 байт, қитъаи 157 11 байт, қитъаи 158 10 байт, қитъаи 159 13 байт, қитъаи 160 6 байт, қитъаи 161 13 байт, қитъаи 162 8 байт, қитъаи 163 9 байт дошта, чамъан 1813 байтро ташкил менамоянд. Аз ин адади қитъаҳо 147-тои онҳо бо сарлавҳа омада, дар онҳо ҳадафҳои шахсии қаҳрамони лирикии қитъаҳо баён ёфтаанд. Масалан, «Дар ҳаҷви Ҳомидӣ», «Фӣ ҳабси ҳол», «Дар ҳаққи Камалиддин Холиди Самарқандӣ», «Дар ҳаққи Ғиёсиддин Додмаликшоҳи Кошонӣ», «Дар ҳаққи Насриддин Сайид (а)», «Дар ҳаққи Садриддин ат-Тирмизӣ», «Дар мадҳи Зиёуддавлат», «Дар мадҳи ифтихори ҷаҳон», «Дар ҳаққи Тоҷиддин Маҳмуд», «Фӣ Ҳоҷа Имоми аҷал Зиёуддини Форсии Хучандӣ», «Дар мадҳи Зиёуддин» ва ғайра. Қитъаҳои шоир дар вазнҳои гуногуни арузи тоҷикӣ - форсӣ навишта шуда, 80 қитъа танҳо бо қофия ва мутабоқӣ дар баробари қофия радиф ҳам доранд.

Шояд суоле ба миён ояд, ки чаро абёти 163 қитъаи Сайфи Исфрангӣ дар алоҳидагӣ нишон дода шуд? Ин ба он маъност, ки абёти гуногуни

қитъаҳои шоир вобаста ба мавзӯ ва матраҳи он, яъне дар қитъа ҳал шудани ҳадафи эҷодкор нухуфтааст. Ба ҳамин хотир, мо босаброна ва ботаҳаммул онро рӯйи қоғаз овардем. Масалан, дар қитъаи дар ҳаққи садре бо номи Ҳусомиддин, ки замоне адабпарвару дасткушод ва соҳибэҳсон будааст, дар 5 байт асту ин тавр омада ва муҳтаво чамъбаст гардидааст:

Ҳусомиддин, кучо рафт, он гаҳи лутф
Дили ғамгини моро шод мекард.
Шабистони дилафрӯзи хирадро
Санои ту хаёлобод мекард.
Дили мардум ба ёди ҳасрати ту
Чу бода хирмани ғам бод мекард.
Атои ту умеди ҳар дареро
Зи банди имтиҳон озод мекард.
Зи даврон муфлисонро дод меод,
Зи эҳсон мухлисонро ёд мекард [11, 544].

Ё шоир ҳаҷви Шамс Ҳомидиро дар 4 байт оварда, андешаи худро хеле қолиб хулоса карда мегӯяд:

Бемории Шамси Ҳомидиро
Тадбири ғизо зи хони марг аст.
Таскини ҳарорати таби ӯ,
Дар шарбати ҷонситони марг аст.
Гар бархезад «наузу биллаҳ»,
Он ҳам асари ситони марг аст.
Монанди ҷароғи зиндапажмон,
Зинда шуданаш нишони марг аст [11, 517].

Бад-ин минвол метавон ба муқатаоти Сайф аз ҳамин зовияи масъалагузории ӯ наздик шуд. Ҳамин тавр, қитъаҳои хурди шоир 3 байтӣ дошта, қитъаҳои калонаш то ба 25 байт мерасанд.

Бояд гуфт, ки дар «Девон»- и Сайфи Исфрангӣ қитъа мавқеи намоён дошта, аз нигоҳи мавзӯӣ низ доманадору гуногунпахлӯст. Дар муқатаоти шоир дар баробари мавзӯҳои ҳабсиҳоли, ҳаҷвӣ, иҷтимоӣ, таърифи аҳли ҳунар дар мисоли хаттоти забардасти он замон Авҳадиддини Ваҳид (Авҳадиддини Ваҳид, эй сари арбоби ҳунар, - Назмро зевари хатти ту диловез кунад), лаҳзаҳои алоҳидаи зиндагӣ мо бештар бо васфияю мадҳияҳо, ки чандон хоси жанри қитъа нест, дучор меоем. Аз ҷумла, қитъаҳои дар ҳаққи Садриддини Тирмизӣ, Зиёуддини Хучандӣ, Заҳириддини Кошифӣ, Тоҷиддини Маҳмуд, Бурҳониддини Насафӣ, Тоҳири Самарқандӣ, Амир Амиди Тирмизӣ, Камолиддин Холиди Самарқандӣ, Бадриддин Муҳаммади Самарқандӣ ва ғайра садрҳо бахшидаи эҷодкор оҳангҳои мадҳӣ дошта, бештаринашони онҳо вобаста ба чизе аз онҳо умедвор шудани шоир гуфта шудаанд. Масалан, шоир дар васфияи зер аз Шарафулмулк пойпӯше талаб намуда менависад:

Шарафулмулк, ки хуршеду маҳ аз баҳри шараф
Бандаи давлати иқболнамои ту бувад.
Дар шабистони шаби тор чароғи анҷум
Зодаи як шарари шамъи сарои ту бувад...
Баҳр бо он ки аз ӯ абр кунад дарюза,
Раҳ нишони гузари абри сахои ту бувад...
Мар маро гарчи дар ин пардаи дилгири ҳавас
Рӯзу шаб вирди забон шукру санои ту бувад.
Мондаам дар ҳаваси он ки ба ҷо хоҳам ёфт
Мӯзаеро, ки ба андозаи пойи ту бувад [11, 576 - 577].

Ҳаҷв дар муқаттаоти Сайфи Исфрангӣ ҷои худро дошта, дар баробари тезутунд будан хеле кушоду равшан ва ошкоро аст. Таваҷҷуҳ кунед ба ин ҳаҷвияи шоир, ки ба Шамсиддин Ҳомидии табиб бахшида шудааст:

Шамсаки Ҳомидӣ, ки сағ бех аз ӯ,
Он замоне, ки шергир шавад,

Аз суханҳои сарди нохуши ӯ
Мачлиси гарм замхарир шавад.
Ҳоша, аз мантиқи парешонаш
Чамъ пажмону базм пир шавад.
Боди субҳ ар дар он миён бивазад,
Аз дами ӯ вабопазир шавад [11, 517].

Қитъаҳои ҳаҷвии шоир баёнғари онанд, ки дар он замон дар Мовароуннаҳр дар баробари мавзӯҳои дигар ин мавзӯ низ хеле вусъат доштааст.

Сайфи Исфрангӣ дар жанри қитъа чистоне низ сурудааст, ки матни он ин аст:

Он чист, ки чун моҳи гирифта-ст ба сурат,
Дилкаш чу бад-ӯ дарнигарӣ, боз гушояд.
Бар пушт бувад рӯяшу нофаш ба шикам-бар,
Нофаш чу бигирӣ, шикамаш рӯй намояд.
Аз чашми зану мард ба вақти нигаристан
Обистани мардум шаваду ҳеч назояд?! [11, 554].

Ҳамин тавр, Сайф дар гуфтани қитъа, бахусус қитъаҳои мадҳӣ, маҳорати хуб дошта, дар қитъаҳои васфӣ ӯ оҳангҳои қасидаҳои мадҳиро метавон дарёфт. Вале аз замири ин қабил қитъаҳои шоир ҳамон оҳангҳои иҷтимоии замон бо ҳама паҳлуҳои он ба гӯш мерасад, ки имрӯз ҳам аҳамияти худро нигоҳ дошта омадаанд.

Ғазалиёт. Шумораи ғазалиёти Сайфи Исфрангӣ чун қасоиду қитаоти ӯ дар нусхаҳои қаламии девонаш, ки то рӯзгори мо расидаанд, гуногун оварда шудаанд. Масалан, агар дар нусхаи қаламии шоир, ки дар Институти шарқшиносии АИ Ҷумҳурии Ўзбекистон маҳфуз аст, 176 ғазал нишон дода шуда бошад, дар нусхаи ганчинаи дастнависҳои АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон 58 ғазал ҷой дорад. Дар матни илмӣ-интиқодии таҳиянамудаи Зубайда Сиддиқӣ 112 ғазал омадааст, ки 1225 байтро ташкил медиҳад [11, 606 - 672]. Ғазалҳои мавсуф аз 5 то 18 байт мебошанд. «Мунтахаби ашъор»-

и Сайфи Исфрангӣ, ки Лола Сулаймонова таҳия намудааст, 65 ғазал дорад [10, 63-102]. Ин муҳаққиқ дар асоси мунтахаби тайёрнамудааш теъдоди абёти ғазалҳои шоирро аз 5 то 16 баршумурдааст. Ин ҳама ба он маъност, ки ҳанӯз матни комили илмӣ- интиқодии «Девон»-и шоир комилан анҷом дода нашудааст ва заҳмати заҳими матншиносро интизор мебошад.

Дар ин маврид бояд гуфт, ки тағйироти ба назар намоёни «Девон»-и Сайфи Исфрангӣ дар он мавқеи муҳим пайдо кардани жанри ғазал аст. Дар мавриде, ки дар «Девон»- и Абулфараҷи Рунӣ, Масъуди Саъд, Мухторӣ барин шоирони нимаи дувуми асри XI ва аввали асри XII ғазал ниҳоят кам буда, аз хусуси мавқеи ин жанр дар эҷодиёти онҳо ҳатто ҳарф задан мумкин нест [34, 223] аз Сайф камобеш 110 ғазал боқӣ монда, як қисми муҳимми девони ӯ ба ҳисоб меравад. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки дар аввали асри XIII пешрафти ғазал ва мақоми алоҳида пайдо кардани он ҷонноктар мегардад ва ин ҳарчӣ бештар роҳ ҳамвор кардан ба ояндагони ғазалсаро буд. Вале вобаста ба ғазали шоир ҳаминро бояд қайд кард, ки ӯ дар шоирӣ таҳаллуси худро «Сайф» қабул карда бошад ҳам, дар ҳеч ғазалаш ин таҳаллус дар ҳусни мақтаъ наомадааст. Аз ин рӯ, ғазалҳои Сайф асосан дар мавзӯи лирикӣ навишта шуда бошанд ҳам, аксар ба ташбиҳҳои ишқӣ шабоҳат доранд:

Доваре ку, ки зи ишқи ту диҳад дод маро,
Хабаре ку, ки ба васли ту кунад шод маро?
Чашми турконаи ту шаҳнаи ҳолоти ман аст,
Бо ҷунон шаҳна бувад заҳраи фарёд маро.
Дар сабӯҳӣ, ки ба ёди ту кашам ҷоми умед,
Заҳри нӯшини ғами ишқи ту хуш бод маро!.. [11, 609].

Мисраи аввали ин ғазал дар нусхаи тоҷикистони рақами 59 «Доваре ку, ки зи ишқи ту кунад ёд маро» омадааст, ки ғалат мебошад.

Дар ғазал қаҳрамони лирикийи шоир **ошиқ** пайваста ба дилбари худ, ба маъшуқайи худ мурочиат мекунад, ҳастии худро ба ӯ мебахшад (Дило,

гар ошиқӣ аз чон маяндеш, - Ба охир ҳарчӣ гӯяд, з-он маяндеш), нозуқиҳои ӯро тараннум мекунад (Сухан то нагӯяд, даҳонаш набинам, - Суриш то наҷунбад, миёнаш набинам) ва хуррамию осудагии зиндагиро дар он мебинад, ки:

Хуррам дили он ки ёфт боре,
Дар борғаҳи қабули ёре,
Бархост зи хоб бо нишоте,
Биншаст ба ком бо нигоре [10, 98].

Дар ғазалҳои Сайфи Исфрангӣ ба ғайр аз мавзуи ишқ метавон ба мавзӯю мазмуни ҳасби ҳол ва оҳанги норизоӣ аз замон дучор омад. Бегумон ин мавзуҳо аз маводи қитъа ва қасидаҳои шоир маншаъ гирифтаанд, зеро дар онҳо дида мешавад, ки назараш ба замон ва аҳли он чӣ гуна аст. Мавзӯи ғайриишқӣ ва ишқии шоир аз ҳам бегона нестанд ва байни ҳам ҳамоҳангии доранд.

Шикоятӣ эҷодкор аз замон ва аҳли он дар ғазалҳои дида мешаванд, ки дар онҳо ғаму ғуссаи қаҳрамони лирикӣ аз ҳичрон ё қафоҳои ёр ба тасвир кашида шудааст:

Аз ҳавои дилбарон бас шуд маро
В-аз санои сарварон бас шуд маро.
Борҳо чандон кашадам з-ину он,
К-аз худи аз дигарон бас шуд маро...
Боз дидам сурати ҳоли қаҳон
В-аз ҳама суратгарон бас шуд маро... [11, 605 - 610].

Ниҳоят, ғазал як рукни асосии эҷодиёти Сайфи Исфрангиро ташкил дода, дар он на танҳо қаҳрамони лирикӣ ва «ман»-и гӯяндаи ғазал, балки «ёр» ҳам аз доираи мафҳуми муқаррарии ишқӣ берун ҷаста, маънии асосии ҳаётӣ ва инсонӣ касб намудааст, ки ин паҳлуи ғазалиёти шоир ҳам таҳқиқи амиқу доманадорро меҳаҳад.

Таркиббанд ва тарҷеъбандҳо. Таркиббанду тарҷеъбандҳои Сайфи Исфрангӣ зиёд набуда, аз 14 адади онҳо 13-тошон таркиббанд ва як адад

тарчеъбанд мебошанд, ки теъдоди умумии абёташон 940 байт аст. Тарчеъбанди шоир аз 56 байт иборат буда, 7 банд ва ҳар банди он 8 байт дорад.

Бояд гуфт, ки таркиббандҳои ин адиби мовароуннаҳрӣ асосан мадҳӣ буда, бар мадҳи ҳамзамонони мансабдораш Сайид Носириддини Аҳмад, Муҳаммад Ҷалолуддин, Кофии Самарқандӣ, Тоҳир Абӯбакри Самарқандӣ, Рукниддини Алқандӣ, Рафеи Тирмизӣ, паҳлавони Хуросон Ашрафиддин, Ҳусайнии Балхӣ ва дигарон, ки бештар аҳли мансаб ё садрҳо будаанду бо онҳо наздикӣ ва нишастухез доштааст, суруда шудаанд. Дар ин таркиббандҳо бехтарин сифатҳои мамдуҳ як-як баршумурда шуда, заҳмати онҳо дар барҷой нигоҳ доштани дину ойини замон сифат шудаанд. Аз ин метавон маънӣ гирифт, ки мамдуҳони шоир дар таркиббандҳояш асосан садрҳои мовароуннаҳриянд. Ғайр аз ин, чанд таркиббанди вай ба марги бародараш Шаҳобуддин, Қозӣ Рукниддин, Фахрулмулк Тоҳир ибни Ифтихор, Ихтиёриддини Ҳабаш эҷод шудаанд. Марсияҳои шоир дар ин жанр хеле самимӣ ва таъсирбахш баромадаанд. Барои мисол банди аввали як таркиббанди ӯро бар марги Тоҳир ибни Ифтихори Самарқандӣ, ки аз садрҳои пешқадами давра дар айни замон соҳибэҳтиром будааст, иқтибос менамоем:

Эй мурғи субҳ, хезу нафир аз ҷаҳон барор
В-эй кӯси ид, хуфта чароӣ? – Фигон барор.
Бархезу аз мусибати ногоҳи фаҳри мулк
Овози «ал-Ғиёс» ба ҳафт осмон барор.
То ҷомаи сапеди ҷаҳоне сияҳ кунӣ,
Оташ ба ид дарзану дуд аз ҷаҳон барор.
Эй навҳа, гар чу абри баҳорӣ, фурӯ гирӣ
В-он гаҳ чу раъд нолаи оташфишон барор.
З-омадшуди ту сер шуда-стам ман, эй нафас,
Як раҳ ба дил фурӯ шаву бо оҳ ҷон барор.
Эй сабри корсоз зи ғавғои ходисот

Фарёди «ал-амон» зи дили нотавон барор.
Чун даври адл соҳиби девон қалам шикаст,
Гӯ, рӯзгор теги ситам аз миён барор.
Чун мафхари замину замон зери хок шуд,
Гӯ, турктози ҳодиса гард аз замон барор.
Садри судур, Тоҳири Бӯбакр, фахри мулк,
Эй буда з-эҳтимоми ту обод қасри мулк [11, 707].

Тарҷеъбанди ягонаи шоир бошад, дар мадҳи яке аз садрҳои барӯманади Бухоро Муҳаммад Чалолуддин суруда шудааст, ки байти тарҷеи он ин аст:

Перояи замонаю ороиши замин,
Оли Алои мулк Муҳаммад Чалолуддин [11, 704].

Чун дар қитъа дар таркиббанду тарҷеъбандҳои Сайф монанди қасидаҳояш, ки хоҳем дид, таъсири жанри қасида равшан мушоҳида шуда меистад. Яъне, дар бандҳои аввали онҳо бо як назокати шоирона ташбибӣ чой дода шуда, эҷодкор баъд ба мадҳ ё марсия мегузараду эҳсоси худро мушаххас баён менамояд.

Таркиббанду тарҷеъбандҳои Сайфи Исфрангӣ аз нигоҳи мазмунсозӣ ва маъниофарӣ хеле ҷолиб буда, бо забони бою ғании равон имрӯз ҳам хонданӣ ва истифодабурданиянд. Тавсифи шаб, фалаку гардиши гардун, сахар, насими субҳ, баҳор, сахни чаман дар баҳор, навои мурғони сахархез дар ин асарҳои офаридаи шоир дилнишинанду чун навори филме пай дар пай назарро равшан менамоянд.

Рубоиёт. Рубоиёти Сайфи Исфрангӣ низ як қисми осори манзуми ӯро ташкил менамоянд. Теъдоди рубоиёти шоир ҳам дар нусхаҳои қаламии мавҷуда гуногун чой доранд. Масалан, дастнависи рақами 179 а, ки дар фонди Санкт-Петербурги Институти шарқшиносии Русия маҳфуз аст, 154 рубоӣ дорад. Дар нусхаи ӯзбекистонии №1434 174 рубоӣ ҳаст. Дар нусхаи тоҷикистонӣ 123 рубоӣ омадааст. Дар нашри илмии Зубайда Сиддиқӣ 240 рубоӣ [11, 723 - 746] ва дар мунтахаби таҳиянамудаи Лола Сулаймонова 101

рубой [10, 186 - 122] чой дорад. Агарчи такрор аст, боз ҳам таъкид карданием, ки имрӯз аҳли таҳқиқ ниёз ба матни интиқодии «Девон»-и Сайфро доранд.

Роҷеъ ба рубой ва ташаккулу таҳаввули он дар адабиёти тоҷикии форсӣ андешаҳои гуногун мавҷуданд, ки доир ба он корҳои хубе анҷом ёфтаанду ҳоҷат ба такрор нест [3, 3 - 6]. Аммо вобаста ба замон ва ҳаёти сипаришудаи Сайфи Исфрангӣ метавон гуфт, ки аз охири асри XI ва бахусус, аз нимаи дувуми асри XII ва аввали асри XIII сар карда, дар доираи мавзӯи рубой дигаргуниҳо ба вуҷуд меояд. Дар натиҷаи аз байн рафтани давлати Ғазнавиҳо ва рӯи кор омадану суст шудани давлати Салҷуқиҳо барои шоирон шароити мусоиде барои навишта намудани мавзуи рубой пеш меояд. Ба ин жанри бадеӣ баробари мавзӯҳои барои жанри рубой роиҷи пешин мавзӯҳои фалсафӣ, иҷтимоӣ, ахлоқӣ ва баъдтар ирфонӣ вусъат пайдо мекунанд, ки ба он бо гуфтани рубой Сайфи Исфрангӣ низ ҳиссае гузоштааст.

Дар муқоиса бо қасида, қитъа ва таркиббанду тарҷеъбандҳояш Сайф дар эҷоди рубой на ин ки побанди замон нест, балки ба пуррагӣ озод аст ва бештар дар онҳо таронаи дили қаҳрамони лирикӣ, ки ошиқ аст, тараннум месозад. Зиёда аз ин дар рубоӣи шоир метавон андешаҳои созанда, ҳолати руҳӣ ва лаҳзаҳои дархурди мақоми гӯяндаи онҳоро суроғ кард, ки дар зимни мавзӯҳои иҷтимоӣю фалсафӣ, ишқию ахлоқӣ гуфта шудаанду баёнгари ҳолати зоҳирию ботинии суҳанвар мебошанд:

Асрори ту дар парда ниҳон мегӯям,
Рози ту чу чанги безабон мегӯям.
То гӯши ман аз ҳоли ту оғаҳ нашавад,
Бо дил сухани ту дар ниҳон мегӯям [11, 740].

Қаҳрамони лирикии шоир – Ошиқ бе он ки аз чабри Маъшуқа озорҳо мебинаду бори ғами маъшуқа мекашад, аз ҳарифон худро боло мегузорад, дину дунёро нисори ёр месозад, шабзиндадорӣ менамояд, дар гирди шамъи руҳи ӯ парвонасифат парӯ бол месӯзад, дарди ҳичрон мекашад ва менамояд:

Дар ишқи туам умеди беҳрӯзӣ нест
В-аз аҳди шаби висоли ту рӯзӣ нест.
Аз оташи ту чаро дилам месӯзад?
Чун субҳ туро одати дилсӯзӣ нест! [11, 728].

Рубоиёти Сайфи Исфрангӣ бо забони соддаю равони модарӣ навишта шуда, қаҳрамони лирикии онҳо дар ҳаракат, чустучӯ ва барои дарёфти хоҳиши дили худ мубориз аст. Андешаҳои ҳикматомези ин рубоиҳо ҳамқадами ҳамаи давру замонҳоянд ва зиндагии бардавоми эҷодкор ба шумор мераванд.

Ниҳоят, «Девон»-и Сайфи Исфрангӣ аз қасоид, қитъаот, ғазалиёт, таркиббанду тарҷеъбанд ва рубоиёт иборат буда, ҳаҷми умумиаш, ки дар даст дорем, 11900 байтро ташкил медиҳад. Аз ин рӯ, бо боварӣ метавон ишораи маъхазҳоро, ки девони шоирро 12000 байт гуфтаанд, қабул намуд. Дигар ин ки ҳам ишораҳои маъхазҳои мавҷуда ва ҳам таъйиди аҳли таҳқиқи ба осори Сайф мурочиатнамуда он аст, ки мавсуф пеш аз ҳама шоири қасидасарост. Вақте ба шумори қасидаҳо ва теъдоди умумии абёти онҳо мурочиат мешавад, ба ин боварии том ҳосил мегардад. Суханвар дар жанри қасида, қитъа ва таркиббанду тарҷеъбанд асосан шоири мадехасаро буда, дар жанри ғазал ва рубоӣ ба пуррагӣ озод асту қаҳрамони лирикии ӯ ҳам ба зиндагӣ, бо тамоми паҳлуҳояш ва ғаму шодиҳояш ва ҳам ба одамон ошиқона ва бо муҳаббат менигарад. Аз ин ҷиҳат, ин қисмати асосии эҷодиёти Сайфи Исфрангӣ дар рӯзгори мо низ аҳамиятнок доништа мешавад ва қасидаҳои шоирро наметавон истисно намуд.

БОБИ II

СОХТ ВА МУҲТАВОИ ҚАСИДАҲОИ САЙФИ ИСФРАНГӢ

Қасида, ки аз қадимтарин жанрҳои шеърӣ адабиёти классикии тоҷикии форсӣ доништа шудааст, дар замони салтанати Сомониён бо қасидаҳои то ба мо расидаи падари шеъри форситаборон Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ (858-941) ба шакл даромадаву мукамал гардида, дар асрҳои XI – XII, бахусус асри XIII-и ин адабиёт бахши асосии осори шоиронро вобаста ба тақозои давру замон фаро гирифта буд. Ин мулоҳизаҳоро ашъори то ба рӯзгори мо омада расидаи Рӯдакӣ ва ҳамасрони вай - Носири Хусрав, Саъди Салмон, Асади Тӯсӣ, Абулфараҳи Рунӣ, Мухторӣ, Унсурӣ, Фарруҳӣ, Манучеҳрӣ, Саной, Аттор, Анварӣ, Асириддини Ахсикатӣ, Заҳири Форёбӣ таъйид менамоянд, ки дар ин миён офаридаҳои суҳанвари тавоноии мовароуннаҳрӣ Сайфи Исфрангӣ истисно нестанд.

Дар бораи фаъолияти илму адаб дар замони қатлу ғоратгариҳо ва нобасомониҳои муғулу каме пештар аз он ва идомаи суннатҳои адабии адабиёти тоҷикии форсӣ, аз ҷумла қасидагӯию мадеҳасароӣ, шумораи зиёди адибону суҳанварон дарак медиҳанд. Адабиётшиноси эронӣ Забехуллоҳи Сафо дар китоби худ «Таърихи адабиёт дар Эрон» [107, 834] рочеъ ба рӯзгору осори 76 нафар шоир маълумот додааст, ки аксарияташон қасидагӯю мадеҳасаро будаанд. Агар дар аҳди Сайфи Исфрангӣ ва баъд аз ӯ дар аҳди муғул Низории Қухистонӣ, Ҳасани Дехлавӣ, Ҷунайди Шерозӣ, Қоней, Бадри Ҷочармӣ, Анварӣ, Заҳири Форёбӣ, Саъдии Шерозӣ, Салмони Соваҷӣ, Сайфи Фарғонӣ, Бадри Чочӣ, Фаҳриддини Ироқӣ ва дигарон ба гуфтани қасида ном бароварда бошанд, метавон гуфт, ки анъанайи онҳоро адиби исфрангӣ идома додааст.

Бояд гуфт, ки дар ҳамаи маъхазҳои доир ба Сайфи Исфрангӣ ишорае намуда, дар хулосаҳои мухтасари ба суҳанвар додаи аҳли таҳқиқи баъдина омада, ки вай пеш аз ҳама шоири қасидасаро мебошад. Масалан, Давлатшоҳи Самарқандӣ ба як қасидаи Ҳоконӣ ҷавоб гуфтани вайро хабар диҳад, Лутфалибеки Озар доир ба хизмати ӯ дар дарбори Муҳаммад

Хоразмшоҳ ва ба он подшоҳ «қасоиди некӯ» гуфтани ўро ёдовар мешавад. Баъдтар Ҳусайнкулихони Азимободӣ [1], Ризоқулихони Ҳидоят [28], Садри Зиё [8] ва дигарон аз шоири мадеҳасаро будани Сайфи Исфрангӣ ва ба қасоиди Хоқонию Заҳири Форёбӣ татаббуъ кардани ў ишора намудаанд.

Аҳли таҳқиқи адабиёти тоҷикии форсӣ Э. Браун, Ҳ. Этте, А.Е. Кримский, Е. Э. Бертелс, И. Брагинский, С. Нафисӣ, З. Сафо, З. Муътаман, Б. Фурӯзонфар, А. Фитрат, А. Зарринқӯб, Р. Ҳодизода, А. Афсаҳзод, Х. Шарифзода, Р. Мусулмониён, А. Сатторзода, А. Афсаҳов, З. Сиддиқӣ, И. Икромов, У. Тоиров, С. Саъдиев, М. Л. Рейснер, З. Н. Ворожейкина, Л. Сулаймонова, Р. Қудратов, А. М. Хуросонӣ, У. Казакова, Ш. Раҳмонов, Т. Мардонӣ, М. Раҳмонов ва дигарон дар бораи қасида ва шоирони қасидасарои ин адабиёт сухан ронда, аз Сайфи Исфрангӣ ва эҷодиёти ў, бахусус қасидасароияш ёд карда бошанд ҳам, мутаассифона доир ба қасидасароии вай ё ишорае надоранд ё бо андешаҳои парешону умумигӯӣ қаноатманд шудаанд. Дар ин миён танҳо адабиётшиноси тоҷик Л. Сулаймонова зимни омӯзиши рӯзгору осори мухтасари шоир то андозае доир ба теъдод ва мазмуну мундариҷаи қасидаҳои ў дар 1, 5-2 саҳифа баъзе хулосаҳои умумии худро иброз доштаасту халос, ки хеле мухтасар аст.

Муҳаққиқи рус М. Л. Рейснер дар диссертатсияи доктории худ таҳлилу баррасии қасидаҳои тоҷикӣ-форсиро аз оғоз то истилои муғул мавриди омӯзишу пажӯҳиш қарор дода, дар қатори як зумра қасидасароёни маддох аз Сайфи Исфрангӣ ёд карда бошад ҳам, ба хусусиятҳои жанрӣ, ғоявӣ ва бадеии қасидаҳои Сайф диққати амиқ равона накардааст ва ҳадафи ў ҳам ин набуда.

Ин ҳама гуфтаҳои фавқ доир ба қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ ва дар ҳақиқат, дар навбати аввал шоири қасидасаро будани ў моро водошт, ба ин мавзуи наомӯхтаи эҷодиёти адиб тавачҷуҳи ҳарчӣ бештар равона намоем ва ба сохту устухонбандӣ, мазмуну мухтаво, хусусиятҳои жанрию сабкӣ, маҳорати мазмунсозию маъниофарии суханвар то ҷое равшанӣ андозем.

2.1. Сохти қасидаҳои Сайфи Исфарангӣ

Қасида аз анвои шеъри ғиноии адабиёти тоҷикии форсӣ буда, маъноии луғавиаш «қасдшуда» ва истилоҳаш дар суннати ин адабиёт аз қолабҳои шеърест.

Сохти қасида пеш аз ҳама бо истифода аз қофияи он шинохта мешавад. Он дар байти аввал ҳамқофия буда, байтҳои минбаъдаи гуфташуда бо байти аввал ҳатман ҳамқофия шуда меоянд, ки онро метавон ин тавр ишора намуд: Байти аввал **аа** ва байтҳои сонӣ **ба, ва, га, ға, да** ва ғайра.

Вобаста ба мавзӯ бояд гуфт, ки як қасидаи пурраи суннати адабиёти тоҷикии форсӣ аз якҷанд бахш иборат мебошад:

1. Матлаъ, яъне байти аввали ҳамқофияи он дар назар аст. Баъзан қасидасароён қасидаро ба якҷанд қисми хурд-хурд тақсим намуда, барои ҳар қисм матлаи наво гуфтаанд, ки ин ба ҳунари ғӯянда вобаста мебошад. Ин амалро дар назарияи адабиёт **таҷдиди матлаъ** мегӯянд. Дар ин маврид шарт аст, ки дар тамоми қасида ягонагии вазн ва қофия нигоҳ дошта шавад.

2. Ташбиб ё насиб, ки муқаддимаи қасидаро ташкил мекунад. Маъмулан мавзӯи ин бахши қасидаро ишқ, тасвири табиат, васфи соқӣ ва маю бода, шикоят аз рӯзгор ва ғ. ташкил медиҳанд. Ин ҳама бавучудоварандаи вазъи муносиб барои баёни «қасд» -и аслии аст. Агар эҷодкори қасида аз ташбиб ё насиб истифода накарда, мақсад ва ҳадафашро мустақиман баён намояд, чунин қасидаро маҳдуд ё муқтазаб мегӯянд. Баъзан истилоҳи ташбиб ё насибро **тағаззул** ҳам гуфта ва дар адабиётшиносӣ ба таври васеъ қабул намудаанд.

3. Таҳаллус ё гурез, ки ин бахши қасида баргардиши матлаб аз ташбиб ва насиб ба мақсади асосӣ аст. Шоир бо мақсади овардани як ё якҷанд байт мавзӯи суханро аз ташбиб ба тарафи мавзӯи асосӣ баргардонида, ба тасвиру баёни он мепардозад. Ана дар ҳамин гузариш ё

гурез мавзуи қасида иваз мешавад. Дар ин гурез байни ташбибу мавзуи асосӣ шоир бояд чунон комил бошад, ки он ногаҳонӣ набошад ва зиёда аз ин хонанда ин гузаришро дарк нанамояд.

4. Мадҳ, ки асли мақсади суханвар ва бахши поёнии қасида дониста шудааст. Дар ин бахш мақсади асосӣ ба андозаи талаби нияти пешомада ва меъёри бардошти мамдуҳ баён карда мешавад.

5. Дуо ва ин он бахши қасида аст, ки суханвар бо ибораҳои муносиби ҳол муддати бақои мамдуҳро номаҳдуд ёд мекунад. Дар қасида асосан баҳо аз ду қисм иборат аст; аввалан, ҳамчун мақсади бақои номаҳдуд ба мамдуҳ ва сониян, асли дуо, ки орзуи эҷодкор нисбат ба мамдуҳ, ба монанди «То чаҳон боқӣ аст...», «Чу умри Хизр...», «Нарасад осеби маломат...», «Боз моҳи нави иқболи ту...» ва ҳамчунон «Давлати ту поянда бод...» ва ғайра.

6. Ва ниҳоят, **мақтаъ**, ки ба маънои **қатъ** ва байти ниҳоии қасида дар назар аст. Мақтаъ қасидаро хулоса менамояд.

Он чӣ дар боло оварда шуд, ба қасидаҳои мукамал дахл дорад. Қасидаҳои номукамал, ки онҳоро бо исми қасидаҳои муқтазаб ва ё маҳдуд ҳам ёд намудем, бидуни ташбиб бо баёни асли мавзӯ гуфта мешаванд ва намунашон дар адабиёти мо хеле зиёд аст.

Сайфи Исфрангӣ дар эҷоди ҳам қасидаи мукамал ва ҳам қасидаи муқтазаб маҳорати баланд доштааст. Вале ҳамчун шоири мадеҳагӯй вай монанди Унсурӣ, Абулфараҷи Рунӣ, Анварию Абевардӣ таваҷҷуҳи бештаре ба қасоиди муқтазаб дорад, ки ин аз ним зиёди қасоиди шоирро ташкил медиҳад. Беш аз 100 қасидаи Сайфи Исфрангӣ қасидаҳои аз нигоҳи сохт номукамаланд, ки бо васфи мамдуҳ оғоз ёфтаанд. Ин баёнгари он аст, ки аксарияти қасидаҳои шоир мадҳиянду эҷодкор дар баробари зиёд будани ин навъи қасидаҳояш мамдуҳони зиёд низ доштааст. Дар ин бора дар фасли баъдинаи диссертатсия муфассалтар истода мегузарем.

Бештари қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ унвон дошта, ба кӣ ва ба кадом муносибат эҷод гардиданашон аз мухтавои ҳуди қасидаҳо бармеоянд. Вале бояд таъкид намуд, ки барқарор намудани таъриху санаи

навиштани ин қасидаҳо ғайри имкон аст, ҳамчуноне муайян намудани шахсияти бештари мамдуҳони шоир, ки аз онҳо танҳо дар қасидаҳои мадҳии эҷодкор ном бурда шудаасту халос, номумкин аст.

Тавре ишора рафт, дар нусхаҳои қаламии «Девон» -и Сайфи Исфрангӣ қасидаҳояш монанди қитъаҳо, ғазалиёт, таркиббанду тарҷеъбандҳо ва рубоиёти шоир аз рӯйи теъдод ва маҷмуи абъёт гуногун ҷой дода шудаанд. Агар дар нусхаи қаламии рақами 179 а-и фонди Санкт-Петербургии Институти шарқшиносии Федератсияи Руссия 219 қасида ҷой дошта бошад, дар Ганчинаи дастхатҳои Институти шарқшиносии АИ Ўзбекистон 203 қасида, дар Ганчинаи нусахи қаламии ба номи академик Абдулғанӣ Мирзоеви АМИ Тоҷикистон 194 қасида мавҷуд аст. Матни илмии Зубайда Сиддиқӣ, ки дар асоси нусхаҳои қаламии китобхонаи «Ганҷбахш» - и Маркази таҳқиқоти форсии Эрону Покистон дар Исломобод, донишкадаи адабиёти Донишгоҳи Техрон, осорхонаи Британия, микрофилме аз фонди Донишгоҳи Техрон ба хатти настаълиқи зебо, акси нусхаи китобхонаи Санкт-Петербург, ки дар Донишгоҳи Техрон маҳфуз аст, нусхаи Донишгоҳи Панҷоби Лохур, ду нусхаи китобхонаи Будлиён, ду нусхаи осорхонаи Истамбул анҷом дода шудааст, 198 қасидаи шоирро дар бар кардааст. Дар ин маврид Зубайда Сиддиқӣ менависад, ки «Илова бар ин нусхаҳо аз «Девон»-и Сайф нусхаҳои мутааддиде дар китобхонаҳои Ҳиндустон, Техрон, Тоҷикистон суроғ дорем, ки ҳеҷ кадом бештар аз 7000 байт надорад» [11, 58]. Ин 198 қасида дар маҷмуъ 7494 байтро ташкил медиҳанд, ки чадвали онро метавон ба ин тартиб нишон дод.

№	Ҳаҷми қасидаҳо (байт)	Адади қасидаҳо	Шумораи умумии байтҳо
1	17 байтӣ	1	17
2	25 байтӣ	7	175
3	26 байтӣ	3	78
4	27 байтӣ	4	104
5	28 байтӣ	3	84
6	29 байтӣ	12	348
7	30 байтӣ	7	210
8	31 байтӣ	16	496
9	32 байтӣ	14	448
10	33 байтӣ	9	297
11	34 байтӣ	3	102
12	35 байтӣ	12	420
13	36 байтӣ	4	144
14	37 байтӣ	15	555
15	38 байтӣ	12	456
16	39 байтӣ	14	546
17	40 байтӣ	6	240
18	41 байтӣ	2	82
19	42 байтӣ	4	168
20	43 байтӣ	7	301
21	44 байтӣ	3	132
22	45 байтӣ	5	225
23	46 байтӣ	4	184
24	47 байтӣ	2	94
25	48 байтӣ	5	240
26	49 байтӣ	4	196
27	51 байтӣ	3	153
28	52 байтӣ	1	52
29	53 байтӣ	3	159
30	55 байтӣ	1	55
31	56 байтӣ	3	168
32	58 байтӣ	3	174
33	59 байтӣ	2	118
34	62 байтӣ	1	62
35	63 байтӣ	1	63
36	71 байтӣ	1	71
37	73 байтӣ	1	73

Ҷамъ: 198 қасида 7494 байт

Тавре ки аз нақша ва чамъбасти он маълум аст, Сайфи Исфарангӣ ба монанди қасидасароёни пешини адабиёти тоҷикии форсӣ Унсурӣ, Фаррухии Сиистонӣ, Анвари Абевардӣ, Хоқонии Шарвонӣ, Захири Форёбӣ қасидаҳои калонҳаҷм эҷод накардааст ва хурдтарин қасидаи вай 17 байт буда, калонтарин қасидааш 73 байт дорад. Бештари қасидаҳои шоир 29-байтӣ (16 адад), 32-байтӣ (14 адад), 35-байтӣ (12 адад), 37 байтӣ (15 адад), 38-байтӣ (12 адад) ва 39 байтӣ (14 адад) мебошанд.

Аз нигоҳи сохт аз рӯи асосии шеъри тоҷикии форсӣ, баҳусус қасида, риояи ҳатмии вазну қофия дар он мебошад. Ба ақидаи Муҳаммад Ғиёсиддин дар «Ғиёс-ул-луғот» [7, 339], Қабулмуҳаммад дар «Ҳафт қулзум» [15, 127], Вочид Алӣ дар «Маҷмаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун» [2, 440], Насириддини Тӯсӣ дар «Меъёр-ул ашъор» [26, 26], Шамсиддин Муҳаммад ибни Қайси Розӣ дар «Ал-муъҷам фӣ маъоири ашъор-ил-Аҷам» [20, 50], Е. Э. Бертелс дар «Курс истории персидской литературы» [46, 17], Парвиз Нотили Хонларӣ дар «Таҳқиқи интиқодӣ дар арузи форсӣ ва чигунагии таҳаввули авзони ғазал» [129, 6] ва чанде дигар вазни арузро аз арабҳо доништа ва эҷоди онро ба Халил ибни Аҳмад истинод додаанд. Вале устод Садриддин Айнӣ ва аз паси ӯ арузшиноси тоҷик Баҳром Сирус бар онанд, ки вазни асосӣ ва анъанавии шеъри тоҷикӣ-форсӣ вазни аруз аст назар ба ақидаи пешиниён гӯё он аз арабҳо гирифта шуда бошад. Эшон мефармоянд, ки «Ин ақидаи хатост, чунонки вазни ҳазач, рамал, раҷаз ва дигар вазнҳо дар арабӣ тамоман дигар ва дар шеъри тоҷикӣ тамоман дигар аст. Агар шеъри арабиро хонем, дар кадом вазн, ки бошад, ба назари мо наср барин менамояд ва ҳол он ки ҳар шеъри адабиёти тоҷикии форсии худамон шеър будани худро равшан нишон дода меистад. Агар шоирони мо шеъри арабӣ гуфтаанд, бо арузи тоҷикии форсӣ гуфтанд, на бар вазни шеъри араб» [112, 8-9]. Дурустии ин ақидаро Садриддин Айнӣ дар мактуби ба Мирзо Турсунзода навиштааш бо мисолҳои ҷолиб таъйид намудааст [112, 9-11], ки ба он имрӯз ҳам камтар таваҷҷуҳ рафтаасту минбаъд таҳқиқи ҷиддиро талаб менамояд. Ин ишораи мухтасар оид ба вазни арузи тоҷикии

форсӣ барои он ёдоварӣ шуд, ки қасоиди Сайфи Исфрангӣ ба пуррагӣ дар чаҳорчӯбаи бамеъёрдаромадаи арузи тоҷикии форсӣ бо ниҳояти равонию гӯшнавозӣ эҷод гардидаанд.

Омӯзишу пажӯҳиши қасидаҳои суҳанвари исфрангӣ нишон медиҳанд, ки онҳо бар баҳрҳои асли ва фаръии арузи тоҷикии форсӣ ва аркони онҳо гуфта шудаанд. Масалан, қасидаи аввали «Девон» -и шоир бо ин байт шуруъ мешавад:

Эй зи насими зулфи ту гулшани рӯҳ хушҳаво,
З-ойинаи чамоли ту оби ҳаётро сафо [11, 61].

Дар баҳри раҷази мусаммани матвии маҳбун дар 16 ҳичо эҷод шудааст ва афоилу арконаш ин аст:

Муфтаилун / мафоилун / муфтаилун / мафоилун
Муфтаилун / мафоилун / муфтаилун / мафоилун
– VV – / V– V– / – VV – / V– V–
– VV – / V– V– / – VV – / V – V –

Байти навбатӣ низ, ки мисол оварда мешавад, дар ҳамин вазн гуфта шудааст:

Хез, ки субҳ барфишонд аз сари ҳол остин,
Пардагиёни субҳро баргу наво бисоз, хин! [11, 392].

Аз ин вазн ва афоилу арконаш Сайфи Исфрангӣ на танҳо дар қасоидаш, балки дар ғазалу қитъаҳояш низ кор гирифтааст.

Мисоли дигар:

Эй шикани зулфи ту, голиядони сабо,
Куштаи ишқи туро ҳарду чаҳон хунбаҳо [11, 100].

Ин байт, ки матлаи қасидаи дигари шоир аст, дар баҳри мунсарех, ки мунсарехи мусаммани садр ва ибтидо – матвӣ, аруз ва зарб – матвии

макшуф ном дорад, навишта шуда, 14 хичо дорад ва афоилу схемаи байт чунин аст:

Муфтаилун / фоилун / муфтаилун / фоилун
Муфтаилун / фоилун / муфтаилун / фоилун
– VV – / – V – / – VV – / – V –
– VV – / – V – / – VV – / – V –

Байти зер дар вазни рамали мусаммани садр, ибтидо ва ҳашвайн - солим, аруз ва зарб – мақсур, яъне мусаммани солими мақсур навишта шудааст, ки 15 хичои дарозу кӯтоҳ дорад:

Чист он дарё, ки бошад аз равонӣ барқарор,
Чун садаф содадаруну аз бурун гавҳарнигор [11, 234].

Афоилу схемаи ин байт чунин аст:

Фоилотун / фоилотун / фоилотун / фоилон
Фоилотун / фоилотун / фоилотун / фоилон
– V – – / – V – – / – V – – / – V –
– V – – / – V – – / – V – – / – V –

Байти зер низ ҳам вазни байти болоӣ буда, садру арузу зарб ва афоилу схемааш айни ҳамон аст, ки ин ҷо бо овардани байт қаноат мекунем:

Даст даркаш аз ҷаҳон, чун дар ҷаҳон коре намонд,
Кимиёи мардумиро рӯзи бозоре намонд [10, 9].

Сайфи Исфрангӣ дар эҷоди қасида аз баҳрҳои зиёди арузи тоҷикии форсӣ, монанди баҳри ҳазач ва аркони он, баҳри музореъ, баҳри мунсарех, баҳри мучтасс ва ғайра вобаста ба муҳтавои тақозо- менамудаи онҳо моҳирона истифода намудааст.

Он чӣ доир ба вазни қасидаҳои шоир гуфтаву мисолҳо оварда шуд, шаҳодати онанд, ки суҳанвар дар эҷоди қасида аз ҳар кадоме мақсаднок истифода карда, асосан дар вазни қасида давомдиҳандаи гузаштагони

қасидасаро аст. Сайф дар гуфтани ин навъи шеърӣ аз доираи вазнҳои маъмули назми тоҷикии форсӣ онҳоро интихоб намудааст, ки лаҳну оҳанг ва мусиқияти қасидаҳои ӯро афзуда, гӯшнавоз карда, барои ифодаи рӯҳияи қаҳрамони лирикӣ, барои ягонагии шаклу мазмун созгор омадаанд. Агар ба таври дигар гуфта шавад, дар қасидаҳои Сайфи Исфарангӣ лафзу маънӣ ва зарбу оҳанг чунон ба ҳам омезиш ёфтаанд, ки наметавон онҳоро аз ҳам ҷудо намуд. Вазнҳои сабуки аруз боиси хушоҳангию шевоӣ ва ҳадафрас шудани қасидаҳояш, ки бештар мадеҳиянду шоир бо гуфтани онҳо чизеро ҷашмдор аст, гаштаанд. Интихоби вазн дар қасидасароӣ ба сабки каломӣ ӯ мувофиқ омада, рӯҳу ҳолати қаҳрамони шоир ва пеш аз ҳама худӣ гӯяндаро ифода менамояд ва метавонад ба хонандаю шунаванда таъсири амиқи ҳисӣ расонад ва онҳоро ба андеша во дорад.

Қасидаҳои Сайфи Исфарангӣ дар баробари доштани вазнҳои гуногуни сабуку гӯшнавоз, дорои қофияю радиқҳои ба сохти онҳо мувофиқ мебошанд. Дар адабиёти навини тоҷикии форсӣ қофия аз унсурҳои муҳимми шеър мебошад. Ба андешаи Шамс Қайси Розӣ дар назми мо - форситабарон беш аз 31 навъи қофия мавҷуд аст [20, 47], ки минбаъд ба он бемуҳобо анвои нав зам шудаанд. Аз ҷумла, Шамс Қайси Розӣ навишта буд: «... сухани беқофияро шеър нашмаранд, агарчи мавзун афтад» [20, 162]. Таърифи пурраи қофияро дар «Ал-мӯъҷам» муаллифи он ин тавр овардааст: «Бидон, ки қофия баъзе аз калимаҳои охири байт бошад, ба шарти он ки он калимаҳо биайниҳо ва навъҳо дар охири абёти дигар мутақаррар (яъне, такрор – Р.О.) нашавад» [18, 164].

Назарияшиносони минбаъдаи классикӣ низ доир ба қофия мулоҳизаҳои фардӣ доранд. Қофия дар таърифи адиби маъруфи асри XV Абдурахмони Ҷомӣ зайлан шаддабандӣ шудааст: «Бидон, ки қофия дар урфи шуарои Аҷам иборат аст аз тамоми он ҷӣ такрори он дар охири ҷамеи абъёт воҷиб бошад ё мустаҳсан, ба шарти он ки мустақбал набошад дар талаффуз, балки ҷузви калима бошад ё ба манзалаи ҷузв. Баъзе тамоми калимаи охири қофия гуфтаанд ва баъзе ҳарфи равиро» [30, 141-142].

Яке аз хусусиятҳои муҳими қофия дар он аст, ки вай шакли шеърро муайян мекунад ва бо низоми хос ҳамоҳангии охири абётро таъмин месозад, мусиқияти онро собит менамояд. Яъне, ҳусни қофия дар шеър ин ҳусни мутаносиби ҳиҷоҳои охири як байт бо байти дигар доништа мешавад. Аз ин рӯ, қофия дар баробари таъмини мусиқияти назм воситаи муҳими маъниофарӣ, тамомиятдиханда ва барангезандаи таъсири рӯҳии шеър мебошад. Ба ин маънӣ, қофия дар қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ аз рукнҳои асосӣ, дар баробари вазни шеърӣ ба шумор меравад. Шоир дар қофиясозии қасида ба пешинаи қасидасароёни адабиётмон содиқ монда, тақрибан навигарие ба он ворид накардааст. Тавре назарияшиносони классикӣ баён кардаанд, дар қофия ченаки асосӣ ҳарф-овоз аст, на ҳиҷову калимаи охири байт. Ҳадди ақали ҳарфҳои қофияшавандаи қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ садонокҳои **о, у, ў, е, ӣ** мебошанд, ки баъзан аз як ҳарф – овоз; сафо, ҳаво, кучо, раҳо, садо, вафо, хаё, лиқо, бақо ва ғ.: баъзан аз ду ҳарф; нигор, интизор, гирудор, шармсор, ғамгусор, ғубор, фиғор, ифтиҳор, хумор, наҳор, ҳазор ва ғ; гоҳо бо се ҳарф – овоз; сахарӣ, табарӣ, дарӣ, сипарӣ, баргузарӣ, ишвахарӣ, зафарӣ, дигарӣ, беҳабарӣ, қамарӣ, беҳунарӣ ва ғ. ва ҳатто ба нудрат аз чаҳор ҳарф – овоз; офтобаш, изтиробаш, нобаш, шаробаш, шабобаш, шитобаш, рубобаш, никобаш, сахобаш, кабобаш ва монанди инҳо сохта шудаанд.

Доир ба қофия дар назми тоҷикии форсӣ дар осори назарии пешиниён ва рисолаҳои зиёди адабиётшиносони имрӯза, монанди «Ал-муъҷам»-и Шамс Қайси Розӣ [20], «Рисолаи қофия»-и Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ [30], «Луғати мухтасари адабиётшиносӣ»-и Р. Ҳодизода, М. Шукуров, Т. Абдучабборов, «Қофия дар назми тоҷик»-и Б. Сирус [113] ва ғ. андешаҳои якранг дида мешавад. Адабиётшинос Холиқ Мирзозода бошад дар китоби худ «Луғати мухтасари истилоҳоти адабиётшиносӣ» навиштааст, ки «як ё якчанд ҳиҷоҳои ҳамоҳанг, ки дар охири мисраъҳо пеш аз радиф, ҳатто дар миёнаву аввали мисраъҳо такрор мешаванд, қофия мебошанд» [79, 17-18]. Аз ҳамаи гуфтаҳои болоӣ бардошт ин аст, ки қофия пеш аз радиф, баъзан

дар охир ва баъзан дар мобайни мисраъҳо ва байтҳои шеър меояд ва бо ҳамдигар дар ҳарфи равӣ ва овозҳои наздики вай мувофиқат менамояд. Дар ҳар маврид ҳамохангӣ нишонаи асосии калимаҳои қофияшаванда доништа мешавад. Ҳамин гуна ҳамохангӣ дар қасидаи аввали «Девон»-и Сайфи Исфрангӣ дар калимаҳои **ҳаво, сафо, қучо, дағо, кибриё, раҳо, мо, биё, андаро, вафо, қабо, тӯтиё, саҳо, ҳаё, ас-сало, боғҳо, бонаво, лиқо, устуво, ошно, сафо, намо, вабо, сабо, Худо, дуто, қахрабо, само, ки** матлаъаш ин аст, дида мешавад:

Эй зи насими зулфи ту гулшани рӯҳ хушҳаво,
З-оинаи ҷамоли ту оби ҳаётро сафо [11, 61].

Нишонаи муҳими қофия, ки ба сабаби он ҳамохангии калимаҳо ҳосил мешавад, мавҷудияти ҳарфи равӣ аст. Дар мисоли овардашуда ҳарфи равӣ «о» мебошад.

Мисоле аз қасидаи дигар, ки аз 32 байт иборат аст, калимаҳои **киром, низом, мақом, аҷром, Баҳром, ғамом, шом, адғом, ирҳом, андом, некӯном, аълум, ошом, амом, ғулом, Сом, анбарфом, ром, кадом, истифҳом, авом, ислум, аҳком, авҳом, тамом, ниём, эҳром, киром. Ибром, ноком, калом, хайём, айём** ҳамқофия шуда омадаанд бо ин матлаъ:

Чаҳон ба давлату иқболи сарфароз киром
Низом ёфт, чу мулки чаҳон зи килки низом [11, 341].

Агар ба 198 қасидаи Сайфи Исфрангӣ аз мавқеи ҷойи қофия нигарем, дида мешавад, ки шоири қасидасаро дар онҳо суннатҳои анъанавии қофияро риоя карда, асарҳои хуби ҳунари офаридааст.

Зиёда аз ин Сайфи Исфрангӣ қасидаҳое дорад, ки байти аввали он бо ду қофия омадааст, ки ин навъи қофиябандиро маъмулан зулқофиятан номидаанд. Ба ин мисол таваҷҷуҳ намоед:

Ба вафои аҳди хубон назаре намонд бешам,
Зи шароби ишқи чонон хабаре намонд бешам [10, 13].

Дар ин чо «хубон» -и байти аввал бо «чонон»-и байти дувум ва «назаре»-и байт аввал бо «хабар»-и байти дувум қофия шуда омадаанд. Таркиби «намонд бешам» дар ин байт радиф шуда омадааст.

Пас, радиф низ дар шеър мавқеи хос дорад. Алоқаи абёт, хушоҳангӣ, маъниофарию маъникушой, мусиқияти шеър бо будани радиф дар он бештар эҳсос карда мешавад. Тавону кудрат ва боигарии қофияро радиф афзунтар мегардонад. Новобаста ба афзалияте, ки радиф дар шеър дораду мавзуи онро мушаххастару зуддарккунанда месозад, Сайфи Исфрангӣ дар қасидаҳои худ аз он камтар кор гирифтааст. Аз 198 қасидае, ки дар «Девон»-и шоир чой дорад, 62 ададашон бо радиф омада, мутабоқӣ 136 адади онҳо бе радиф эҷод гардидаанд. Дар ин парда чизе, ки гуфтанием, он аст, ки бо радиф гуфтани қасида осонтару равонтар аст аз бе радиф гуфтани он. Дигар ин ки дар ин маврид қофиябандӣ ва бо радифу бе радиф гуфтани шеър ба маҳорати гӯянда вобастагии ҷиддӣ дорад.

Радифҳое, ки Сайфи Исфрангӣ дар қасидаҳои мавриди истифода қарор додааст, хеле бамавриду барҷой омадаанд. Барои намуна чанд мисол меорем:

Дил вақти сабӯҳи ғам чун парда барандозад,
Чун субҳдам аз шодӣ чон хирқа дарандозад.
Дар пайки хаёли ӯ бар дида равад ғайрат,
З-алмос хасак созад, бар раҳгузар андозад [11, 192].

Ва:

Маҳ чу сар аз чайби шаб тамом барорад,
Ойнаи меҳр занги шом барорад [11, 210].

Ва ё:

Нақши иқбол хаёлест, назар барбандам,
Ба қабули назари қудс камар барбандам [11, 335].

Аз ин мисолҳо дар байти аввал «андозад», дар байти дувум «барорад» ва дар байти сеум «барбандам» радиф шуда, ҳамроҳ бо қофия байтхоро ба

хам пайвастанд. Устод Баҳром Сирус дар бораи радиф андешаҳои худро ин тавр чамъбаст намудааст: «Вазифаи асосии радиф он аст, ки бори ғоявӣ мекашад, яъне гӯянда матлаби марказии худро дар радиф мегузорад. Вазифаи дигари радиф дар ягонагию яклухтии шеър мебошад, зеро радиф ҳамроҳи қофия тамоми мисраъ ва байту бандҳоро ба ҳам узван мепайвандад» [113, 55]. Мисол:

Иқбол кард хутбаи нусрат ба номи хеш,
Давлат гирифт аҳду вафо аз давоми хеш [11, 289].

Калимаҳое, ки дар қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ радиф шуда омадаанд, баъзан аз як ҳичо, монанди «**чашм**» [11, 329]; гоҳо аз ду ҳичо монанди «**оташ**» [11, 281]; мавриде аз се ҳичо, монанди «**барбандам**» [11, 336] ва ҳатто аз чаҳор ҳичо, монанди «**барандозад**» [11, 192] сохта шудаанд.

Суханвари исфрангӣ ҳамчунон дар қасидаҳои худ бо таркибҳои қофияшаванда ҳамроҳ дар шакли пасвандҳои – «**ро**» (матинро, аминро, динро, заминро, баринро...), «**аш**» (хаёлаш, висолаш, чамолаш, болаш, камолаш, заволаш...), «**ам**» (дигарам, доварам, ахтарам, бигзарам, парварам, бистарам) ва ғайраро дар сохтани радиф истифода намудааст, аз ҷумла:

Эй фаҳр ба ту аҳли чаҳонрову чаҳонро,
Нозиш ба камоли ту заминрову замонро [11, 89].

Ва:

Ман зи баҳри шеър оби зиндагонӣ мех(в)арам,
Айб машмар, гар кунам даъвӣ, ки Хичри дигар [11, 337].

Андешаҳои мухтасар дар атрофи радиф дар қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ нишон медиҳад, ки шоир барои мазмунсозӣ ва маъниофарии қасидаҳои худ, ки дар фаслҳои минбаъдаи боб истода мегузарем, аз радифҳои гуногун ба таври муфид истифода намудааст.

Ғайр аз ин Сайфи Исфрангӣ аз рӯйи ҳарфи охири калимаҳои қофия ва радиф қариб дар ҳамаи ҳуруфи арабиасоси тоҷикӣ-форсӣ қасида гуфтааст. Ин шаҳодат бар он аст, ки паҳнои қофиябандии шоир дар қасида хеле васеъ будааст.

Хулоса, аз таҳлили сохти қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ бармеояд, ки ҳарчанд вай дар сохтори қасида навовари чашмрас ворид накардааст, боз ҳам вазну қофия ва радифҳои дар қасида истифоданамудааш устувору шинам ва ба ҷаҳорҷӯбаи ин жанри бадеии адабиётмон ҷавобгӯй мебошанд.

2.2. Муҳтаво ва арзишҳои адабии қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ

2.2.1. Мамдуҳони шоир

Вақте ба қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ тавачҷуҳи амиқ равона мешавад, мебинем, ки ӯ пеш аз ҳама шоири мадеҳасарост ва аксари қасидаҳои ӯро қасидаҳои мадҳӣ ташкил медиҳанд. Илова бар ин, чӣ тавре ки дар боби аввали диссертатсия ишора рафт, вай дар гуфтани мадеҳа нисбат ба қасидасароёни пешини худ озодтар ба назар расида, истиқлолиятҳои фикрӣ низ доштааст. Ин албатта, ба мазмунсозии маъниофарӣ ва ғанитар гардидани муҳтавои қасидаҳои шоир бе таъсир нест. Истиқлолияти фикрии Сайфро мо пеш аз ҳама дар мамдуҳони зиёд доштани вай мебинем. Ин ба он маъност, ки агар шоирони пешин дар як ё ду-се дарбор хидмат намуда ва ё барои ниёзе мадҳияе суруда бошанд, пас, Сайфи Исфрангӣ аз дарбори Муҳаммад Хоразмшоҳ (1200-1220) сар карда, то садрҳо, ҳукамо ва дастурҳои зиёди Самарқанду Бухорою Хучанд ва ҳокимони атрофи акнофи Мовароуннаҳр ва ҳатто Хуросон, ба сабаб ё хоҳиши дар дарбори онҳо хидмат кардан, бо баъзеҳо алоқаи наздик доштан, пеш омадани ниёзмандие вобаста ба тақозои даври замон мадҳияҳо бахшидааст. Пас, ин мамдуҳон кӣҳоянд? Пеш аз он ки ному насаби эшон ёд шавад, бояд гуфт, ки имрӯз наметавонем шахсияти ҳамаи онҳоро равшан баён намоем. Мо бо вучуди душворӣ дар заминаи баъзе маъхазҳои мавҷуда ва қорҳои аввалияе, ки дар атрофи омӯзиши рӯзгору осори Сайфи Исфрангӣ анҷом дода шудааст, кӯшиш намудаем доир ба шахсияти онҳо ҳеч набошад ному насаб ва мартабаашон, ки дар номи қасида сабт шудааст, истода гузарем. Ва мамдуҳони суханвари исфрангӣ инҳо будаанд:

1. Муҳаммад Хоразмшоҳ, ки бо унвонҳои ифтихории «Искандари Сонӣ» ва «Султон Санҷар» дар таърих шуҳрат ёфта, дар солҳои 1200-1220 дар Мовароуннаҳру Хуросон ҳукумат дошт ва Сайфи Исфрангӣ ба

дарбори ӯ аз ҷавонӣ даъват шуда буду муддате хидмати ин дарборро кардааст.

2. Низомулмулк Носириддин Муҳаммад ибни Солеҳ, ки вазири боэътимоди Муҳаммад Хоразмшоҳ буд.

3. Садри Самарқанд Муҳаммад Шамсуддин, ки ба шоир тавачҷух доштаву кӯмакҳои моддӣ мекардааст.

4. Садри Бухоро Точиддин Умар ибни Масъуди Садр-уш-шариа, ки таъби шоирӣ дошта, ба ҳокимони Оли Афросиёб шеърҳо бахшидааст.

5. Садр Бурҳониддин Муҳаммад ибни Аҳмад ибни Абдулазиз, яке аз садриҳои ҳамзамони Сайф дар Самарқанд.

6. Садри Самарқанд Муҳаммад Ҷалолуддин.

7. Садри Самарқанд Авҳадиддин.

8. Садри Самарқанд Абӯбакр Шамсуддин. Ба ин садр Сайф мадеҳаҳои зиёде бахшида бошад ҳам, аз ӯ илтифоти шоистае надидааст.

9. Малики Хучанд Ихтиёриддин ва муншии ӯ Абъод, ки шоир ба онҳо ду қасида фиристода аз беқадрии аҳли илму адаб дар замона шикоят кардааст.

10. Садр Бурҳониддини Бухорӣ, ки Муҳаммад Хоразмшоҳ аз рӯи кина ӯро ба Нафас бадарға карда будааст.

11. Садр Садруддини Бухорӣ.

12. Муфти Ҷалолуддини Бухорӣ.

13. Ноиб Сайфиддин аз Бухоро.

14. Қозӣ Захириддин Алихоҷа аз Бухоро.

15. Набераи Садр Бурҳониддин Садр Ҳумоюн, ки дар раёсати ханафиёни Бухоро фаъолият доштааст, як қасида дорад.

16. Амир Амид Қутбиддин ас-Самарқандӣ, ки солҳои 1220-1251 аз ҷониби ҳукуматдорони ҷиғатӣ ва муғул ба идораи Мовароуннахр таъин шуда буд.

17. Имом ва шайхулислом Сайфиддини Бохарзӣ.

18. Садр Рафеъ Шамсуддавла.

19. Саъдиддин ар-Разӣ табиби Балхӣ.
20. Садр-ус-судур Баҳоуддавла.
21. Қозиюлқуззот Ҳамадонӣ.
22. Хусомуддини Кошғарӣ.
23. Садриддин Малики Табретӣ.
24. Аслиддин Табиби Самарқандӣ.
25. Малик Мачидиддин Абӯбакр ибни Алии Марвазӣ – дастури Мовароуннаҳр.
26. Садрулисломи Бухорой.
27. Абӯбакр Муҳаммадтоҳири Самарқандӣ.
28. Шарафулмулуки Хоразмӣ.
29. Амир Алишоҳ.
30. Қамолхоча.
31. Амир Имом Камолиддин.
32. Садрусудури Насаф Қаъфариддин.
33. Муҳаммад Ҳусайни Самарқандӣ.
34. Ҳусайнии Балхӣ.
35. Садр Низомиддини Самарқандӣ
36. Шамсулмулк Мушаррафи Самарқандӣ.
37. Муҷоҳидуддавла Вафо.
38. Паҳлавони Хуросон Шарафиддин.
39. Садр Имомиддин Муҳаммад.
40. Имодулмулк Кавомиддин Муҳаммади Ироқӣ.
41. Додмаликшоҳи Кошонӣ.
42. Садр Ифтихориддини Самарқандӣ.
43. Шамсуддини Кирмонӣ.
44. Садр Абичаъфар Ҳусайнӣ.
45. Абӯбакр ибни Алии Марвазӣ.
46. Шоир Имом Шамсуддини Самарқандӣ.
47. Муҷири Кирмонӣ.

48. Авҳадуддавла ал-Бухорӣ.
49. Садр Муҳаммад Ҳусайнии Самарқандӣ.
50. Садр Зиёуддини Балхӣ.
51. Амир Маҳмуди Кирмонӣ.
52. Сайид Носириддини Аҳмад.
53. Айюб аз-Занчирӣ.
54. Шайхулисломи Самарқандӣ.
55. Тоҷуддавла Маҳмуди Кирмонӣ.
56. Муначчими Самарқандӣ.
57. Шайхулисломи Бурҳониддини Насафӣ.
58. Маликшоҳи Кошонӣ – садри Кошон.
59. Ихтиёриддин Амиди Ҳабаш.
60. Маҳмуд ибни Алӣ Убайдуллоҳи Ҳомид – қозиюлқуззоти Самарқанд.
61. Амир Қутлуғбек ибни Алихон – дастури Самарқанд.
62. Аъзам ибни Маликшоҳ ал-Бухорӣ.
63. Шамсиддин Тоҳири Абӯбакр Муҳаммад Сикатулмулк, ки муддате вазорати ҳокими Самарқандро бар уҳда дошта, худ низ чанде садри Самарқанд будааст.
64. Насуриддин Наср ал-Бухорӣ.
65. Маликшоҳ ибни Абдуллоҳ
66. Малик Санҷар ал-Бухорӣ.
67. Садр-ус-судур Умар.
68. Садр Ахсикатӣ.
69. Садр Баҳоуддавла ал-Марғинонӣ.
70. Садр Садриддини Хучандӣ.
71. Амир Шамсуддин ал-Ҳаддодӣ ал-Самарқандӣ, ки Сайфи Исфрангӣ ўро ба чуз вазифааш «хотиматушшуаро» -и замон номидааст.
72. Атобак Маҳмудшоҳи Яздӣ.
73. Зиёулмулк ал-Марвазӣ.

74. Шарафуддини Кошонӣ.
75. Имом Камолиддин ас-Самарқандӣ.
76. Сайид Камолиддин ал-Цавҳарӣ ал-Бухороӣ.
77. Садр Мучирулмулк ал-Карминӣ.
78. Садр Захириддин Алихоча.
79. Усмон ибни Иброҳим ас- Самарқандӣ.
80. Садр Алишоҳ ал-Хучандӣ.

Бояд гуфт, ки ин шумора нишондиҳандаи охирин ва қатъии мамдуҳони Сайфи Исфрангӣ нест, зеро дар муқаттаоти шоир низ метавонем бо ному насаби чанде аз мамдуҳони ӯ дучор оем, монанди Мачдиддин Абӯбакр, Камолиддин Холиди Самарқандӣ, Фахриддин Ҳусайни Хоразмӣ, Гиёсиддин Кошонӣ, Тоҷиддин Маҳмуд, Зиёуддин Садри Бухоро, Тоҷиддин Умар бинни Масъуди Садрушшариа, ки таъби шоирӣ дошт ва монанди инҳо.

Теъдоди мадҳияҳое, ки Сайф ба мамдуҳонаш бахшидааст, аз як адад то понздаҳ адад баршумурда шуд. Аз ҷумла, шоир ба Муҳаммад Хоразмшоҳ, ки аз мамдуҳони аввалини вай аст, 6 қасидаи мадҳия, ба вазири ин шоҳ Низомулмулк Муҳаммад ибни Солех 14 қасида, ба садр Абӯбакр Муҳаммад Тоҳири Самарқандӣ 15 қасида, ба Амир Амиди Самарқандӣ 10 қасида, ба Абӯбакр ибни Алии Марвазӣ 9 қасида, ба Шайх Сайфиддини Бохарзӣ 6 қасида, ба Садр Бурҳониддин Муҳаммад ибни Абдулазиз 4 қасида, ба Имодулмулк Қавомиддин Муҳаммади Ироқӣ 4 қасида, ба Садр Садриддини Бухороӣ 4 қасида, ба чанд тани дигар 2-тоию 3-тоӣ ва ба бештарашон яктоӣ қасидаи мадҳия бахшидааст.

Тавре аз теъдоди қасоиди шоир, баҳусус қасидаҳои мадҳии Сайфи Исфрангӣ бармеояд, вай дар мадҳи шоҳону вазирон ва садру ҳокимони замони худ қасидаҳои зиёде навишта будааст. Пеш аз он ки ба қасидаҳои мадҳии шоир ва таҳлили онҳо гузарем, моро лозим аст, ки мухтасаран сабабҳои ба дарбори Хоразмшоҳиён ва ба мадеҳасароӣ рӯ ниҳодани адиб андешаҳои мухтасари худро ибраз дорем. Аз пешиниён Лутфалибеки Озар

замони зиндагии Сайфро дуруст кайд карда, дар хидмати Муҳаммад Хоразмшоҳ будану ба ӯ «қасидаҳои некӯ» гуфтанаширо таъкид намояд ҳам, сабаби ба дарбор роҳ ёфтани ӯро нишон надодааст. Дар маъхазҳои то асри XX, тавре дар боби аввали диссертатсия нишон дода шуд, зиёда аз гуфтаи Лутфалибеки Озар, ки Сайфи Исфрангӣ дар хизмати дарбор буд, ишораи равшан пайдо нагардид [16, 388]. Тавре мебинем, ин маълумот ниҳоят кутоҳ буда, танҳо баъзе лаҳзаҳои раванди зиндагонии шоирро дар худ таҷассум намудааст. Аз аҳли таҳқиқе, ки ба ин ё он муносибат оид ба рӯзгору осори Сайф ибрози ақида намудаанд, ба ин масъала чандон тавачҷух нарафтааст. Адабиётшинос Лола Сулаймонова низ дар рисолаи худ ба ин тарафи масъала чандон аҳамият равона накарда, танҳо шоири мадеҳасаро будани Сайфро таъкид намудаасту халос [115]. Аз қасоиди шоир ва муҳтавои онҳо бармеояд, ки ба мадеҳасароӣ рӯй овардани шоир пеш аз ҳама таъсири амиқи чараёни умумии адабиёти он замон, бахусус назми он доништа мешавад. Агар ба шоирони андаке пеш аз Сайфи Исфрангӣ дар майдони адабиётбуда ва ҳамзамонаш тавачҷух равад, мебинем, ки онҳо пеш аз ҳама мекӯшиданд, ки ба дарбор роҳ ёбанд ва бо либоси назм дар хидмати дарбор бошанд. Унсурӣ, Фаррухӣ, Манучехрӣ, баъдтар Саноии Ғазнавӣ ва боз баъдтар Хоконии Шарвонӣ, Амир Муиззӣ, Анвари Авебардӣ, Заҳири Форёбӣ, Асириддини Ахсикатӣ ва дигарон шуҳрати аввалияи суханвари худро аз дарбор ва хидмат кардан ба дарбор дарёфта буданд. Сайфи Исфрангӣ ҳам монанди ҳар шоири ёдшуда барои он ки дар майдони адабиёти замон ҷой ва мавқеъ пайдо намояд, мебоист аввал ба дарбор роҳ ёбаду пас дар байни суханварони ҳамзамонаш дар гуфтани жанри аз ҳама интишорёфтаи замон, жанри қасида, бахусус қасидаҳои мадеҳавӣ, маҳорати худро нишон диҳад. Ин тарафи ба қасидасароӣ рӯй овардани шоир барояш хеле муҳим ва ҳадафмандона буд. Дигар ин ки ба доираи адабиёти дарборӣ рӯй овардану роҳ ёфтани Сайфи Исфрангӣ ба ҳаёти иҷтимоӣ ва таъмини зиндагии вай алоқаманд аст, зеро вай маишати рӯзгори гузарои худро бо кори сухан таъмин менамуд. Баъди

аз дарбори Муҳаммад Хоразмшоҳ бо сабаби номаълум рафтан мо шоирро дар дару дарбори садре, ҳокиме, имоме, сарваре, саркардае, дорандае ва ғайра мебинем, ки ин гумони қавии андешаи болоии мост. Вай барои худ ва аҳли хонадони худ бо гуфтани қасидаҳои мадҳӣ ризку рӯзӣ мечусту баъзан қасидаҳояш бечавоб, бе подош ҳам мемонданд. Бале, бе подош низ мемонданд. Зеро на ҳамаи мамдуҳони шоир ба ӯ некназару хайрхоҳ буданд. Ва зиёда аз ин, ҳар кадоме аз беш аз 90 мамдуҳи вай бо хулқу рафтору кирдор, характер, дараҷаи фаросату ахлоқ, фаҳми ҷомеа, неку бад, муросову мадуро, дарку фаҳми маънӣ дар як появу дар як мақом набуданд. Мардумдӯстии баъзеҳоро сифат мекард (Эй, зи адли ту халоиқ озод...), аҳли динро дар перохани тоату ибодат ва покизагӣ меид (Ояд аз перахани тоати ӯ бӯйи вафо...), аз кордонии баъзе мамдуҳон ифтихор дошт, ки осудагию ободиро дастгиранд (Эй вазире, ки нақши тавқеат, - Дар сари зулфи шаб ниҳад савдо), доноёнро аҳсан мегуфт (Садри муҳаммадхисол, Маҳдии исосифат, - Он ки зи осори ӯ фаҳр кунад Мустафо), вале ҳеч гоҳ ба ноодамону дунон сухани худро ҳайф наменабуд, ки бовиқор ва сарбалондона гуфтааст:

Шеваи ман нест ин ки бар дари дунон

Тухфа кунам зодағони бикри зақоро [11, 71].

Ҳамин тавр, мамдуҳони Сайфи Исфрангӣ бо хислату характерҳои гуногун хеле зиёд буданду шоирро дар сурудани мадҳия зарур буд, ки симои зоҳирӣ ва ботинии онҳоро дарёбанду чехраи онҳоро дар асари худ нишон диҳад. Фаслҳои минбаъдаи боб зимни мазмунсозию маъниофарии эҷодкор ба кушодани чехраҳои офаридаи ӯ бахшида хоҳад шуд.

2.2.2. Мадҳи мамдуҳон

Дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ Сайфи Исфрангӣ бар шумори шоирони мадҳиясаро ном гирифта мешавад. Вай ба мадҳи беш аз 100

шахсиятҳои гуногунмартабаю гуногунмақом ва ашхоси касбу корашон гуногуну шинохтаи замон қасидаҳо бахшида, ҳатто дар баъзе қитъаҳо ҳама сифати эшонро кардааст. Адабиётшинос Л. Сулаймонова вобаста ба тақозои давру замон диссертатсияи худро роҷеъ ба ҳаёту эҷодиёти Сайф бахшида, ба қасоиди дар мадҳу ситоиши мамдуҳ сурудаи шоир тавачҷуҳ равона нанамуда бошад ҳам [115], ўро дар қатори Унсурии Балхӣ, Фаррухии Сиистонӣ, Манучеҳрии Домғонӣ, Анвариӣ Абевардӣ аз устодони қасидаи мадҳӣ медонад ва таъкид менамояд, ки қасидаҳо ҳама илова бар мавзӯи мадҳу ситоиш «таърихӣ, ҳасбиҳолӣ, фахрия ва ғ. мебошанд» [115, 87].

Мадҳ аз қисматҳои асосӣ ва бузургтарини таркиби қасидасароёнро ташкил медиҳад. Появу заминаи ин мавзӯ дар қасида ончунон мустақкам аст, ки он ғолибан қисми қасидаҳои мадҳия гӯем, иштибоҳе нахоҳад рафт. Дар қасидаҳои мадҳӣ мадҳ аз ҳама зиёд дар ситоиш ва ҳамду санои мамдуҳон созон ёфтааст. Суханварон кӯшидаанд, ки мамдуҳро бо тамоми тавон ба як инсонӣ камолёфтаю ҳама тарафа инкишофёфта сифат намоянд, ба вай сифатҳои набударо илова намоянду нисбат диҳанд. Барои он ки суханваре мамдуҳи худро боҳираду доно, олиқадр, дар ҷамъият зарур ҳамеша дар қору пайкор музаффар нишон диҳад, бештар аз санъати муболиға ва ҳатто дараҷаи болои он ғулувв қор мегирифт. Дар ин маврид тамоми хусусияту рафтори мамдуҳро фаро гирифтанд аз хусусиятҳои қасидаҳои мадҳӣ шуморида шудааст. Ба ҳамин маънӣ, тамоми мадҳияҳои Сайфи Исфарангӣ дар заминаи симои идеалии шахс рӯи қоғаз омадаанд. Шоир дар тасвири мақом, ҳаракату рафтору кирдор, хислати мамдуҳони худ аз Алоуддин Муҳаммади Хоразмшоҳ, яъне «Санҷари сонӣ», то ҳокимону садру вазирон ва дигар мансабдорони вақт ҳамоно аз музаффариятҳо ҳама сухан мегӯянд, ки ба идеализатсияи мамдуҳ бурда расонидааст. Ин андешаро мулоҳизаҳои зерини донишманди рус Д. С. Лихачёв низ, ки доир ба мақоми шахс ва васфу инъикоси сифатшаванда дар адабиёти асрҳои XI-XIII рус гирифтааст, тақвият мебахшад. Ў

менависад: «Аз рӯйи тасаввуроти феодализм таърихро одамони махсус аз байни феодалон чун князҳо, боярҳо ва рӯҳониён ҳаракат медиҳанд ва ин маънӣ бошад, дар тасвири симои шахс дар адабиёт нақш гузоштааст. Аз ин ҷо, чамъбаст дар адабиёти асрҳои XI-XIII дар шахсиятҳои ҷудогонаи таърихии мушаххас ва конкрет асос ёфтааст» [73, 28 - 29].

Дар ин замина пеш аз таҳлили мавзуи мадҳ дар қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ лозим доништа мешавад, ки қабл аз ҳама сабабҳои ба дарбори Муҳаммад Хоразмшоҳ рафтани ва ба мадеҳасароӣ рӯй овардани шоир ду-се сухан гуфта шавад. Дар натиҷаи омӯзиши давраи аввали фаъолияти эҷодии шоир, давраи по ба майдони адабиёт ниҳодани ӯ дармеёбем, ки вай вобаста ба талаботи даври замон мебоист барои шуҳрати шоирӣ касб намудан аввал ба дарбор роҳ меёфт. Ба ин маънӣ, адабиётшинос Расул Ҳодизода дар бораи ба дарбор рӯй овардани яке аз устодони Сайфи Исфрангӣ Анварӣ мулоҳизаҳои ҷолиби чамъбасткунанда дорад, ки он метавонад фарогири мавзӯи мадҳ дар адабиёти асрҳои XI-XII форс-тоҷик бошад. Мавсуф роҷеъ ба ин масъала баҳс намуда, менависад: «Ба қасида ва мадеҳа рӯй овардани шоир (яъне Анварӣ) пеш аз ҳама таъсири равияи умумии назми он замон буд. Анварӣ ҳам монанди ҳар шоир барои он ки дар назми замон мавқеи сазовор гирад, мебоист аввал ба дарбор роҳ ёбад ва пас ба қасидасароӣ, махсусан, дар қасидаҳои мадеҳавӣ маҳорати худро нишон медод. Аз тарафи дигар, ба доираи адабиёти дарборӣ роҳ ёфтани Анварӣ барои таъмини зиндагӣ ҳам буд» [61, 110]. Бегумон ин гуфта ба эҷодиёти давраи аввали Сайфи Исфрангӣ, баҳусус, ба қасидаҳои мадҳии ӯ низ дахл дорад.

Ҳамин тавр, Сайфи Исфрангӣ бо роҳи василаҳои барои имрӯз номаълум ба дарбори Муҳаммад Хоразмшоҳ роҳ меёбад ва табиист, ки нахустин мамдуҳи ӯ ҳамин Хоразмшоҳ будааст. Шоир мамдуҳи худро, ки ҳокими вақт аст, дар корзори тамоми ҷабҳаҳои ҳаёти кишвараш ҳамеша зафарманд дармеёбад ва лаб ба ситоиш мекушояд:

Дебочаи корномаи мулк

Шуд хатм ба номи шоҳ Санҷар.
Яъне, ки Алоуддини дунё,
Султон Муҳаммади музаффар [9, варақи 43 а].

Ғолибан, қасидае, ки дар девони шоир ба унвони «Фй-л-малик-ил-кабир Ифтихорулмулк Санҷар-ал-Бухорӣ» [11, 430 - 431] омадааст, аз қасидаҳои нахустини вай доништа мешавад. Ин андешаи мо аз муҳтавои худи қасида бармеояд. Ин қасида қасидаи муқтазаб, яъне маҳдуд буда, бе ташбибу тағаззул бо мадҳ оғоз ёфтааст, ки абёти аввали он ин аст:

Эй низоми мулкро раъйи ту дастур омада,
Лашкари азми ту ҳар чо рафта, мансур омада.
Ҳар кучо маншур дода муншии девони асл,
Арслон Санҷар малик туғрои маншур омада.
Ту Алои динию як нима номи ту лақаб
Лозиму малзум ҳамчун нор бо нур омада.
Ахтаронро қуввати раъйи ту сар дарҳам зада,
Қодирон дар рибқои ҳукми ту мақдур омада... [11, 430].

Чаро ин қасида аз қасидаҳои аввалини ба шоҳи вақт навиштаи шоир доништа шуд? Ба ин суоли мо дар ҳамин қасида Сайфи Исфрангӣ худ ҷавоб гуфта, ишора менамояд, ки вай аз роҳи дур ва бо илҳоми саршор ба меҳмони Санҷари Сонӣ омада будааст:

Нури асрори илоҳӣ з-орзуи мадҳи ту
Дар саводи шеъри ман чун ваҳй мастур омада.
Файзи рӯҳи қудс дон ин назми ҷоноवेशро,
Назди ту чун Ҷабраил аз Байти Маъмур омада.
Ҷилва кун бар тахти бахт ин наварӯси бикрро,
З-он ки меҳмони азиз асту ҳам аз дур омада [11, 432].

Сайфи Исфрангӣ дар ин қасида кӯшиш намуда, ки беҳтарин ва арзишмандтарин хислатҳои ҳокимонро, ҳукмронии ҷиддӣ ва

боинсофонаро бар зердастон, чи хосу чи ом ва чи лашкариёни боргоҳ дар симои Муҳаммад Хоразмшоҳ ба тасвир кашад. Шоир вайро «низомии мулк», дорандаи «лашқари азими нусратовар», «муншии девони асл» дар кишвардорӣ, ҳокими «хукмаш қодир», «дорандаи тоҷу тахти зебо», «Мӯсосифат», донандаю дорандаи қонуни адл, бодаи дар кафашро «Чашмаи Хизр», базмороияшро «Зухраи осмон», кушандаи «боди кибри хасм», бардорандаи «ливой Мустафо (с)», «чархқадр» ва ғайра мехонаду мегӯяд:

Дар санои ту радифи шеър кардам, то бувад
То қиёмат дар миёни халқ маншур омада [11, 432].

Шоир дар қасидаи дигар, ки аз 25 байт иборат аст, бо истифода аз санъатҳои бадеӣ, баҳусус иғроқ ва зинаи баланди он ғулувв офтобро сояи чатри сиёҳи шоҳ, иксири фатҳро аз будану шарафи сипоҳи вай, хуршедро соягустари боргоҳи ӯ мехонад ва зиёда аз ин тақрибан ҳамаи сифатҳои дар қасидаи боло омадаро ба номи Муҳаммад Хоразмшоҳ тақрор менамояд. Эҷодкор зимни мадҳи шоҳ бештар ба мазмунсозию маъниофарӣ диққат равона менамояд, тозагӯйиҳо дорад (Охир ба зери боли саодат гирифта боз, - Симурғи адл байзаи динро ба чоҳи ту) ва мазҳаби ҳанафӣи дини мубини исломро, ки аз покройтарин мазҳабҳою боадолаттарини онҳо дар дини ислом шинохтаанду кашмакашиҳои мазҳабӣ ҳусни онро то чое коста ва ба чоҳи фаромӯшӣ андохта будааст, эҳёкунанда мехонад (Эй миллати ханифӣ, агар занг хӯрда буд, - Ойнаи сипеҳр зи таъсири оҳи ту).

Сайфи Исфарангӣ бештар ба кишваркушоиҳои шоҳи замон тавачҷух намуда, ӯро дар азму разм ҳамеша ғолиб нишон медиҳад, то он ҷо ки ҳатто шоҳони аз кишвари вай дур аз ҳамлааш дар ҳаросанд ва тоби дар разм бо Муҳаммад Хоразмшоҳ рӯ ба рӯ шуданро надоранд:

Шоҳо, дар он замон, ки барорӣ чу офтоб
Теги зафарафроштаи хасмҳои ту.
Ҳайрон шавад чу сурати девор дар набард,

Фағфури Чин зи ҳамлаи мардумгиёҳи ту [11, 430].

Дар қисмати талаб ва дуо ин орзуи шоирро дар қасидаи мадҳии худ мехонем:

То дар мисоли ақл нишон ин бувад, ки бод
Умри абад ҳилоли сари солу моҳи ту.
Наззорогоҳи раъйи салотини аср бод
Ойнаи замири сафирони роҳи ту [11, 430].

Сайфи Исфارانгӣ дар қасидаҳои ба Муҳаммад ибни Текиш Хоразмшоҳ бахшидааш на сифоти базми ӯ, балки сифатҳои олии разми ӯро мадеҳ мегӯяду васф мекунад. Шоир шоҳро пайваста дар разм бо душманону кинхоҳонаш мебинад ва ғолибу музаффар ва пирӯз дармеёбад. Муҳаммад Хоразмшоҳ шоҳи хусравнишон, сикандаройин, ҷаҳондор, фаррухпай бо тамоми дороиҳои киматбаҳои ҳарбӣ аст. Зиёда аз ин сарбозону саркардагон ва лашкари ғаюр дорад. Имонаш мустаҳкаму комил ва теғи обдораш ҳамеша дар ҳама ҷо гузарост (Хусоми обдори ӯ зи гавҳар нек пурдил шуд, - Бараҳна з-он ҳамегардад ба рӯзи разм дар ҳайҷо). Шоҳ агар бо аспаш пайдо шавад, наъли Шабдешаш чун ҳилоли ид дар гунбади мино тобад (Битобад наъли Шабдешат зи гарди маърака, гӯй, - Ҳилоли ид пайдо шуд зи рӯи гунбади мино) ва:

Агар моҳи ливоӣ ӯ шабе хирман занад дар Чин,
Наёрад офтоб аз бим теғи хеш дар сахро.
Ҷаҳонро эътидоле дод адли ӯ, ки то маҳшар
Наёрад беш чунбонид мӯйе роғиби гармо... [11, 86-87].

Шоир дар қасидаи дигари ба мадҳи султони вақт, яъне мамдуҳи худ бахшидааш, ки аз 45 байт иборат аст, зафари навбатии Муҳаммад Хоразмшоҳро дар набард бо душманон хеле умумигӯӣ ва маддоҳона васф кардааст. Дар ҳеҷ як байти ин қасида ишорае пайдо нашуд, ки Муҳаммад Хоразмшоҳ бо кадом шоҳу ҳоким ҷангидаву бар болои он фирӯз гаштааст.

Ин қасида ҳам чун қасидаҳои пешин қасидаи маҳдуд буда, аз мадҳи шоҳ хусни оғоз мегирад бад-ин зайл:

Дар гулшани мулк бори дигар
Товуси зафар кушод шаҳпар.
Афканд ҳумои фатҳ соя
Бар чашмаи офтоб ханҷар.
Дебочаи корномаи мулк
Шуд хатм ба номи шоҳ Санҷар,
Яъне, ки Алои дину дунё
Султони мучоҳиди музаффар.
Шоҳе, ки кашад камони туғро-ш
Тири гардун ба хатти меҳвар... [11, 258 - 259].

Дар ин қасида омадааст, ки чангҳою зиддиятҳои Муҳаммад Хоразмшоҳ бар зидди душманонаш он қадар ба зарб ва зӯроваранд, ки ҳеҷ кудрату қувват ва тиру шамшер пеши онро гирифта наметавонад. Шоир он қадар набардҳои беамони шоҳро ситоиш менамояд, ки:

З-он то нашавад муҳолифонро
Заҳроби ҳисоми ӯ мукаррар.
Дар асл буридаҳалқ зоянд
Чун моҳии безабон зи модар.
Олоиши хуни лашкари Чин
Бо файзи саҳоби селгустар,
Аз чашмаи теғи бандагонаш
Ҳаргиз наравад чу доғи гозар... [11, 259].

Мадҳияҳои ба васфи Муҳаммад Хоразмшоҳ бахшидаи Сайфи Исфарангиро мутолиа карда, навиштаҳои «Авесто» роҷеъ ба подшоҳон ва дуои нек кардан ба онҳо ба хотир меояд. Аз ҷумла, «Офарин мар

подшоҳеро, ки додгар барои нерӯи бартарин ва пирӯзманде болотарин ва подшоҳе баландтарин аст...

Дуо ва офарин мекунам, ки подшоҳи додгар дар ҷанг бар ҳар душмани кинаварз ва норостандеш ва норостгуйдор ва норосткирдор ва бар ҳар тани бадкиनावарз фирӯзманд бишавад.

Ва бар онҳо бо андешаи рост ва гуфтори рост ва кирдори рост ғолиб ояд.

Ва бар тамоми душманон ва тамоми парастандагони зулмат пирӯз гардад...

Дуруду офарин бар ту барои кӯмаки мардуми рост ва барои зиёни бадкардагон, то дер замон зинда бошӣ ва зинда бимонӣ бо фароҳӣ ва фархундагӣ!

Биҳишт ҷои покон ва ростон, ки равшан ва пур аз нур аст, ҷои ту бод!
[92, 107].

Аз ин иқтибос бармеояд, ки ҳукумат дар Эрони Бостон дар вучуди шахси шоҳ мутамаказ мегардид ва тамоми бурду боҳти кишвар дар вучуди ӯ хулоса мешуд. Яъне, васфи шоҳ дар миёни эронитиборон таърихи куҳан дошта, он аз гузашта ба адабиёти навини мо роҳ ёфта будаасту мадҳияҳои қасидасароёни адабиётмон аз он сарчашмаи ноб об хӯрда будааст.

Дар тасвири Сайфи Исфарангӣ аз теғи буррони шоҳ ва лашкариёнаш на танҳо селобаҳои хун равона мешуданд, балки аз тани мурдагони аъдо дар саҳро кӯҳҳо пайдо мегардиданд (Саҳро гирад ҷу кӯҳ боло, - Аз ҷавшани марди кӯҳпайкар)-у шамшерашон аз косаи сарҳо ғизо мехӯрд (Шамшер зи ҳафт хони ҳайҷо, - Мехӯрд ғизо зи косаи сар). Аз диди эҷодкор кудрату тавони шоҳи «ҳамеша музаффар» бад-он поя аст, ки аз фармону амри ӯ касе саркашӣ карда наметавонад. Ҳама, ҳам хос ва ҳам ом, дӯст ва ҳам душманон гӯш ба фармони ӯянд ва фармони ӯ ончунон аст, ки:

Фармони туро, ки дар ҷаҳон бод

Аз мисраи азми ту равонтар,

Дарё ба забони мавҷ хонад
Дар ҳалқаи гӯши моҳии кар.
Теғи ту ба лафз гар дарояд
Мар тӯтии нутқро баробар,
Хуршед кунад ба муҳр дар кон
Нақши лақаби ту бар рахи зар [11, 260].

Аз қасидаҳои мадҳии ба Муҳаммад Хоразмшоҳ бахшидаи Сайфи Исфарангӣ бармеояд, ки замонааш муҳити ноором буда, шоҳи замон ба ҷойи ба айшу ишрат нишастан ҳамеша дар корзор, дар майдонҳои набард асту мувофиқи тасвири шоири маддоҳ аз майдонҳои набард бо душман ҳамеша зафарманд бармегардад. Ба ҷуз васф дар ин қасидаҳои Сайфи Исфарангӣ ҷузъитарин талабу тамаи маддоҳ дида нашуд. Ин шаҳодати он аст, ки давраи ба дарбори Муҳаммад Хоразмшоҳ роҳ ёфтани шоир то ҷое рӯзгори осоишта доштааст. Ғайр аз ин ҷавонӣ ва давраи худро бо роҳи эҷод ба хосу ом шиносониданаш буд, то аз коргоҳи эҷод барои ояндаи худ роҳ кушояд ва заминаи мусоиди эҷодӣ муҳайё созад.

Мамдуҳи дигари Сайфи Исфарангӣ ҳамзамон бо Муҳаммад Хоразмшоҳ вазири боэътимоди ин шоҳ Низомулмулк Носириддин Муҳаммад ибни Солеҳ мебошад, ки шоир ба ӯ 14 қасидаи худро бахшидааст. Ҷойи зикр аст, ки ин Низомулмулк Носириддин Муҳаммад ибни Солеҳро набояд бо вазири султонҳои Эронзамин Алпарслон ва Маликшоҳ Абӯалӣ Ҳасан ибни Алӣ ибни Исҳоқи Тӯсӣ – Низомулмулк (1017-1092), муаллифи «Сиёсатнома», ки ин асар аз усули давлатдорӣ баҳс мекунад, махлут намуд. [53, 181 - 182].

Носириддин Муҳаммад ибни Солеҳро адиби ба дарбор роҳёфта дар баробари Султон Муҳаммад дармеёбад, балки бештар аз шоҳ ба ӯ, ба меҳрубонию меҳмоннавозии ӯ, ба муҳаббаташ ба аҳли қалам, ба чашму гӯшу хуш буданаш ба шоҳ, раъиятпарварию дасти бечорагонро гирифтани ӯ эҳтиром дорад. Ин вазир дар сурату сират чун «фаришта», «донандаи роз», «кушояндаи гирехҳои кори шоҳ», «меъмори ҷох», «бинои мамлакат»,

«теғи буррони килк» аст. Ончуноне ки Сайф ба пиндору гуфтору рафтори ӯ ошиқона менигарад, ташнагии худро бо дар паҳлуи ӯ будан мешиканад, иқболи шоҳаншоҳро аз кордонию роҳнамоии ӯ ба садрҳо медонад. Вазири нексигол аз амонӣ ҳарф мегӯяд, боми ғамро хароб ва кӯҳи шодиро ободон нигоҳдоранда аст [53, 199-201], ки шоир ин ҳамаро бо маҳорати баланди суханофарӣ сурудааст. Вале боз ҳам ин вазири некхоҳ душманони ношуди хирасар, бадсигол дорад, ки гоҳо бар муқобилаш сар мебардоранд, аммо:

Аз хирасарӣ агар сар афрохт
Бадхоҳи ту як замон чу озар.
Дар оташи ғусса чун сари шамъ
Ҳар лаҳза ҳамеравад фурӯтар...
Дар вақъаи оз душмани ту
Қорунсифат арчи шуд тавонгар,
Бо Рустами Золи Зар чигар хӯрд,
Бар суфраи ҳафт хони кишвар [11, 252].

Мамдуҳи шоир натавонд дар пешбарии корҳои дафтари шоҳ, тайёр намудани фармонҳои бамаврид ва саривақтии давлатӣ муваффақ аст, балки аз онҳост, ки ба аҳли суҳан ва осори онҳо метавонад қазоват намояд, сараро аз носара фарқ кунад. Аз ин рӯ, Сайфи Исфарангӣ ба ӯ ишора намуда мегӯяд, ки:

Имрӯз туй, ки мешиносӣ,
Эъҷози Масеҳ аз дами хар.
Дар назми муосирони банда
Гаҳ-гоҳ ба чашми ақл бингар.
То баҳри хафифи шеър бинӣ
Аз мантиқашон гарон чу лангар... [11, 252 - 253].

Зеро:

... Ҳаст килкаш мулкро чун теғи султон ногузир [11, 253].

Қасидаҳои шоир «Фӣ Носир-ид-даврон вад --дин Низомулмулк Муҳаммад ибни Солеҳ» [11, 342-344] ва «Фӣ-л-маҷлис-ил-олӣ Низомулмулк Носир-уд-давла вад-дин Муҳаммад ибни Солеҳ [11, 418-421] аз қасидаҳои мукаммали мадҳии ба вазири Муҳаммад Хоразмшоҳ бахшидаи ӯ буда, дар онҳо аз ҷиҳати сохт таркиби муайяни қасидаҳои мадҳӣ: тағаззул (насиб ё ташбиб – О.Р.), таҳаллус, мадҳ, фахрия, талаб ва дуо пуррагӣ риоя шудааст. Масалан, қасидаи аввал аз 41 байт иборат буда, дар тағаззул (иборат аз 11 байт) васфи моҳи нав омадааст. Дар байти 12-ум бошад, таҳаллус ҷой дорад. Аз байти 13 то байти 38 мадҳи мамдуҳ омада, байти 39 фахрия, байти 40 талаб ва байти 41 дуоро дар бар кардаанд. Қасидаи мазкур бо ин абёт анҷом ёфтааст:

Нест поёни раҳ мадеҳи туро,
Надиҳам беш аз ин қадар ибром.
То бимонад ба коми ту, медор
Мар ҷаҳонро зи зумраи худдом.
То бигардад ба раъйи ту, мекун
Осмонро ба утф истихдом [11, 344].

Умуман, дар қасидаҳои ба Муҳаммад ибни Солеҳ-вазири Муҳаммад Хоразмшоҳ бахшидаи Сайфи Исфрангӣ симои зоҳирӣ ва ботинии вазир бегумон аз будаш зиёдтар тасвир ёфтааст. Аз назари шоири маддоҳ ягон паҳлуи фаъолияти мамдуҳ дур намондааст, ҳатто агар мамдуҳ кӯшиш намуда бошад, ки сурати замири худро аз ҷашми дигарон пинҳон нигоҳ дорад, он барои шоири мадеҳасаро аён аст. Шоир мегӯяд:

Гар ту ниҳон кунӣ зи ман, сурати хеш мекунад
Ойнаи сафои ман сурати ҳоли ту аён [11, 420].

Ин гуфта шаҳодати он аст, ки Сайфи Исфрангӣ бо Носириддин Муҳаммад ибни Солеҳ хеле муносибати наздик доштааст. Шояд яке аз сабабҳои ба дарбори Муҳаммад Хоразмшоҳ роҳ ёфтани ӯ муҳаббати ҳамин

вазир бошад. Вале сабаби аз дарбор бо тезӣ рафтани шоир аз сахфаи ҷунгу маъхазҳои баъдӣ афтодасту барқарор кардани он далелҳои шайъиро тақозо дорад.

Сайфи Исфрангӣ «муддате бо рафоқати Хоразмшоҳ ба сар бурда, баъд аз он чанде ба сайёҳати Хуросон» [1, 153 а] мутаваҷҷеҳ шуда будааст. Баъди ин сафар ҳам, ки зоҳиран хеле кӯтоҳ буд, суҳанвари исфрангӣ ба Самарқанду Бухоро бармегардад ва аз девони ашъори ӯ пайдост, ки бештари қасидаҳои ба садрҳои Самарқанду Бухоро бахшида шудаанд.

Бояд ёдрас шуд, ки дар замони Султон Муҳаммад ибни Текеш Хоразмшоҳ дар Самарқанду Бухоро мавқеи диндорон мустаҳкам гардида, рӯҳониёни баландмартабаи исломӣ ба худ мақоми алоҳида пайдо намудаанд. Садрҳо аввал ба корҳои динӣ даҳлат менамуданд. Онҳо оҳиста-оҳиста ба корҳои маъмурии шаҳрҳо даст зада, худро фармонбардори Хоразмшоҳ намуданд. Тавре дар боби гузашта ишора рафт, ин ҳамроҳӣ ба корҳои умури давлатӣ ба ҷое овард, ки садрҳо барои идора кардани давлату дин ҳуқуқ пайдо намуданд. Яке аз онҳо – хонадони Бурҳониддин буд, ки сулолаи махсусе дар Бухоро ба вуҷуд овард таҳти унвони «Садри ҷаҳон» [87, 221] ва он шаҳрро ҳатто зери тасарруфи худ дароварда буд.

Садрҳо баробари заминҳои вақф аз ҳунармандон ва аҳли бозор, заминҳои атрофи шаҳр андоз ситонида дороии худро меафзуданд ва ҳатто ба мардуми бечора зулм мекарданд. «Ин хидмати садрҳо рӯз то рӯз ҳисси бадбинии оммаи халқро зиёд намуда, ба шӯриши зидди он оварда расонид» [87, 221] ва соли 1206 бар зидди садрҳои Бухоро шӯрише ҳам сар зада будааст.

Аз садрҳои Бухорои замони Сайфи Исфрангӣ, ки шоир бо онҳо вохӯрдаву мулоқотҳо анҷом дода, барояшон мадҳияҳо ҳам навиштааст, метавон садр Бурҳониддини Бухорӣ, наберааш Садр Ҳумоюн, ҳамроҳонашон муфти Ҷалолуддини Бухорӣ, Сайфиддини Бухорӣ ва Носириддини Наср ал-Бухорӣ, Заҳириддин Алихоҷаи Бухорӣ, садр

Точиддини Бухорӣ (аз авлоди Бурҳониддин – Р.О.), ки садрушшуарои Бухоро низ буда, таъби шоирӣ дошт, ёд кардааст. Ин гумоштагони Султон Муҳаммади Хоразмшоҳ дар тасвири шоир пеш аз ҳама дар ҳамаи қору фаъолияташон муваффақ буда, ҳамеша бар болои душманони худ музаффару ғолибанду зиёда аз ин, дастгиру мададгор ва ғамхори табақаи поёнии ҷамъияти он замон – ситамдидагон, дармондагон, бечорагон ва камбизоатон мебошанд. Ба ин маънӣ, дар қасидаи ба Заҳириддин Алихоҷаи Бухорӣ ин абётро мехонем:

Дӯш чун пайки пағаҳхеи сабо
Муждаи фатҳ расонид ба мо.
Тӯтии нотиқа бе кому забон
Қард дар олами арвоҳ нидо:
К-эй ситамёфтагон шод шавед,
Ки ситам рафт ба зиндони фано.
Субҳи инсоф алам зад бар бом,
Зулмо гашт сияҳ моҳи ливо.
Офтоби назари саъд имрӯз
Соя андохт ба аҳволи шумо.
Рафт он навбати бедод, ки буд
Зулмо бар сари халқ истило... [11, 67].

Заҳириддин Алихоҷа банизомдарорандаи мулк, қаромоташ беинтиҳо ва дасти сахояш абри атост (...Дасти ту гоҳи саҳо абри ато аст...) - у дар баробари қорҳои ин ҷаҳони ро анҷом додану ба низом даровардан аз пайи обод намудани он ҷаҳон аст. На як ин садр, балки садрҳои дигар, ки Сайфи Исфрангӣ дар Бухоро дар хидматашон ё нишасташон будааст, дар сатҳи сарвару сарқарда ва садру роҳнамои одилу оқил, донишманд, қордон, пушту паноҳи диёру ҳамдиёрон, дастгири ниёзмандон, саховатманд ва ғ. васф қарда шудаанд. Масалан, шоир Бурҳониддин (набери Садр)- ро дар саховатмандӣ ин тавр сифат менамояд:

Чуз ту дар аҳд баҳри атое, ки ҳаст,
Ҳамчу атои саҳоб, баҳшиши ӯ беҳисоб? [11, 116].

Аз ин қасида бармеояд, ки Сайфи Исфарангӣ дар замони дар қайди ҳаёт будани садр Бурҳониддин зиндагии нисбатан ороме дошта, ӯро мафҳари Оли Бурҳониёни Бухоро меҳонад (Мафҳари Бурҳониён он ки ҷаҳон хонадаш, - Теғи гуҳардори дин, садри ҳумоюнҷаноб), худро аз шоирони хидматгори даргоҳи ӯ муаррифӣ менамояд (Дар сафи хидмат бисе дошт суҳанвар чу ман, - Сохта аз симу зар ҳалқа лаҷому рикоб) ва ба набераи ӯ хабар медиҳад, ки:

З-он ҳама акнун манам тазкираи аҳди ту,
Бар дари сифлаҳарон монда чу ҳар дар ҳалоб.
Кини ман аз рӯзгор бозталаб ҳамчунон-к
Кини Сиёвуш хост Рустам аз Афросиёб [11, 117].

Сайфи Исфарангӣ ба хонадони Бурҳониён, ҳоса ба садр Бурҳониддин эҳтирому эътиқод доштану дар даргоҳи эшон соҳибмаош будани худро дар қасидаи ба Маҷдиддин Абӯбақр Алӣ – дастури Мовароуннаҳр баҳшидааш ин тавр ибраз намудааст:

Буд дар аҳди гузашта қадаре идрорам,
Ки ҳаме будам осудаву дилшод бад-он [11, 418].

Шоир агарчи аз хидмати Бурҳониёни Бухоро дур аст, боз ҳам некиҳои ба ӯ кардашон ва кӯмаки беминнаташонро фаромӯш накарда, баъдинағони садр Бурҳониддинро барои хираду фазилат ва мардумнавозиашон дар қасидаҳояш меситояд, ки яке аз онҳо садр Тоҷиддин ал-Бухорӣ мебошад. Вай дар ин қасида гила аз замонаи одамношинос карда, ифтихор аз он дорад, ки аз назари замона дур афтада бошад ҳам, аз назари хонадони Бурҳониён дур наафтадааст ва ҳар садре аз ин хонадон ҳозиранд дасти ӯ бигиранду заҳматҳои як замоне ба онҳо

кардаи суханварро қадр намоянд. Сайфи Исфрангӣ ба замона ишора намуда мегӯяд:

Гар ту фикандӣ зи чашм, шукр, ки н-афтодаам,
Аз назари Тоҷиддин – садри судурул варо.
Мафхари Бурҳониён, он ки чу чадду падар
Унсури аслафрост гавҳари ӯ кимиё [11, 100].

Шоир дар ин даста қасидаҳои мадҳияш на танҳо ғами худро, балки ҷомеае, ки давлат аз онҳо побарҷост, меҳӯрад ва аз садри Бухоро Тоҷиддин бо илтиҷо ин хоҳишро менамояд:

Қудрат дорӣ, мамон, то накунад рӯзгор
Халқи сазоворро сабғаи ҳар носазо [11, 104].

Иддаи бештари қасидаҳои мадҳии Сайфи Исфрангӣ ба садрҳои дигар мансабдорону дороёни Самарқанд бахшида шудаанд, ки суханвар бо бештари онҳо дар мулоқоту суҳбат ва дар хидмату маҳфилнишиниҳо будааст. Инҳо Абӯбакр Тоҳири Самарқандӣ, Муҳаммад Ҷалолуддин, Муҳаммад Шамсиддин, Бурҳониддин Муҳаммад ибни Аҳмад ибни Абулазизи Самарқандӣ, Аслиддин Табиби Самарқандӣ, Амир Амиди Самарқандӣ, Мушаррафи Самарқандӣ, садр Ифтихориддини Самарқандӣ, шоир Имом Шамсуддини Самарқандӣ, садр Муҳаммад Ҳусайни Самарқандӣ, имом Камолуддини Самарқандӣ, Имоми Самарқандӣ, Шайхулқозиюлқуззоти Самарқанд Маҳмуд ибни Алӣ Убайдуллоҳ, Муначҷими Самарқандӣ ва чанд тани дигар мебошанд.

Суханвар ба садр Абӯбакр Муҳаммад ибни Шамсуддин Тоҳири Самарқандӣ чанд адад мадеҳа суруда, ӯро аз будааш бештар сифат карда бошад ҳам, вале аз ӯ чандон илтифоте надидааст. Аз қасидаю қитъаҳои ба ин садр бахшидааш бармеояд, ки ӯ бо мадҳ гуфтани садр Абӯбакр Муҳаммад ибни Шамсуддин Тоҳири Самарқандӣ аз вай умеди дастгирии моддӣ дорад, на чизи дигаре. Аз ин рӯ, Сайфи Исфрангӣ мамдуҳи

навбатии худро «воситаи давлату дин», «тӯтии нотика», «кадхудои ҷаҳон», «Сикандармақом», «фарзанди хоки ноб» ва ғайра мехонаду мегӯяд:

Ин суханро, ки дар ӯ нотика ҳайрон шуда буд,
Ман ҳамекардаму мекард Уторид таҳсин.
Боз пурсид, ки он кист? – Нагӯӣ? – Гуфтам;
Санади мулки ҷаҳон, аҳли ҳунар Шамсуддин.
Соҳиби Шарк, ки дар давлати Хусравмалакӣ
Мулкро дода низом аз мадади раъйи разин.
Он ки аз ҳиммати ӯ ози гадо шуд Қорун
В-он ки аз мидхати ӯ дурри сухан гашт самин... [11, 350].

Сайфи Исфارانгӣ дар қасидаҳояш Абӯбакр Тоҳири Самарқандиро бо омадани сари соли нав – Наврӯз табрик менамояд (Соқӣ, биёр бода, ки Наврӯзи олам аст, - Рӯзи нишоти ноиби дастури аъзам аст), дасти ӯро дар муқобили дасти дигар садрҳо файзбахш мехонад (Дасти ҳама ба дасти ту монад, вале дар асл, - Он рашҳи обхонаву ин файзи Замзам аст) ва мегӯяд:

Эй он ки чу абри навбаҳорӣ
Дасти карамат гуҳарнисор аст.
Ҳамчун афъӣ ба захрҳанда,
Ҳилмат ба асар адӯшикор аст...
Хасмат чу давои сарнамоӣ аст,
Лекин чу қаламниҳода хор аст... [11, 147-148].

Ин мамдуҳ дар тасвиру мадҳи шоири мадеҳасаро ба он поя аст, ки гӯё вай аз онҳоест дар ҳама қору пайкор ғолибу фотех, ҳатто заминро осмон дар итоати фармони ӯянд [11, 181], бадхоҳонаш ҳамеша хору забун [11, 181].-у сари дӯстон ва наздиконаш осмонсоянд, [11, 210] умри ӯ дар баробари заминро осмон дароз [11, 374]:

Садри судур, фаҳри мулук, он ки сипеҳр хонадаш
Соҷи офтоби Ҳақ, гавҳари афсари шаҳон [11, 375].

Ва:

Эй, зи пайи амони чон дил ба ту дода дилбарон,
Чавру чафои ту бех аз мехру вафои дигарон [11, 375].

Дар қасидаи дигари ба ин садр бахшида шоир дар баробари мадҳу ситоиши пурмуболиға гилаи ўро нисбат ба Тоҳири Самарқандӣ ин тавр дармеёбем:

Дар раҳи шеър ба чое, ки тавалло кардам,
Гарчи лангам ба маре, бигзарам аз роҳравон.
Муддате ҳаст, ки аз бахшиши ту хотири ман
Рост чун ганчи хаёл асту шаби беморон.
Ҳам ту инсоф деҳ охир, ки дар аснои сухан
Ройгон чанд занам лофи ту бо ҳамкорон... [11, 386].

Зеро дар қитъае, ки шоир ба садр Тоҳири Самарқандӣ бахшидааст, забони ҳол ба шиква кушода мегӯяд:

Бар шохи ҳаво-т ҳеч мурге
Бе донаю ошёнае нест.
Чуз ман, ки дар ошёнаи ман
Чун хирмани моҳ донае нест [11, 515].

Мамдуҳони Сайфи Исфрангӣ зиёд бошанд ҳам, аз қасидаҳои ба Амир Амид Қутбиддин ё Ихтиёрддини Ҳабаш бахшидаи ӯ бармеояд, ки шоир ба ин шахсият тавачҷуҳ ва муҳаббату эҳтироми хоса доштааст. Л. Сулаймонова менависад, ки Сайф пас аз истилои муғул ба мадҳи Амир Қутбиддин, ки солҳои 1220-1251 аз ҷониби саркардаҳои ҷиғатой ва муғул ба идораи Мовароуннаҳр таъин шуда буду беш аз 30 сол ҳукумат дошт, чанд қасида навиштааст [115, 30]. Бале, вақте девони шоирро, баҳусус, бахши қасоиди онро варақ мезанем, мебинем, ки Сайфи Исфрангӣ ба ин мамдуҳи худ 10 қасида бахшидааст, ки дар саҳифаҳои 110-113 (96 байт), 140-143 (29 байт), 154-156 (30 байт), 286-287 (31 байт), 288-289 (31 байт), 392-

394 (38 байт), 397-400 (53 байт), 400-403 (47 байт), 487-491 (63 байт) ва 491-494 (51 байт) чой доранд. Агар ба таври умумӣ ба ин қасидаҳо баҳо дода шавад, метавон гуфт, ки мадҳияҳои ба Амир Амид Қутбиддини Ҳабаш бахшидаи шоир асосан ҳамон сифатҳоеро доранд, ки мусанниф ба садрҳои дигари Бухорою Самарқанд арзонӣ доштааст. Вале боз дар онҳо баъзе ҷузъиёти шахсии Ихтиёрдинро низ дарёфтани мумкин аст, ки онҳо танҳо марбут ба шахси ӯянд, монанди:

Хуччати Ҳақ, довари исломиён, қозӣ-юл-қузот,
Он ки ҳаст аз даҳ падар мерос ӯро доварӣ [11, 489].

Аз ин байт бармеояд, ки пушт бар пушти Ихтиёрдин аз пуштбонони дини ислом ва қозиюлқузот гузаштаанд ва мансабе, ки ӯ дорад, ирсист на тасодуфӣ. Дар поёнтари ҳамин қасида шоир чехраи мамдуҳашро равшантар намуда мегӯяд:

Садри дин, устои олам, қозии мутлақ, ки ҳаст
Давраи шамъи камоли ӯ чароғи доварӣ.
Нури чашми садри ислом, он ки рӯзу шаб барад
Саъди Акбар аз ҷамолаш мояи некаҳтарӣ.
Муфтии миллат ҷалоли дин, ки килки ӯ кунад
Рӯзи маҳшар имтиҳон бо аҳли бидъат ханҷарӣ... [11, 489].

Садр Ихтиёриддини Ҳабаш аз диди Сайфи Исфрангӣ шахсияти нотакрор дар сарварӣ аст. Вай дӯстонро ҳабибу меҳрубон, дастгир, вале душманон ва ҳасудонро ханҷари равон ва теги буррон мебошад (Душмани ту зи ҷон ба ҷон омад аз он ки рӯзу шаб, - Ҳаст чу шамъи базми ту куштаи рӯҳи қолабаш; ё, - Ҳаст хубоб ҳасми ту...) ва дар роҳи Ҳақ ва ҳақиқат покбоз асту довари ростин. Чун роҳаш росту нигоҳаш покбин аст, дасташ файзу баракат дорад ва аз файзаш ба ҳамнавбон эҳсон мерасад. Дастии файзу баракати Ихтиёриддини Ҳабаш то ба он ҷост, ки:

Аз файзи ту абр шир дода
Атфоли баноти бӯстонро [11, 110].

Ва ё:

Асари бахшиши ту чун абр аст,
Ки падидор набошад сабабаш [11, 289].

Дуои Сайфи Исфрангӣ ба ин садри ҳақчӯву ҳақбин ин аст:

Хуш бош, ки офтоби давлат
Аз рағм ҳаводиси замонро,
Дар зери нигинаи ту орад
Пирӯзаи чархи ҳалқасонро [11, 113].

Шоир дар як қасидааш ба Ихтиёриддини Ҳабаш ишора намуда мегӯяд, ки дар замони ӯ баҳри арузи сухан, яъне шеърӯ шоирӣ монанди ҳасудони ӯ созу сафо надошт, хушк буд. Ҳамин аст, ки Сайфи Исфрангӣ онро бо гуфтани шеъри равон пур ва лаболаб кард:

Ҳамчу лаби ҳасуди ту баҳри аруз хушк буд,
Оби равони назми ман кард чунин лаболабаш [11, 287].

Сайфи Исфрангӣ ба ин мамдуҳи худ, ки аз рӯи сидқ вайро васфу ситоиш менамояд, хоҳиши онро дорад, ба шеъри ӯ, сухани манзуми ӯ гӯш диҳад, сеҳри сухани ӯро дарк намояд, ба ҳарфи ҳасудону сустназмон гӯш надихад. Шоир мегӯяд:

Нест чу ман дар ҷаҳон, хоса дар иқлими ту
Соҳири шеърӯзмой, шоири сеҳрофарин.
З-обу ҳавои дарат карда ниҳоли сухан
Шохи маонӣ баланд, беҳи маонӣ матин.
Қосиди бадфол агар рад кунадам, дур нест
Толеи ахтаршинос наҳс ниҳад раҳнишин... [11, 400].

Дар охири ин қасида шоири маддоҳ аз мамдуҳ хоҳиши онро дорад, ки вобаста ба чоҳу рӯзгори пур аз зулму ситам дасти кӯмак ба сӯйи ӯ дароз намояду мададгораш бошад, то Худо дар ҳама кор ёру ёвараш гардад (Аз ситами рӯзгор ҳомии ман шав ба чоҳ, - То бувадат Кирдигор дар ҳама ёру матин).

Барои он ки ба эҳтирому эътиқоде, ки Сайф ба Ихтиёриддини Ҳабаш дорад, бештар боварӣ ҳосил шавад, ба қасидаи дигари ӯ, ки бад-ин матлаъ аст, таваҷҷуҳи бештар равона гардад:

Зихӣ, зодаи табъи ту оташи чон,
Шуда равшан аз лутфи ту оби хайвон [11, 400].

Аз ин қасида бармеояд, ки садри Самарқанд ва аҳли Мовароуннаҳр дар рӯ ба рӯи худ душмане дорад ба нияти ҷанг кардан бо ӯ. Шоир, агарчи худ наметавонад дар майдон паҳлуи ӯ бошад (На пое, ки оям пиёда ба хидмат, - На дасте, ки дорам хареро ба сомон), боз ҳам бо қуввату қудрати суҳан ба ӯ ва сарбозонаш нерӯ мебахшад, боварӣ дорад, ки Амир Амиди Ҳабаш дар муҳориба ғолиб меояд ва ҳеч талафоти молию ҷонӣ нахоҳад дод. Ҳатто аз боди ҳодисае, ки ба сараш омадааст, сари парчамаш нахоҳад ҷунбид (Зи таъсири адли ту аз боди ҳамла – Нагардад сари зулфи парчам парешон). Дар ин миён шоир ба мамдуҳи худ таъкидомез мегӯяд:

Ту дар банди назми чаҳон шав, туро худ
Ба мизони худ баркашида-ст даврон [11, 401].

Шоир бошад:

Ба номи ту ҳар лаҳза бармефурӯзам
Чароғи наве дар шабистони девон [11, 403].

Сайфи Исфрангӣ он ҳама суҳанҳои некӯро ба он хотир ба шахсияти Ихтиёриддин Амир Амиди Ҳабаш равона месозад, ки аз ӯ умеди ба даргоҳаш роҳ ёфтано дорад, меҳоҳад дар хизмати садри олиашон ва

баландмақом бошад. Аз ин рӯ, марвориди назмашро ба ин садр нисор менамояд:

Орзу дорам қабули хизмати ту, лочарам
Тухфа кардам иқди марвориди назм аз безарӣ [11, 431].

Ихтиёриддини Ҳабаш ҳам дар кори ин дунё ва ҳам дар кори он дунё баҳри ҷомеаю замони худ дар хидмат аст. Мардумро дар ин ҷаҳон ба ҳалолкорӣ даъват менамояд, то он ҷаҳонашон обод бошад ва ба ин кор хастанопазирона шабу рӯз машғул аст:

Гарчи дар кори ҷаҳонӣ шабу рӯз,
Дар ҷаҳон аз пайи кори дигарӣ [11, 599].

Бояд гуфт, ки Сайфи Исфрангӣ дар ҳамаи қасидаҳои ба Ихтиёриддини Амир Амиди Ҳабаш бахшидааш, дар навбати аввал таманноӣ онро дорад, ки душманонаш забуну хор бошанд, парчами афрохтаи ӯ дар хиттае, ки ҳукумат дорад, парафшонӣ намояд, аз тухматгарону бадгӯён роҳашро ҳамвор созад, ҷоплусону сустпаймоёнро бовар насозад, хоса онҳое, ки шоиррову шеърӣ гавҳарафшонашро дар назди ӯ паст мезананд, эътибор надихад. Дар ниҳоят, агар ба гуфтаву навиштаҳои ҳақбинонаи шоир тавачҷуҳ дорад, ӯро ба хидмати беминнати худ хонад. Дар ин қасидаҳо танҳо як чиз норавшан ва абстракт ба назар мерасад, ки ин садр душман дораду он душманон киянд? Душманон аз дохиланд ва ё аз хориҷ? Қудрату тавони онҳо дар муқобили Ихтиёриддини Ҳабаш дар кадом ҷоя аст? Барои кушодани ин саволҳо бояд ба решаҳои чуқури замони шоир огоҳона фурӯ рафт, то ҳақиқати ҳол ба пуррагӣ рӯй занад. Дуруст аст, ки замони садр Ихтиёриддин замони ҷангу ҷӯш ва хунрезии муғулҳо буд, ки дар он замон ҳукумати шаҳри Самарқандро ба даст гирифтани ба ҷомеаи он ҳукм рондан кори саҳлу осон набуд. Пас ба ин садр ирсияти авлодӣ ёр будааст, ки дар он замон аз уҳдаи кор мебаромада будааст.

Рочеъ ба он ки баъди навиштани ин қасидаҳо муносибати садри вақт бо шоири мадеҳасаро чӣ тавр буд, ҳоло иттилое зери даст надорем. Гумони дуруст он аст, ки Амир Амиди Қутбиддин ё Ихтиёрiddини Ҳабаш нисбат ба шоир бетафовут набудааст ва баъзе маврид бо бахшише ё инъоме дили маддоҳи худро меёфтаву дасташро мегирифтааст.

Тавре ишора рафт, Сайфи Исфарангӣ ба беш аз 100 нафар мансабдорону зимомдорон ва ашхоси баобруи замони худ қасидаву китъаҳо бахшидааст. Ҳамаи ин қасидаҳо асосан мадҳиянду якоҳанг эҷод шудаанд. Масалан, дар онҳо чун дар қасидаҳои дар боло иқтибосшудаи шоир, мо пеш аз ҳама, нобоваста ба хислату характери мамдух, сифатҳои неки онҳо, тавоноиву забардастии ин ё он садру амалдор, мағлубнопазир буданашон дар ҳар як қору фаъолият, дар доварӣ боинсоф ва дар роҳи дину мазҳаб дасти қавӣ доштанашон ва ғайра васф шуда бошад, дар баробари ин ҳама сифатҳои пасти ҳасудону нотавонбинон ва душманонашону рақибонашон накӯҳиш карда шудааст. Шоир дар қасидае, ки ба садри дигари Самарқанд Шамсуддавла бахшидааст, ин дуоро арзонӣ медорад:

То ки фитад чу меҳру маҳ сояву нур бар замин,
То биравад ба хоби шаб чашми ситора бар само,
Бод маҳи камоли ту ҳамчу ҳилол бар фузун,
Бод ҳасуди чоҳи ту ҳамчу хаёл камбақо [11, 64].

Сайфи Исфарангӣ дар қасидаи дигари худ, ки ба садр Баҳоуддини Марғинонӣ бахшида шудааст, таъкид менамояд, ки вай на ба ҳар қас, на ба ҳар сарвари камбаҳову дун гавҳари сухани худро мебахшад. Вай шеъри худ, офаридаи худро ба онҳое эҳдо менамояд, ки ба қадраш мерасанд ва ҳатто ба онҳое, ки ба қадри суханони пурбаҳо мерасанд, ҳозир аст офаридаи қаламашро ройгон бахшад, бидуни интизории подоше:

Шеваи ман нест, ки бар дари дунон
Тухфа кунам зодағони бикри зақоро...

Ман ба хавои ту ройгон бифурӯшам,
З-он ки ту донӣ баҳои дурри саноро [11, 71].

Шоир дар қасидаи ба амирулумаро Ҳусомуддини Қошғарӣ бахшидааш дар навбати аввал бо суҳанҳои бикру тоза мамдухро васф менамояд, ӯро дар сарварӣ ифтихори Арабу Аҷам медонад, тарҷумони дину мазҳаб ва матлабҳои ҳамидаи ислом байни туркон мехонаду бе он ки аз ӯ талабе намояд, шиква аз камбизоатию нодорӣ мекунад, ки роҳ дур асту пояш ланг. Ақалан маноте надорад, ки лошахаре бихараду ба хидмати касе бирасад:

Ман, ки дар руқъаи шатранчи суҳанпардозӣ
Бар бароҳини хирад эминам аз саҳву хато.
Додаам тарҳи яке асп ба бадбозии бахт,
Монда ҳайрон чу шаҳи мотшуда бар як чо.
На маҷоле, ки барам бераҳаеро ба қадам,
На маноле, ки харам лошахареро ба баҳо [11, 78].

Аз муҳтавои қасида бармеояд, ки шоир аз мамдуҳ тамае, тамаллуқе дорад, аммо ҷӣ мехоҳад равшан нест. Ҳар ҷӣ аз амирулумарои Қошғарӣ расад, ӯ бо қаноатмандӣ қабул дорад ва мепазирад.

Дар қасидаҳои худ Сайфи Исфрангӣ донандаи бозътимоди илми фикҳ Абӯбакр Тоҳир Муҳаммади Самарқандиро дар ростӣ (Эй он ки ҳар ҷӣ ҳаст ба ҷуз хатти устуво, - Аз шарми росткорию килки ту дар ҳам аст), Ашрафи Тирмизиро дар мағлубнопазирӣ (То сафорои сипоҳи шоҳ дар майдон ту бошӣ, - Рӯзи размаш фатҳ натвонад, ки фармон барнадорад), Абӯбакр ибни Алии Марварзиро дар сарварӣ (Эй вазире, ки аз паи садрат, - Кӯҳҳо ҳамчу мӯр дар камаранд) меситояд ва Абӯбакри Марвазиро бар он мехонад, ки:

Бар одати қадим ба инсофу адл кӯш,
К-аз сарварони рафта ҳамин аст ёдгор [11, 246].

Шоир Дод Маликшоҳ ал-Кошониро додраси халқ (Он доддеҳи халқ, ки то рӯзи қиёмат, - Бедод наёрад задан аз ҳайбати ӯ зам), садр Носируддин Наср ал-Бухориро пушту паноҳи дин ва дастгири ҳочатмандони ислом, Маликшоҳ ибни Асадуллоҳро имоми мулку садри Шарқ ва ифтихори аҳли ислом (Имоми мулк, садри Шарқ, фаҳри аҳли ислом он, - Ки бар сарномаи иқбол номи ӯ бувад унвон), садр Рукниддин Асхикатиро дар вазифаю масъулият хушахлоқ ва намунаи ибрат (Садре, ки насими хулқи ӯ атр, - Иқтоъ диҳад ба мушку лодан), садр Садриддини Хучандиро номбардори кишвар (Аз хунараш сар фарохт номи Хучанд, ончунон-к - Номи Рай аз фазли он соҳиби соҳибқирон) медонад ва дар амали Авҳадуддини ал-Бухорӣ ин сифатҳои ҳамидаро дармеёбад:

Маснадорои мамолик, он ки рӯю раъйи ӯ
Гавҳари фатҳ асту фаҳру ахтари дод асту дин [11, 387].

Сифатҳои болоиро боз дар қасидаҳои ба Атобак Маҳмудшоҳ ал-Яздӣ, садр Зиёулмулк –ал- Марвазӣ, садр Садруддин ал-Тирмизӣ, Қавомуддин ал-Ироқӣ, дастури Мовароуннаҳр Мачдиддин Абӯбакр, Ифтихорулмулк Санҷар ал-Бухорӣ, Садр Баҳоуддини Марғинонӣ, имом Шарифуддини Кошонӣ, садр Авҳадуддини Бухорӣ, Абӯбакр ибни Алӣ ал-Марвазӣ ва дигарон бахшидаи Сайфи Исфарангӣ бо баъзе тобишҳои баён ва хунари шоирӣ метавон дарёфт. Дар замири бештари ин қасидаҳо дар баробари пинҳон будани талабею хоҳише шоир худро аз суҳанварони асил ва беназири замон муаррифӣ менамояд ва мегӯяд:

Булбулам, к-аз пардаҳои ғайб месозам наво,
Нестам тӯтӣ, ки дар ҳарфе бувад такрори ман [11, 427].

Ё:

Дар раҳи шеър ба ҳосе, ки тавалло кардам,
Гарчи лангам, ба маре бигзарам аз роҳравон [11, 386].

Дар ин маврид хатто суханвар дар гуфтани шеъри ноб ҳарифонашро дар нисбати худ паст мезанад ва ба яке аз мамдуҳонаш Абӯбакр ибни Алӣ ал-Марвазӣ ин ишораро дорад:

Осори рафтагон бинигар, чашми ақдро
Дар неку бад басанда бувад кӯҳли эътибор.
Дар шеър ном чӯй, ки дар ойини баҳри ўст
Оби ҳаёти номи каримони бурдбор.
З-он шеър не, ки ҳамчу садо дар чаноби ту
Гӯянда аз шунуда гузорад дар изтироб.
Аз шеъри ман, ки то ба абад ҳамчу рӯҳи қудс
Наншинад аз набарди табоҳӣ бар ў ғубор.
Ман фоизам ба нури табиӣ чу офтоб,
Ў чун чароғи бевазан аз нур мустаор [11, 246].

Ҳамин тавр, Сайфи Исфрангӣ аз чумлаи қасидасароёнест, ки мамдуҳони зиёд дорад. Шояд суоле пеш ояд, ки чаро? Ин пеш аз ҳама ба ҳаёти иҷтимоии вақт, ки ба он вазъи сиёсӣ тазйиқ расонидааст, алоқаманд мебошад. Дар ин бора дар фасли «Замони зиндагии Сайфи Исфрангӣ» ишораҳое чанд низ рафтааст.

Шоир мамдуҳони худро васф намуда, кӯшиш менамояд, ки беҳтарин хислатҳои инсониро ба онҳо нисбат диҳад ва бо ҳамин эшонро ба роҳи рости ҳаёт, инсондӯстию раъиятпарварӣ, мурувват, хайру саховат, донишу хирад, қадр намудани ҳунармандон, додгустарӣ, некбинию некандешӣ, дур будан аз ҳама бадихо ва ғайра хидоят намояд. Қасидаҳои мадҳии Сайфи Исфрангӣ дар навбати аввал аҳамияти таърихӣ дошта, таҷассумгари баъзе лаҳзаҳои ҳаёти замон бошанд, аз ҷониби дигар, аҳамияти адабӣ ва забонӣ доранду моро ба раванди ҳаёти фарҳангии даврони аз мо то ҷое дуртари таърихи гузаштаи халқамон ошно менамоянд. Ба андешаи мо омӯхтани қасидаҳои мадҳии шоир аз ҳамин ҷиҳатҳо аҳамиятнок ва зарурӣ доништа мешавад. Зиёда аз ин, дар ин қасидаҳо саропо мавзӯи мадҳ ҷой

надорад ва дар фаслҳои баъдина маълум мешавад, ки Сайфи Исфрангӣ дар зерин пардаи мадҳ ба мавзӯҳои дигари мубрами рӯз даст задааст дар ифодаи онҳо бо килки сеҳрангези худ муваффақ ҳам шудааст.

2.2.3. Андешаҳои иҷтимоӣ дар қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ

Аз фаслҳои гузаштаи ин боб чунин ба назар расид, ки гӯё Сайфи Исфрангӣ тамоми умри худ ва коргоҳи эҷодияшро ба гуфтани қасоиди мадҳӣ сарф намуда, ҳамеша дар ҷустуҷӯи мамдуҳи нав барои рафъи мушкилоти рӯзмарраи худ будааст. Вале дар асл ин тавр нест. Қасидаҳои мадҳии шоир барои омӯхтани вазъи иҷтимоӣ ва сиёсии замони ӯ аз муҳимтарин маъхаз ба шумор мераванд.

Дар замони Сайфи Исфрангӣ, тавре дар боби аввали диссертатсия гуфта шуд, давлати Хоразм то чоряки аввали асри XIII худуди пурраи Мовароуннаҳру Хуросонро ташкил менамуд, ки ба он аввал Султон Текиш (1172-1200) ҳукмронӣ мекард ва дар охири асри XII дар бузургӣ бесобиқа буд. Он дар замони писараш Муҳаммад Хоразмшоҳ (1200-1220) рӯз ба рӯз рӯ ба таназзул мениҳод. Норозигии мардуми муқимии давлати Хоразмиён нисбат ба сарвару саркардагон аз як тараф, агар пояи давлатдориро суст мекарда бошад, аз ҷониби дигар хавфи душманони беруна бештар эҳсос карда мешуд. Дигар ин ки садрҳо заруру нозарур ба умури давлатӣ мудохила мекарданд, ҳатто ҳукуматро ба даст гирифтани мешуданд. Яъне, Хоразмшоҳиёнро ҳам душманони дохилӣ ва ҳам душманони берунӣ, аз ҷумла муғулҳо ҳам, ҳадафи худ қарор дода буданд. Ана дар ҳамин давраи нобасомониҳои Мовароуннаҳру Хуросон Сайфи Исфрангӣ ба майдони адабиёт, чун анъанаи гузаштаи худ, бо эҷоди қасида, хусусан қасидаҳои мадҳӣ, ворид гардид. Тавре дар баҳши «Мамдуҳони шоир» гуфта гузаштем, шоир ба дарбори Султон Муҳаммади Хоразмшоҳ роҳ ёфт ва ба ӯ мадҳаҳо сурудан гирифт. Аз қасидаҳои дар мадҳи Муҳаммад Хоразмшоҳ ва аҳли дарбораш, ба садру ҳокиму мансабдорони замон

бахшидаи шоир бармеояд, ки замона замонаи ноором, дӯсту душман бар дар баранд. Касеро ба касе чандон эътимод нест. Ҳатто аҳли қалам барои манфиатҳои инфиродии худ дар назди аҳли ҷоҳ ҳамдигарро паст мезаданд, нисбат ба ҳамдигар бадгӯӣ мекунанд (Ҳосиди бадфол агар рад кунадам, дур нест – Толеи ахтаршинос наҳс ниҳад раҳнишин). Аз ин рӯ, дар қасидаҳои шоир бештар бӯи кашмакашию набард, ҷангу ҷидоли қабилавию давлатӣ, бархӯрдҳои зидди ҳамдигарии садрҳо бо ҳокимон ва ғайра хеле зиёд ба назар мерасанд, ки то ҷое баёнгари ҳаёти иҷтимоии замони шоир мебошанд. Мавсуф дар ин даста ашъори худ кӯшиш намудааст, ки давлатмандону дороёнро ба хайру сахо ва дастгирии афтодагону бечорагон, душманонро ба оштию оромӣ, табибонро ба роҳи ростини шифобахшии дардмандон, садрҳоро ба адлу инсоф ва додгариӣ пок, шоҳонро ба раиятпарварӣ хидоят намояд, аз дастоварду музаффариятҳояшон бар адӯ табли шодӣ занад. Дар оғози қасидаи ба Точуддавлат Маҳмуд ал-Кирмонӣ бахшида ин абёти бар душман ғолиб омадани мамдуҳро меҳонем:

Сар каш, эй хоки Самарқанду бад-ин фатҳ биноз,
Ки даре бар ту зи осори саодат шуд боз.
Мавкиби хусрави Эрон ба шараф боз расид,
Нусратангезу зафаргустару ҳимматпардоз [11, 272].

Сайфи Исфарангӣ дар мавриди мадҳи мамдуҳони худ, ки аксарашон шоҳ, ҳоким, дастур ва ё садри кишваре, ки ӯ аз ҳавои он нафас мекашад, ҳастанд, ватанпараст аст ва кӯшидааст, ки ҳамеша мамдуҳонаш дар ҳар ҷодаи зиндагӣ пирӯз ва зафарманд бошанд. Шоир дар дарбори Муҳаммад Хоразмшоҳ хидмат намуда, шавкату шукӯҳу қудрати тавоноии ӯро ба тариқи зайл дидан меҳаҳад:

Шаҳи хусравнишон Санҷар, ки чун дар саффи кин ояд,
Мучаввар гардад аз тираш чу новак найзаи аъдо.
Сикандарояте, к-аз Тур Мӯсивор бинмояд

Чунон дар кӯҳи торики дили хасмаш Яди байзо.
Чаҳондоре, ки теги осмон бар саҳфай теғаш
Кунад аз хуни бадхоҳон мисоли фатхро туғро.
Агар тӯфони кини ӯ ба Машрик ҳамлае орад,
Ба чуз мардумгие дар Чин намонад сурате барно.
Агар моҳи ливои ӯ шабе хирман занад дар Чин,
Наёбад офтоб аз бим теги хеш дар сахро... [11, 86].

Дар ин мисол аввалан шукӯху ҳашамати султони вақт ситоиш шуда бошад, сониян дар мухтаво ва зермаънии он метавон пеш аз вақт тарсонидану ба ҳарос даровардани душманонро дарёфт, то ватан аз чангу чидолҳо ва кашмакашиҳои беҳуда осуда бошад. Ин равиши баёну гуфтори шоир ҳатто ба душманони дохилӣ низ бетаъсир набуд ва он оҳанги хушдор доданро дошт. Байти охири иқтибоси фавқ чӣ зебо ва шоирона тасвир ёфтааст ва ёфтаву бофтаи худи Сайф аст.

Ҳатто шоир ба мамдуҳи худ Тоҳир Муҳаммад ас-Самарқандӣ ишора намуда мегӯяд, ки чун ту қудрату тавон дорию аз уҳдаи ҳама кор мебарой, чӣ ҳочат аст, ки аз душмани ту сухан гӯям, зеро душманони ту дар қатори мардумон баршумурда намешаванду ба таърифи худи шоир «девмардум»-анд:

Аз душмани ту сухан чӣ гӯям,
Чӣ к-нам ба ҳадиси ӯ ташоюм.
Чун ҳеч ҳақиқате надорад,
Кайфияти ҳоли девмардум [11, 335].

Сайфи Исфрангӣ дар қасидаи «Дар мазаммати рӯзгор гӯяд» [11, 335-337] шикоят аз ҷавру ситамҳои фалак ва талхҳои ҳаёт ба сараш омада менамояд, замонаро ба гавҳарношиносӣ, хорӣ ва забунии аҳли ҳунар ва парастии аҳли чоҳ айбдор мекунад, аҳволи бадбахтонаи худро рӯшоду равшан иброз медорад, ки умраш хеле гузаштаасту ӯ бе марҳами дил, бе молу манол ва сарпаноҳ мебошад:

Пештар қофилаи умр гузашт аз манзил,
Чӣ кунам, дар паи он бори сафар барбандам?
Тӯй бар тӯ-ст чароҳат ба дилам бар, лекин
Марҳаме нест, ки онро ба забар барбандам...
Хонае нест, ки як лаҳза дар он биншинам,
То ҳама умр ба рӯи ҳама дар барбандам [11, 335].

Шоир бо вучуди суханвари забардаст буданашу ҳунари хуб доштаниш дар фароварди ин қасида шиква аз он мекунад, ки:

Офтобам, ки ба нури дили хеш ар тобам,
Пардаи нур ба рухсори қамар барбандам.
Чун ҳунар айб шуд, имрӯз ба сурат худро
Зишт бошад, ки ба фитроки ҳунар барбандам [11, 337].

Дар мисраи дувуми байти аввали иқтибосшуда «рухсори қамар» гуфтани шоир бечорагию зардрӯии ӯро ифода намудааст ва аз ин маълум мешавад, ки Сайфи Исфарангӣ ҳамеша, бо он ки мамдуҳони зиёд дошт, дар зери бори вазъияти душвори зиндагӣ қарор доштааст. Ин ҳама гуфтаҳои суханвар ба он маъност, ки аҳли чоҳ ва сарнишинон ба қадру қимати аҳли ҳунари асил намерасиданд. Зиёда аз ин, ба андешаи мавсуф дар чаҳон аз сафою вафо бӯе намондаю ӯ дар ғамободи айём гӯшанишиниро ихтиёр кардааст ва он қадар гиру мону зиддиятҳои зиёд аст, ки зиёе дар шамъи осудагию амонӣ дида намешавад, аз кӯе насими мурод намевазад, ҳатто дар олами ситораҳо «саропардаи дилкушо»-е намондааст. Матой сухан дар бозори дунон беқимат, дарди ҳичрон бедаво, амну осудагӣ ноёфт, мардум ноошно, умр бебақо...:

Ҳавои чаҳонро сафое надидам,
Чаҳони вафоро ҳавое надидам.
Ғамободи айёмро озмудам,
Беҳ аз кунчи узлат сарое надидам...

Ба чуз мардуми чашм бо худ касеро
Дар ин баҳри ғам ошное надидам.
Ба ҳар ҷо, ки мумкин шавад рафт, рафтам,
Нишони амонат ба ҷое надидам [10, 17-18].

Ҳамаи он гуфтаҳост, ки Сайфи Исфрангӣ дар чунин замон зиндагӣ карданро муддаои дил намедонад ва раҳти умр аз ҷаҳон барчиданро авлотар мешуморад, зеро ўро дигар харидоре намондааст:

Даст даркаш аз ҷаҳон, чун дар ҷаҳон коре намонд,
Кимиёи мардумиро рӯзи бозоре намонд.
Раҳт барчин аз дари дуккони ҳастӣ, чун туро
Андар ин ришта, ки ҳастӣ, бас харидоре намонд [10, 9].

Гузашта аз ин замона замонаи ноором, аҳли замон сармасту дар ғафлатанд, вафову дӯстдорӣ гӯё ҷаҳонро падруд гуфтаасту бо одамон қаҳрӣ шудааст, аз ғамхорони пешин нишоне нест ва ҳар кас бояд ғамхори худ бошад, дардро дармоне ёфтан муҳол аст, мастон ҷои хушёронро гирифтаанд, зулму золимӣ ҳукмрони вақт ва золимон дастболоянд, қудрату қуввате намонда, ки пеши роҳи ин ҳама нобасомонӣ ва зулму ситамро бигирад:

Аз паи дафъи газанди мори Заҳҳокони аҳд
Дар ҳама ганҷи Фаридун муҳраи море намонд.
Кордонони ҳаводис даст боло кардаанд,
Ақл, гӯ, бигрез, к-ин ҷо чуз ситам коре намонд [10, 9].

Ва:

Тӯтии шаккарситони нутқ, гӯ, ором гир,
К-андар ин нилуқафас ҳангоми гуфторе намонд [10, 9].

Шоири аз гиру мони замони нобасомон ҳаста, лаб ба шиква мекушояд ва бо таассуф мегӯяд:

Аз боғи аҳд бӯи вафое наёфт кас,
Дар чоми умр ранги сафое наёфт кас [10, 10].

Суханвар ба ҳамнавъон таъкид менамояд, ки чун дар манзилашон аз осудагию оромӣ бӯе намондааст, кӯшиш кунанд, ки барои худ кунчи осудае пайдо намоянд. Вале ку ҷои гурез, ки дар ҳама кунчу канор ҷои осоише намондааст:

Ҷои гурез ҷӯй ба худ, гарчи ин замон
Дар кунчи ҳеч зовия ҷое намондааст [10, 10].

Шоир дар як қасидаи ба Амир Амиди Ҳабаш бахшидааш хоҳиши онро дорад, ки амир дар ин нобасомониҳои замон ўро дастгиру мададгор ва ғамхор бошад, то Худо ўро дастгир ва ёру мададгор гардад:

Аз ситами рӯзгор ҳомии ман шав ба ҷоҳ,
То бувадат Кирдигор дар ҳама ёру муин [11, 400].

Шояд ин ишораи Сайфи Исфрангӣ ба тохту тозҳои беамони муғулҳо бошад, ки бераҳмияшонро нисбат ба Хуросони бузург таърих ёд надорад. Шоир аз он таассуф меҳурад, ки гурӯҳе гумроҳу худбин замонаро беқадр ва дасти зулмро баланд бардоштаанд. Онҳо бо ахлоқи ношоистаи худ аҳволи халқро ба дарачаи пастӣ ва муфлисӣ расонидаанд. Дар ин бора дар қасидаҳои суханвар борҳо таъкид шудааст. Вале Сайфи Исфрангӣ қатъи назар ба ҳамаи он ҷабру ситам ва хорию зиллат қаноат ва сарбаландиро пеша карда, дар зиндагӣ рӯҳафтада нагашта, бар хилофи давлатмандони дунпарвар ба онҳо сар ҳам накарда, мегӯяд:

Дар сояи қаноати худ домани умед
Чун соя з-офтоби карам даркашидаам...
Аз нанги ҳамдамон, ки чу мушанд зери бор
Чун хорпушт сар ба шикам даркашидаам [10, 14].

Шоири огоҳ ҳамеша дар орзуи озодию осудагӣ, ваҳдату ягонагии мардум сухан гуфта, амалӣ гардидани онро дар симои ҳокимон, шоҳон ва садрҳои оқилу одил мезд. Сарвари одил ба назараш «бихишти нақд» буд. Аз ин рӯ, шоир бо ҳар роҳу василае ҳокимони замонро ба адлу инсоф ва мурувват даъват намуда, онҳоро ҳомӣ ва банизомдароварандаи давлат мехонад ва дар қасидаи ба дастури Мовароуннаҳр Мачдуддин Абӯбакри Алӣ бахшидааш ин ақидаи ватанхоҳона ва инсонпарваронаро пеш мегузораду боварӣ дорад, ки мамдуҳаш аз уҳдаи он мебарояд:

Кори девон зи шиҳоб аст парешон, кунун
Аз шиҳоби қаламат ҳаст низоми девон [11, 417].

Сайфи Исфрангӣ ҳамчун суханвари пешқадам ва равшанфикри замон тарафдори адолату ҳақиқат аст. Ӯ ҳокими ин ё он минтақа, садрҳои замонаашро тавассути қасидаҳои мадҳияш ончунон огоҳона ва нишонрас панд медиҳад, ки ба таъбири мардумӣ «ҳам лаъл ба даст ояду ҳам ёр наранҷад». Ба ақидаи мавсуф шоҳону ҳокимон ва садрҳо бояд адолатпарвар бошанд, инсоф ва тавозӯро пеша намоянд, нисбат ба зердастон ҷабру зулмро раво набинанд ва ғ. Дар ин мавридҳо шоир барои ёфтани дили ҳуққом ва садрҳо ҳар гуна сифатҳои баланди осмонрасро ба онҳо нисбат медиҳад, чунон ки ба вазире бо номи Заҳриддин Алихоҷа ишора намуда мегӯяд:

Саргурези қаламат теғи ситам,
Сери бори қарамат ози гадо.
Таъби ту вақти ғазаб баҳрошӯб,
Дасте ту гоҳи саҳо абри ато...
Садри девони вазорат зи ту ёфт
Ҳамчу авранги шаҳон фард бақо [11, 68].

Дар поёнтари ин қасида андешаҳои озодихоҳона ва мардум- дӯстии суханвар равшантар баён ёфтааст:

Эй зи адли ту халоиқ озод
Аз чӣ? – Аз банди ғаму ғиллу ано.

Ва:

Он чӣ бо зик(қ) ту кардӣ имрӯз,
Ҳақ чазо бозрасонад фардо [11, 69].

Яъне, он ҳама некиро фардо Офаридгор подоши арзандаи банда хоҳад дод.

Шоир чун як фарди ҳаётдӯст батакрор ва пайваста аз ҳокимону садрҳои замон хоҳиш ва талаб кардааст, ки инони ҷабру зулму суст намуда, дасти ситамро боздошта, фақирону бенавоён ва камбағалонро аз банди фақирию бандагӣ раҳо намоянд, пеши роҳи зиддиятҳои байниҳамдигариро гиранд, зеро тамоми бурду боҳти он зиддиятҳо бар зиён ва дӯшбори мардуми бечора аст.

Ба ин маънӣ, Сайфи Исфрангӣ бо забони ширин дар қасидаи ба фаҳри давлату дин Амир Алишоҳ бахшидааш ба ӯ ишора карда мегӯяд:

Ба ҷое, ки чашми ту соя фиканд,
Шавад оташи лоларо илтиҳоб.
Дар оташ набинад аз ин пас касе
Зи таъсири адлат зи бод изтироб.
Ғуломони худро агар дил диҳӣ,
Ба ҳазми матину ба раъйи савоб,
Чу Бежан бароранд мар сояро
Ба тадбир аз ҷоҳи Афросиёб [11, 120].

Баҳусус, баъди ба хоки Мовароуннаҳру Хуросон сар даровардани урдуи бешумор ва хунхори муғул ҷабру зулм бар сари раияти бечора дучанд шуда буду аз караму вафо бӯе намонда:

Куштаи теғи бекасист карам,
Мурдаи қаҳти мардумист вафо! [11, 83].

Аз мутолиа ва баррасии чандин қасидае, ки дар мадҳи ашхоси алоҳида унвон шудаанд, бармеояд, ки аҳволи Сайфи Исфارانгӣ монанди шоирони аз ӯ пештар ба дарбори Салчуқиён қадам ниҳода, чун Асириддини Ахсикатӣ, Абулвосеи Ҷабалӣ, Адиб Собирӣ Тирмизӣ, Заҳири Форёбӣ, Анвари Абевардӣ чандон орому осуда набудааст. Маишату мартабае, ки замоне дар дарбори Султон Санҷар Амир Муиззии шоир дошт, ҳеч кадом аз эшонро муяссар нашуда будааст. Аз ин рӯ, шоир ба мамдуҳаш Амир Амиди Самарқандӣ талмеҳан ишора карда, аз ӯ ин умеди ояндаро дорад, ки оё мерасида бошад ё на:

Аз ҷайби умр нақди равон меравад, ҷӣ суд,
Гар гавҳарам ба домани охирзамон диҳад?
Қутбе кучост зинда, ки то шарҳи ин суҳан
Дар боргоҳи рӯҳи Қизил Арслон диҳад.
Не-не, ғалат, сахои Қизил Арслон кучост,
То доди ин қасида ба қадри тавон диҳад? [11, 186].

Аз фароварди ин қасида пайдост, ки он ба шахси муайяни мансабдор равона карда шуда бошад ҳам, подоши заҳмат умеди ояндаи шоири мадҳасарост (Рӯзе ниҳоли ҷоҳи ту ҳам бар диҳад маро, - Гар рӯзгори ходисагустар замон диҳад) ва гӯяндаи он бо гуфтани ин қасидаи мадҳия аз мадҳ инъоме чашмдор аст. Аммо чашми замона кӯр асту зиндагии пурташвишу бадбахтонаи шоир то ба охири умр ҳамин тавр ҷараён доштааст. Сайфи Исфارانгӣ ба ин ҳама замона ва замондорони замонаро айбдор мекунаду ба садр Абӯбакр Муҳаммади Самарқандӣ ишора намуда мегӯяд:

Андар ин давр, ки мансух шуда-ст ояти ҷуд,
Ту бар онӣ, ки кунӣ шарҳ мақомоти карам [11, 322].

Шоир дар ҷои дигар мегӯяд:

Гар нақши аҳди ман напазирад, раво бувад,
Чун Ҳотам аст гунбади пирӯзранг чашм [11, 330].

Гузашта аз баёни ҳаёти сиёсию иҷтимоии замон Сайфи Исфрангӣ ба ҳаёти фарҳангии вақт дахл намуда, ба шоҳ Муҳаммади Хоразмшоҳ ва як ибда садру дастурҳое, ки қасида бахшидааст, ишора менамояд, ки онҳо бояд дар баробари ба ҳаёти сиёсию иҷтимоӣ аҳамият додан ба фарҳангу адабиёт низ бояд диққат диҳанд, дар эҷоди бадеӣ хубро аз бад фарқ кунанд, то қимати адибу адабиёт дар замонашон коста нагардад. Зеро ӯ мегӯяд, ки гирду атрофи ҳокимону садрҳои замонашро асосан шоироне иҳота намуда буданд, ки онҳоро ҳатто шоир ҳам гуфтан мумкин набуд. Ӯ чунин суҳанваронро, ки ҳатто Сайфи Исфрангиро чашми дидан надидаанд ашъори тару нобашро вориди дарбор шудан намегузоштанд, фаро намуда, ишора ба онҳо, гуфтааст:

Дар аҳди банда шоири харбат бувад басте,
Чун чуғди шуми дур аз ин давлат ошён.
Бе нури тар зи баҳти худ аз чашми пилгӯш,
Бе барги тар зи фазли худ аз шоҳи заъфарон.
Ашъори ӯ, ки хушқтар аз руди Барбат аст,
Монад буруни пардаи дилҳо чу остон... [11, 331].

Лекин шоири сеҳрофар Сайфи Исфрангӣ ба мамдуҳони худ ишора карда мегӯяд:

Дар раҳи шеър ба ҷое, ки тавалло кардам,
Гарчи лангам, ба маре бигзарам аз роҳравон [11, 386].

Бо он ҳама нобасомониҳои рӯзгор, бо он ҳама каму котиҳо, бо он ҳама рақобати суҳанварони султбаёне, ки шоирро иҳота намудаанд, вай боз умеди рӯзи неки фардору дорад ва дасту пое мезанад, то бори зиндагиро бар дӯш гирад:

То ба ҳалқам ҳамчу киштӣ гарқай гирдоби ғам,
Дасту пое мезанам, то нагарад об аз сарам [11, 337].

Ниҳоят, аз андешаҳои иҷтимоии Сайфи Исфрангӣ бармеояд, ки шоир кӯшидааст, то ба воситаи нишон додани норасоӣ ва камбудии замон, беадолатии ҳокимони вақт, ба қадру қимати ҳунар ва ҳунарманди асил нарасидани иддае аз онҳо, бечорагиро бенавоии халқ, зулму тааддӣ золимон ва ғайра пеши роҳи он ҳамаро бигирад, ҳокимону садрҳои замонро ба раъиятпарвариро саховатпешагӣ ва адлу инсоф даъват ва аз онҳо таъмини осудагии давлатро тақозо намояд.

2.2.4. Тасвири табиат ва тавсифи субҳ дар тағаззулоти

Сайфи Исфрангӣ

Сайфи Исфрангӣ дар жанрҳои гуногуни назми замонаш шеър гуфта бошад ҳам, қисми асосии девони ӯро қасида ташкил медиҳад ва дар қасидасароӣ, тавре ки пештар ишора рафт, дар радифи қасидасароӣ пешини адабиёти тоҷикии форсӣ меистад. Қасидаҳои шоир бештар бо тағаззулоти дилнишину рангин ва хотирмони пур аз эҳсон ҳаяҷон ва тасвирҳои содаву латиф офарида шудаанд ва хидмати мавсуф пеш аз ҳама дар офаридани муқаддимаи қасида – тағаззул қобили тавачҷуҳ мебошад. Тавре поёнтар ба таври муфассал хоҳем дид, тағаззулоти Сайфи Исфрангӣ нисбат ба дигар қисматҳои қасидаҳо арзиши бадеию эстетикӣ зиёдтар доранд, ки бо гузашти вақт ба онҳо тазкиранигорону муҳаққиқон баҳои арзишманд додаанд. Ба ин маънӣ, адабиётшинос Л. Сулаймонова дуруст қайд менамояд, ки «Дар онҳо (яъне, тағаззулоти шоир – Р. О.) тасвири тароват ва зебу зинати баҳор, субҳ, шаб, осмон ва моҳу ситорагон, инчунин шикоят, ифтихор аз шоирӣ, луғз ва амсоли инҳоро метавон дарёфт» [114, 41].

Ишора рафта буд, ки дар адабиёти мо асосан эҷоди ду навъи қасида; қасидаи муқамал, ки бо муқаддима ё тағаззул оғоз меёбад ва қасидаи муқтазаб ё маҳдуд, ки бе муқаддима аз баёни матлаби эҷодкор ҳусни оғоз мегирад, арзи вучуд доранд. Аз 198 қасидаи Сайфи Исфрангӣ камобеш

100 адади он дорои тағаззул мебошанд, ки алоқамандона бо муҳтавои онҳо ташбиб ё насиби қасида низ гӯянд. Доир ба ташбиб ва насиб, ки ҳамонро тағаззули қасида дар назар аст, муаллифони фарҳангу рисолаҳои адабиётшиносии гузаштаву имрӯза андешаҳои зиёд доранд [80, 37-40] ва он ҳамаро Урватулло Тоҳиров чамъбааст намуда навиштааст: «Ташбиб дар илми бадеи классикии тоҷику форс яке аз қисматҳои қасидаи мадҳиро гӯянд, ки пеш аз мадҳу ситоиши мамдуҳ омада, дар он айёми шубоби шоир ва ё қаҳрамони лирикӣ ёд мешавад. Аксари шоирони қасидасарои гузашта барои ороиши шеър ва ҷалб намудани диққати хонанда гоҳе аз ишқу ҷавонӣ, гоҳе аз вазъи зиндагии худ ва ғайра чанд байте меоранд... [121, 182].

Мазмун ва мундариҷаи тағаззул гуногун аст. Тағаззулоте, ки аз суханварони пешин ба мо расидаанд, асосан дар мавзуи ишқу ошиқӣ, тавсифи фаслҳои сол, баҳору зебоиҳои назарраси он, баромадани субҳу тулӯи офтоб, ҷашнҳои Наврӯзу Сада ва Меҳргон, васфи ошиқу маъшук, шарҳи меҳнати айём, шикоят аз фироқу ҳаҷри дӯст, васфи боғу ҷаман, тарғиби андешаҳои ҳикматомез ва ғайра мебошанд, ки бештари ин мавзӯёҳоро дар тағаззулоти Сайфи Исфарангӣ низ метавон дарёфт.

Миқдори абёти тағаззул дар ашъори қасидасароён гуногун аст. Агар қасидаҳои Анварӣ, Манучехрӣ, Адиб Собир, Ибни Ямин, Заҳири Фарёбӣ ва дигарон, ки то Сайфи Исфарангӣ ва дар замони зиндагии ӯ тӯлонӣ суруда бошанд, тағаззулоти ин шоир дар баробари забони содаву равои доштан дар нисбати қасидаҳояш кӯтоҳу мушаххасанд. Масалан:

Эй ёфта оби зиндагонӣ
Дар лаъли ту оташи ҷавонӣ.
В-эй меҳри ту дар суродиқи дил
Афрӯхта шамъи шодмонӣ.
Бархез, ки ҷоми субҳ гул кард,
Пеш ор шароби арғувонӣ.
Пинҳон зи рақиб ошиқонро

Дардех ба ҳисоб дӯстгонӣ.
То аз ғами ишқи хеш бинӣ
Хушдил чу насими бӯстонӣ.
Савдои ту оташин бухорест,
Аз шамъи сарои ҷон духоне.
Печида чу нур дар чароғ аст,
Андар назари ту дилситонӣ.
Пӯшида чу гавҳари шароб аст,
Дар лаъли ту оби зиндагонӣ [11, 479].

Вақте тағаззулоти Сайфи Исфрангиро дар қасидаҳои мадҳии ӯ мехонем, чунин ба назар мерасад, ки мавҷудияти робитаи маънавии тағаззул ва қисмати матн хеле торик аст ва ё вучуд надорад. Ин ақида ба назари мо чандон дуруст ва қобили қабул нест. Метавон дар қасидаҳои мадҳии шоир чунин ҳолатро дучор омад, вале ба нудрат. Бояд гуфт, ки байни тағаззул ва мадҳияи гӯянда як навъ робита дида ва ин дар байти гузариш равшантар эҳсос карда мешавад. Ба таври умум тағаззул дар мадҳияҳои Сайфи Исфрангӣ чун як қисмати мустақили диққатҷалбкунанда истифода шудааст.

Дар тағаззулоти шоир метавон муҳтавоҳои гуногун, монанди васфи маю майгусорӣ, оҳангҳои ҳаётдӯстона, хушгузаронии умр, ишқ, тавсифи субҳ ва тулӯи офтоб, тасвири табиат ва ғайраро дарёфт, ки ҳар кадоме аз домани ҳаёти сипаринамудаи шоир барчида шудаанд ва таҷассумгари рӯҳияи замона мебошанд. Масалан, дар тағаззули зери қасидаи ба маликзода Алоуддин Алӣ ал-Самарқандӣ бахшидаи суҳанвар суҳан аз базми маю шодӣ, рахт бастанӣ шабу дамидани субҳ, рафъи ғаму расидани нишот меравад:

Соқӣ, биёр бода, ки боди саҳар вазид,
Вақти сабӯҳ омадаву субҳдам дамид.
Аз чилваи баноти маҳину арӯси моҳ

Лӯлизани сапедафурӯши шаб орамид... [11, 216].

Сайфи Исфارانгӣ дар тағаззули дигаре ба нозанине ошиқона мегӯяд:

Рӯйи ту мохро гулистонест,
Зулфи ту рӯзро шабистонест.
Дар шаби ҳачри ту чу шамъ ба рӯз
Дили пажмурда зиндапазмонест.
Дар таманнои васли ту будан
Умр бар ошиқон товонест...
Дил умеди висоли ту дорад,
Гарчи дар кори хеш ҳайронест... [10, 25].

Тараннуми ишқу ошиқӣ, ки аз мавзӯҳои азалии адабиёт аст, дар тағаззулоти Сайфи Исфارانгӣ бо тобишҳои гуногун баён ёфтаанд. Дар онҳо ҳусну малоҳати ёр, нозу истиғнои маъшуқа, сӯзу гудози ишқ, ҳолати висол, лаҳзаи ҳичрон, бекарории ошиқ ва амсоли инҳо бо истифода аз ташбеҳоту симоҳои равшану барҷаста тасвир ёфтаанд. Ошиқро на танҳо ёр, балки замонаи носозгор низ ғам медиҳад (Ҳарчанд ғами ту чун ҳарифест, - Бар ҷаври замона дастёр аст) ва ин ба он мемонад, ки гӯё барои ба ошиқ ҷабру ситам намудан ёр бо замона созгор омадаанду ҳамзабонанд.

Тағаззулоти Сайфи Исфارانгӣ дар мавзӯи ишқ саршор аз мазмуну муҳтавои латиф, каломи нарму хушоҳанг ва мусиқии дилнишин аст, ки табииву самимӣ гуфта шуда, тараннумгари ишқи моддию табиии инсонӣ ва васфи ҳусну ҷамоли дилбарони заминӣ мебошанд. Қаҳрамони лириқии шоир мегӯяд:

Гар на моҳ аст орази ту, чаро
Дар шаби тира чилвагар дорад? [10, 29].

Дар тағаззулоти шоири мадеҳасаро бештар тавсифи фаслҳои гуногуни сол, аз ҷумла баҳор, ки суханвар ба он майли бештаре дорад, зебову ботароват ба қалам дода шудаанд. Аз ин гуна тағаззулот метавон

дарёфт, ки суханвар ба тасвири баҳор майли бештаре доштааст. Баҳор ва зебоиҳои нотакрори он, манзараҳои дилрабои табиат бо тамоми шукӯҳу тароват, сарсабзию хуррамии пурчилоаш рӯҳи тобноки қаҳрамони лирикии Сайфи Исфрангиро ба ҷӯш меорад. Ӯ аз он меболад, ки боз моҳи ҳамал омадаву навбати амал расидааст. Насими сабо бошад ғунчаро қабо мекушояд, булбул зери навои пардаи «Рост» ғазалхон аст, ҷоми лола дар кӯҳу барзан чилвагарӣ дорад, чашми ошиқон аз шукуфтани муғҷаҳо мешукуфад, абри дурафшон ба боғу бӯстон дурафшонӣ мекунад ва ғайра:

Чун хайма зад шаҳаншаҳи сайёра дар ҳамал,
Таъсири рӯҳи номия зад навбати амал.
Наздик шуд, ки боз арӯсони боғро
Машшотаи сабо кунад аз парниён ҷулал.
Банди қабои ғунча кушояд дами сабо,
Нақши насичи лола кунад хонаи азал,
Дар пардаҳои «Рост» сароянд булбулон
Ҳар соате ба рӯи ғизолони гул ғазал...
Боди ақим чун бивазад дар ҳавои боғ
Ояд падидаи модари айёмро ҳамал... [10, 47].

Аз тағаззулоти ба фасли баҳор бахшидаи Сайфи Исфрангӣ бармеояд, ки падидаҳои бешумори табиат дар ин фасл ба завқу қареҳаи хушнудонаи шоир созгор буда, эҳсоси тарабангези ӯро алайҳи нохушиҳои рӯзгор ба вачд меоварад. Аз ин рӯ, агар дар тағаззулоти суханвар аз як тараф, манзараҳои дилфиреби табиат дар фасли баҳор чилванамо бошад, аз ҷониби дигар диди зебоишиносии ӯ ба табиат ва эҳсосу ҳаяҷони шодибархаш ифода гардидаанд:

Чанд он боди баҳорӣ, ки кунад нақхати он
Дили пажмурдаи гулро ба даме зинда чу чон.
Мушку кофур ниҳад дар шикани турраи бед,
Лаълу ёкут кунад аз даҳани ғунча аён.

Ёсамин аз ҳаракоти хушу ширини сабо,
Ҳамчу Фарҳод дарояд ба миён рақскунон.
Қалъае соз ту аз лолаи нуъмон дар кӯҳ,
Ки бувад пораи ӯ з-оташу хандақ зи дуқон.
Бар сари сабза ниҳад абр аз ӯ афсари зар,
Бар лаби ҷӯй диҳад бўса аз ӯ оби равон [11, 58].

Сайфи Исфрангӣ дар баробари тасвиру тавсифи баҳору зебогиҳои назаррабои он аз тирамоҳу расидани фасли хазон ғофил нест. Вай чун умри гузарон медонад, ки аз дунболи шукуфтаноҳ ва ҷавона бастанҳо нопадид гардидани офтоб дар паси абрҳои сиёҳ, сард шудани обу ҳаво, хазон гардидани боғу роғ, хароб гаштани торуми гулбун, пажмурда шудани сабза, ҷойи булбулро гирифтани зоғ дар боғ, зарду баргрзон шудани дарахтон ва ғ. тирамоҳу хазон дар пеш аст. Ҳатто суханварро он лаҳзаҳои фасли хазон малул ва ғамгин месозад, ки дигар сайри чаман бо дӯстон дида намешавад, ёрон аз гулистон рахт бастанду онҳоро зуд-зуд дида наметавонад:

Беш наёранд дӯстонро ба тамошо,
Беш набинанд ёрро ба гулистон [10, 58].

Дар тағаззулоти суханвари исфрангӣ ба ғайр аз баҳору зебоиҳои он дар бораи фаслҳои хазону зимистон каму беш сухан рафта бошад ҳам, тасвири тобистон умуман дида намешавад. Тавсифи тирамоҳу зимистон ҳам ба мисли баҳор муфассалу самимӣ ифода наёфтаанд ва онро алоқамандона бо васфи май ва майгусорӣ дармеёбем:

Соқӣ, биё, ки мавсими ид асту моҳи дай,
Парвонае фирист ба рӯҳ аз ҷароғи май [10, 62].

Сайфи Исфрангӣ дар тағаззулҳои ба тасвири баҳору хазон бахшидааш асосан он ашёву унсурҳоро сифат менамояд, ки аз ягон ҷиҳат ба зиндагии одамизод, орзуву омоли инсонҳо, таъбу завқ ва ҷиҳатҳои

дигари олами ботинии \bar{u} наздиканду шабоҳате доранд, монанди зебоии гул чеҳраи дилкаши маъшуқаро мемонад, баҳору падидаҳои он амсоли чавонию тарабанду хушҳолӣ мебахшанд, баргрезу тирамоҳ бошад пирӣ, чудоиҳо ва ғаму андӯхро ба ёд меорад.

Манзараҳои шаб, расидани шаб, баромадани моҳ барои камтар намудани зулмоти шаб ҳамчун дастёри беминнати инсонҳо, ниёзи одамон ба шамъ ва дар ин вақт мушкафшон шудани шамолу ғолиядон гаштани хок (Дар ҳаво шуд шамол мушкафшон, - Дар замин гашт хок ғолиядон) аз назари шоир дур намондаанд. Лекин расидани шому омадани шаб барои вай оҳанги ғамангез дорад, ки мегӯяд:

Шаб чилва кард шоҳиди махро арӯсвор
В-аз шом гашт ойинаи чарх зангбор.
Парда фурӯ гузошта хилватсарои шаб,
Бардошта ҳичоби хаёл аз сарои ёр.
Эй хуфта, хезу узри гуноҳи гузашта хоҳ
В-эй дида, ашк дар ғами ёрони рафта бор... [10, 36-37].

Ин тағаззули Сайфи Исфрангӣ аз он ҷиҳат диққатҷалбкунанда аст, ки дар он ҳар як симою тасвир, ифодаву ибора бо эҳсоси баланди гӯянда омезиш хӯрда, унсурҳои тасвирёфтаи табиат дар ҳаракат, зиндаву воқеӣ ва чун инсон дар амал тасвир ёфтаанд. Қариб дар тамоми тағаззулоти дар васфи табиат бахшидаи шоир манзараҳои табиат хеле воқеӣ ва зинда ба назар мерасанд. Ба ин маънӣ мунаққиди барҷастаи рус В. Г. Белинский навишта буд: «... тасвири зебоиҳои табиат эҷод карда мешавад на нусхабардорӣ; шоир манзараҳои табиатро аз таҳти дил тасвир мекунад ё ин ки чизҳои дидаашро аз нав меофарад, ҳам дар ин ва ҳам дар он маврид ин зебой аз дили шоир бармеояд, зеро манзараи табиат наметавонад дорои зебоии мутлақ бошад. Шоир бо эҳсосу андешаи худ ба манзара чон мебахшад; агар \bar{u} моро мафтун карданӣ ва ё ба даҳшат оварданӣ бошад, зарур аст, ки ба он шефта гардад ва ё аз он ба даҳшат ояд» [45, 69].

Ин сабки эҷодӣ дар тағаззулоти Сайфи Исфрангӣ ихтирооти ӯ набуда, ҳамин ҷузъиёти ишоранамудаи В. Г. Белинскийро мо ҳанӯз пеш аз ӯ дар ашъори боқимондаи устод Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ ва ҳамасронаш, офаридаҳои Унсурӣ, Асҷадӣ, Фаррухӣ, Манучехрӣ, Анварӣ, Асириддини Ахсикатӣ ва Хоқонӣ мушоҳида менамоем.

Дар тағаззулоти шоир мавзуи субҳ, дамидани субҳ, файзи субҳ, тулӯи офтоб мавқеи бештаре дорад ва Сайфи Исфрангиро метавон баъд аз устодаш Хоқонии Шарвонӣ яке аз адибони пешдасти тасвиргари манзараҳои субҳ дар адабиёти тоҷикии форсӣ муаррифӣ намуд. Аз 198 қасидаи шоир, ки дар истифодаи диссертатсияи мо қарор доранд, дар беш аз 40 адади онҳо дамидани субҳ бо тамоми назокати рӯҳбахши он, монанди рафтани шабу дамидани сапедадам, аз дили шаби дайҷур бадар омадани баёзи субҳ, бӯи хуши боди сахар ва аз насими субҳ хуррам шудани боғу бўстон, ғунчасон кушода шудани сапедадам ва расидани субҳу тулӯи офтоб, пайки шодиовар будани субҳ, ба наво даромадани мурғони хушилхон дар сахар, вазидани боди накҳатовари субҳ, бо дамидани субҳ ошкор гардидани сурати меҳри оламро ва чилвагарӣ намуданаш чун товус, ба базми сабӯҳӣ даъват намудани ҳамнавъону нишастан бо зебосанамон ва ғайра бо обу ранги чилодори бадеӣ шоирона истифода шуда, мазмунсозӣ ва маъниофарии ашъори гӯяндаро ғанитар гардониданд. Дар як қасидаи ба қутби давлату дин Атобак Маҳмудшоҳи Яздӣ, ки аз 45 байт иборат буда, дар муҳтавои худ рӯҳияи осудаву ором ва сурурбахшро фаро гирифтааст, дар 9 байт рафтани шабу дамидани субҳ ва баромадани офтоб ин тавр тасвир ёфтааст, ки дар он вусъати назару диди эҷодкорро равшан дармеёбем:

Субҳ алам баркашид, байрақи шаб шуд ниҳон,
Найзакашон шуд самок сӯи хати қирвон.
Каргаси воқеъ чу дид чилваи товуси меҳр,
Соҳт чу симурғ боз дар паси Қоф ошён.
Боди сахар баргирифт чодари лои Банот,

Кард ридои начус қутби сияҳ тайласон.
 Субҳ дами гург зад, аз дами ӯ барфурӯхт,
 Шамъи шабистони рӯз дар лагани осмон.
 Чашмаи симоб буд субҳ, ту гӯӣ, ки кард
 Чунбиши ӯ чун дар об чашмаи худро равон.
 Шакли амуди сахар буд чу шохи гавазн,
 Субҳ чу мори сафед муҳраи зар дар даҳон.
 Мавҷи табошир зад бар лаби нилиуфук,
 Гавҳари маҳ зери лой ҳамчу садаф шуд ниҳон.
 Хирмани маҳро бисӯхт з-оташи теғ офтоб,
 Хӯшаи Парвин чу ашк рехт фурӯ нордон.
 Гӯӣ, ки вақти сахар аз сипаҳи шоҳи Язд
 Хест ғуборе, к-аз ӯ гашт муаттар чаҳон... [11, 403-404].

Тавре дида мешавад, ин тағазул бо забони равон, хусни баён, офаридани манзараи назаррабо бо истифода аз санъатҳои бадеии ташбеҳ, истиора, тавсиф, талмеҳ ва ғ. офарида шудааст. Дар он таркибу ибораҳои «алами субҳ», «байрақи шаб», «хати қирвон», «каргаси воқеъ», «чилваи товус», «боди сахар», «ҷодари лои Банот», «дами гург задани субҳ», «шамъи шабистон», «лангари осмон», «чашмаи симоб», «чашмаи хур», «муҳраи зарф», «мавҷи табошир», «лаби нилиуфук», «гавҳари маҳ», «хирмани маҳ», «хӯшаи Парвин» ва монанди инҳо воситаҳои таҷассуҷи манзараи дилхоҳи субҳро зинда ва дар ҳаракат офаридаанд. Ҳунари шоири тавоно танҳо дар он аст, ки он ҳамаро дар ҷою мавқеъ ва мавриди худ чида тавонистааст.

Сайфи Исфрангӣ яқинан таъкид менамояд, ки насими субҳ рӯҳбахш аст (Субҳ, ки аз насими ӯ гулшани рӯҳ хуррам аст), чун пардаи шаб аз миён бардошта мешавад, хурӯси сахар аз дамидани субҳ ҳамаро хабар медиҳад (Чун ҳичоби шаб аз миён бархост, - Аз хурӯси сахар фиғон бархост), аз боди сахар бӯи зулфи ёр меояд (Маро зи боди сахар бӯи зулфи ёр ояд), шаби тира бо расидани сапеда рахт бармебандад, монанди он ки саҳоби

Рум роҳи Зангборро мегирад (Сапедадам, ки шаби тира бор барбандад, - Саҳоби Рум раҳи Зангбор барбандад). Сабӯҳӣ дар субҳдам гуворост ва қаҳрамони лирикии шоир ба соқӣ мурочиат карда мегӯяд:

Соқӣ, биёр бода, ки боди сахар вазид,
Вақти сабӯҳ омадаву субҳдам дамид [11, 216].

Ва ё чои дигар ҳамин маънӣ бо ишора ба ёр ин тавр баён ёфтааст:

Боди сахаргаҳ вазид, субҳ дамид, эй нигор,
Вақти сабӯҳ аст, хез, бодаи гулгун биёр [11, 261].

Дар тағаззулоти ба тасвири субҳ бахшидаи Сайфи Исфрангӣ тасвири табиат дар пайвастагӣ бо мавзӯҳои дигар сурат гирифтаанд. Ин пайвастагӣ зиёдтар дар байни тасвири субҳ ва соқию маю майгусорӣ, ишқу ҳаётдӯстӣ матраҳ гардидааст. Зиёда аз ин файзи субҳ, баракати субҳ, покизагии субҳ, оғози як рӯзи ҳаёт дар сурати субҳ, оҳангҳои шукуфоии баҳорро дар худ таҷассум намудани субҳ аз килки сеҳрангези суҳанвари исфрангӣ дур намондаанд. Ва дар байти дигари иқтибоси болоӣ мехонем, ки қаҳрамони лирикӣ ба маъшуқааш ишора намуда мегӯяд, албатта, бо дамидану расидани субҳ:

Чанг зану бода нӯш, шод зию ғам махур,
Гарчи маро сабри ман аз ғами ту кушта зор [11, 261].

Дар мачмуъ, бо вучуди маҳдудияти мавзӯ тағаззулоти дар тасвири табиат, баҳусус субҳ, бахшидаи Сайфи Исфрангӣ, ки тавсифҳои ҷолибу бикр ва маҳсули бевоситаи тахайюлоти худ шоирро доранд, бешубҳа аз сабабҳои асосии то ба рӯзгори мо омада расидани мадехҳои ӯ гардидаанд. Таъкиди дигар он аст, ки манзараҳои офаридаи суҳанвар воқеӣ, боварибахш ва зиндаю дар ҳаракат ифода ёфтаанд. Баҳусус, тасвири табиат ва тавсифи субҳ дар тағаззулоти шоир хеле рангин буда, пажӯҳиши вижа, диди ҷиддӣ ва доманадорро интизор аст.

БОБИ Ш

МАЗМУНСОЗӢ ВА МАЪНИОФАРӢ ДАР ҚАСОИДИ САЙФИ ИСФРАНГӢ

3.1. Шеърӯ шоирӢ аз нигоҳи Сайфи ИсфрангӢ ва афкори адабӢ-танқидии ӯ

Сайфи ИсфрангӢ дар шумори он суҳанвароне қарор дорад, ки бо эҷоди осори бадеии манзуми саршори маъниҳои тоза, таҷассуми мазмунҳои гуногуни ҳаётӣ, иҷтимоӣ, ахлоқӣ, зебопарастӣ ва гоҳе фалсафӣ мақоми ҳунарии хешро дар навъҳои мухталифи адабӣ, бахусус гуфтани қасида бозтоб намудаву соҳиби эътироф гардидааст. Вақте ба маҳорати шоирии ин суҳанвари асил баҳои илмӣ доданӣ мешавем, бояд иҷмолан ба қасидасароёни пеш аз ӯ, яъне устодонаш дар ҷодаи эҷод ва ҳамзамононаш назар андозем. Ба ин маънӣ, Давлатшоҳи Самарқандӣ дар бораи сабку услуби се тан аз гӯяндагони бузурги назми пештар аз Сайфи ИсфрангӢ гузашта: Анварии Абевардӣ, Хоқонии Шарвонӣ ва Асириддини Ахсикатӣ андешаронӣ намуда, қайд менамояд, ки ҳар яке аз ин шоирон дар эҷоди худ сабк ва равиши махсус доранд ва бо вучуди қасидасаро будан ба якдигарашон монанд нестанд. Дар «Тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ омадааст: «Арбоби фазл Асирро дар шоирӣ мусаллам медоранд ва баъзеро муддао он аст, ки сухани ӯ бар сухани Хоқониву Анварӣ фазл дорад ва баъзе ин даъворо мусаллам намедоранд. Инсоф он аст, ки ҳар яке аз ин се фозилро шевааст, ки дигарро нест. Асир суҳанро донишмандона мегӯяд ва Анварӣ салиқаи суҳанро хубтар риоят мекунад ва Хоқонӣ аз тумтароқи лафз бар ҳама фазл дорад» [21, 131]. Сайфи ИсфрангӢ ба ҳунари баланди ин се қасидасаро қоил буд ва онҳоро ҳамчун устоди маънавии худ эътирофу эҳтиром мекард, аз ҷумла, бештар Хоқонии Шарвониро, ки гуфтааст:

К-ин тарз нагуфта-ст аз арбоби сухан ҳаргиз
То ғояти аҳди ман кас аз паси Хоқонӣ [11, 467].

Дар ин қитъаи дигар аз қасидаи дигари шоир зимнан таъкид мекунад, ки агар ба об рӯи шеър имкони савганд хӯрдан мешояд, он гоҳ бояд ба хоки Мовароуннаҳру Хоқониву Шарвонаш қасам ёд бояд кард.

Зи дурри баҳри шеъри ман гарон шуд киштии олам,
Ҳаметарсам, ки аз таррӣ барорад мавҷи тӯфонаш.
Ба санги таън агар ҳосид ба амдо бишканад рӯзе
Ба ганҷи шойгон гардун наёрад дод товонаш.
Ба оби рӯи ин шеър ар хурад савганд мешояд
Ба хоки Мовароуннаҳр Хоқониву Шарвонаш [11, 301].

Ин матлаби шоир ифодагари он аст, ки Сайфи Исфрангӣ офаридаҳои худро дар қимат он қадар баланд медонад, ки ҳатто таъкид бар ин дорад, ки агар Хоқонии Шарвонии устои маънавияш онҳоро меҳонд «дурри баҳри шеър»-и ӯро бешубҳа месутуд. Албатта, ин як шеваи марсум дар қасидароӣ аст, ки дар аксари қасоиди шоирони дигар низ ба унвони ифтихория ҷойгоҳи ҳосае дорад, ки Сайфи Исфрангӣ низ ҳамон шеvaro пеша намудааст.

Зимни баррасии афкори адабӣ-танқидии Сайфиддини Исфрангӣ ва мулоҳизоти ӯ роҷеъ ба шеъру шоирӣ як нуктаро бояд таъкид намуд, ки ӯ андешаҳои худро дар бораи чигунагии шеър гуфтан ва рисолати шоир бар асоси муқоисаву муқобилаи сурудаҳои хеш бо дигарон ё дар мисоли мақоми хунари ягон нафар суханвар дар мисоли Хоқонӣ баён намудааст. Вақте дар байти дигар худро вориси Хоқонӣ мешуморад, дар ин маврид низ ӯ навъе довари чигунагии шеър мекунад, яъне маҳаки шинохти шеър дар андешаҳои вай сурудаҳои Хоқонӣ қарор мегиранд:

Ҳам ту шиносӣ, ки ман мулки суханро ба ҳақ
Вориси Хоқониям, бастаи Шарвон наям [11, 316].

Давлатшоҳи Самарқандӣ поёнтар дар баҳши зикри Мавлоно Сайфуддини Исфарангӣ доир ба ҷаззобияти қасидаҳои шоир сухан ронда, ин ишора ва таъкидро дорад: «... дар суханварӣ мартабаи олий дорад ва девони ӯ мутаориф аст ва дар маҷлиси Улуғбек-султон девони ӯро доим уламову фузало мутолиа кардандӣ ва сухани ӯро бар сухани Асируддини Ахсикатӣ тарҷеҳи тамом додандӣ, аммо ин ҳол мукоробаи азим аст» [21, 131].

Шоир зимни қасидаҳои худ аз ашъораш, равиши эҷоди бадеияш хунари шоириаш, қимати ашъораш, дар мазмуну мухтаво ва сабку услуби баён аз адибони замонаш пешдаст будани худ, дӯшиза будани табъаш, яъне тозабаёнӣҳояш маъонии бикру мондагории офаридаҳояш ва ғ. дар чанд маврид ишораҳо ва ҳатто фахрияҳое дорад, ки иқтибос намудани чанд байт аз онҳо дар ин ҷо бамаврид ба назар мерасад, зеро ҳар яке аз ин андешаҳо дар баробари ифтихория будан, андешаҳои шоирро дар бораи шеърӯ шоирӣ ва афкори адабӣ танқидии ӯро нишон медиҳанд. Он ҷо, ки ба садри Ироқ Имодуддин ал-Ироқӣ ин ишораро дорад, ки аз баракоти ҳидояти меъмори адли ту шеъри маро ҳеч байти номаъмур нест. Ин ҷо байти номаъмур ихоме дорад, зеро зоҳиран хонаи вайрон ҳам метавонад бошад, аммо манзури аслии шоир ҳеч як байте, ки дар он халале рафта, мавҷуд намебошад:

Ҳам аз ҳидояти меъмори адли туст, ки нест

Саводи шеъри маро ҳеч байти номаъмур [11, 250].

Шоир ба Амид Ҳабашии Самарқандӣ бо фахр ишора карда таъкид бар он дорад, ки дар иқлими ту мисли ман дар ҷаҳон нест, яъне сифоти хешро ҳамун «соҳири шеъррозмой» ва «шоири сеҳрофарин» ном мебарад, ки ҳарду таъбир дар вучуд маъниҳои хосаеро нухуфта, афкори адабии шоирро барҷаста менамояд. Дар таркиби аввал соҳири шеъррозмой касе аст, ки аслан шоир нест ва шеърро чун василаи сеҳр истифода мекунад, дар ибораи

дувум бошад, шоири сехрофарин ин баҳои ӯ ба мақоми шоирӣ маҳсуб меёбад, ки навъе андешаҳои ноқидонаи шоирро муҷассам намудааст:

Нест чу ман дар ҷаҳон, хоса дар иқлими ту
Соҳири шеъррозмой, шоири сехрофарин [11, 400].

Сайфи Исфарангӣ дар як қасидааш, ки унвонаш «Фӣ-л-ҳақиқати» мебошад, ин байтро ҷой додааст, ки дар он ҳам ишорат бар ифтихор аз мақоми суҳанварӣ намуда, сарчашмаҳои ашъори хешро аз пардаи ғайб ном мебарад ё ба ибори дигар худро ба булбуле мушобеҳ медонад, ки сарчашмаи навои ӯ аз пардаҳои ғайб берун меояд:

Булбулам, к-аз пардаҳои ғайб месозам наво,
Нестам тӯтӣ, ки дар ҳарфе бувад такрори ман [11, 427].

Дар ин байт Сайфи Исфарангӣ таъкид ба шеваи ниғориши худ дорад, ки содаву равону дилнишину гӯшнавоз аст ва навғониҳои он таронахониҳои тоза ба тозаи булбулро менамояд. Вай ҳамеша аз такрор, бахусус такрори гӯяндағони пешин худдорӣ менамояд, яъне тӯтӣ нест. Зимнан ин ҷо шоир аз шоироне, ки ба такрори суҳан мекӯшанд, интиқод менамояд ва онҳоро ба тӯтӣ шабоҳат мебахшад, ки қорашон бозғӯии афкори пешиниён аст.

Ҳамин маъниро дар байти дигари шоир дармеёбем, ки каломи шоири соҳибандешро ба нағмаи андалеб ва шеъри номатлубро ба шарфаи санги осие шабоҳат медиҳад. Ба андешаи шоир, қобили ашъор монандие миёни онҳо эҷод мекунад, аммо фарқият дар маънову ҷилваҳои ҳунари, ки ҳангоми қироати ашъор равшан мегардад, миёни нағмаи андалеб ва шарфаи санги осиест:

Шеър яке бувад, бале, лек мусовӣ кай бувад
Нағмаи андалеб бо шарфаи санги осие [11, 64].

Дар ин байт вожаи «шарфа», ки бештар дар фарҳанги мардумӣ ба маънии садо истифода мешавад, хеле моҳиронаву шоирона ба қор рафтааст.

Дар қасидаи ба Сайид Носириддин Аҳмад ал-Ҳусайнӣ бахшидаи шоир ин абёти фахрии шоирро мехонем, ки дар он сухан аз он меравад, ки аз гаҳвари манънинигории шоир арӯси чонҳо ба хангоми чилва гӯшвор месозад. Шоир ҳамзамон дар пайванд ба матлаби қасидаи боло ин ҷо низ ишорат бар он дорад, ки ман мисли ойна танҳо суратнамоӣ намекунам, зеро дар таъби ман ҳазорҳо маъонии бикр нуҳуфтааст:

Дарёдило, зи гавҳари маънинигори ман
Созад арӯси чон ба гаҳи чилва гӯшвор.
Суратнамоӣ ойинасон нестам, аз он-к
Дар таъби ман маъонии бикр аст сад ҳазор [11, 244 - 245].

Сайфи Исфрангӣ аз таҷрибаи дар таърихи шеър адаби тоҷикӣ-форсӣ дарёфтааш бовар бар он дорад, ки номи сарварону саркардагон, шоҳону ҳокимон, садрҳо ва ғ. вобаста ба амале, ки барои ҷомеа раво дидаанд, тавасути сухани эҷодкор зинда мемонанд. Агар пештар аз ҳаёти сипаришудаи Сайфи Исфрангӣ иҷмолан ба ашъори мадехавии Одамушшуаро Рӯдакӣ, Унсурӣ, Манучехрӣ, Фаррухӣ ва ҳатто ба «Шоҳнома»-и Ҳаким Фирдавсӣ, ё «Гаршоспнома»-и Асадии Тӯсӣ мурочиат намоем, ба гуфтаи зерини ин суханвар комилан бовар менамоем. Ӯ ба яке аз мамдуҳонаш Маҷдуддин Абӯбакр ибни Алӣ ал-Марвазӣ ба ин маънӣ ишора карда мегӯяд, ки агар номи абадӣ мехоҳӣ, онро аз шеър ҷӯй:

Аз шеър ном ҷӯй, ки дар ойини баҳри ўст
Оби ҳаёти номи каримони бурдбор [11, 246].

Вале на ҳама гуна шеър метавонад, ки номбардор бошад, танҳо шеъри асил бар ин қодир аст ва он аз ҷумла шеъри худи ўст. Ба ақидаи ӯ агар аз шунидани шеъри гӯянда шунаванда дар изтироб наояд, шеър наметавонад бошад. Аз ин рӯ, шоир шеъри хешро ба рӯҳи қудс шабоҳат мекунад, ки бар вай ҳаргиз ғубори эроде нахоҳад нишаст:

3-он шеър не, ки ҳамчу садо дар чаноби ту

Гӯянда аз шунуда гузорад ба изтироб.
Аз шеъри ман, ки то ба абад ҳамчу рӯҳи қудс
Наншинад аз набарди табоҳӣ бар ӯ ғубор [11, 246].

Шоир ба ҳамин маънӣ ба мамдуҳи дигари худ Атобак Маҳмудшоҳ ал-Яздӣ, ки ифтихори Салчуқиён будааст, ин ишораро дорад, ки оби ҳаёт катрае аз баҳри шеър аст ва метавонад ба сони Хизр ба ту умри ҷовидон диҳад. Зимнан бо баёни чунин мулоҳизот шоир аҳли дарборро ба тақдир аз шоирон ва расидан ба қадри шеър даъват менамояд:

Шеър, ки оби ҳаёт катрае аз баҳри ӯст,
Номи туро чун Хизир умр диҳад ҷовидон [11, 406].

Ва ҷойи дигар ба садри Самарқанд Шамсуддини Тоҳир таъкид менамояд, ки аҳли суханро азиз дорад, ки номи гузаштагони ту маҳз зинда бардоштани чунин фазилати начиб мебошад:

Аҳли суханро азиз дор, ки имрӯз
Номи кироми гузашта зинда бар ин аст [11, 170].

Сайфи Исфарангӣ дар як қасидаи ба садри давлату дин Садриддини Хучандӣ, ки шояд аз табори Оли Хучандиёни муқими Исфаҳони Эрон будааст, аз шеъри баландмазмуни худ фахр карда мегӯяд, ки агар бод ин ду байти маро тухфа ба Эрон барад, Байлақон барои хоки Самарқанд боч хоҳад дод. Ин ҷо нуктаи дигаре ҳам равшан мешавад, ки шоир ин қасидаро дар Самарқанд суруда будааст:

Бод агар 3-ин ду байт тухфа ба Эрон барад,
Хоки Самарқандро боч диҳад Байлақон [11, 372].

Бо ин ки қасоиди шоир аз нигоҳи мазмунсозӣ ва маъниофарӣ дар ҷою мақоми хосае дорад, маҷмуи таъкидоти шоир бар тақдири шеъру шоирӣ аз он дорад медиҳад, ки замона шоирпарвар набудааст. Шоирони давр, аз ҷумла Сайфи Исфарангӣ ба дарбори як ҳоким, ё садр, ё муфтӣ, ё қозӣ ва

ғайра побанди доимӣ набошанд ҳам, вале аз рӯйи тангдастӣ, нодорӣ, бенавоӣ, барои таъмини маишат феодалонро мадҳу ситоиш мекарданд. Касби шеърӯ шоирӣ дар назди аҳли ҷоҳ қадру қимате надошт, бозори калони шеъри шоирон касодӣ ёфта буд. Бинобар ин шоирон бо сабаби ранчише маҷбур буданд, ки дар ашъори худ иллатҳои замонаро ҷош намоянд. Баъзан мадҳияҳои ба подош мемонд ва баъзан бо умеди дастгирие қалам ба даст мегирифтанду коғаз сиёҳ мекарданду подоши ночизе дармеёфтанд. Ҳатто шеъри хуб харидор надошт, ки шоир таъкид мекунад:

Бар сари бозори аҷз аз бехаридорӣ, ки ҳаст,

Ришта-ришта дурру гавҳар мефурӯшам ройгон [11, 361].

Воқеан, Сайфи Исфрангӣ дар каломаш аз таркибу ибораҳои шеваи «гавҳари маънинигор», «пардаҳои ғайб», «шоири сеҳрофарин», «маонии бикр», «оби ҳаёт», «рӯҳи кудс», «тарзи гуфтан», «шаробхонаи нӯш», «дурри маънӣ», «дили маънинигор», «гуҳар суфтан» ва монанди инҳо устокорона истифода намуда, аз ин зовия иқдомот ва тозакориҳои дар мазмунсозии маъниофарӣ хеле шоиста ва боиста ба субут мерасонад. Дар қанори ин равшан мегардад, ки шоир андешаҳои хешро дар бораи шеърӯ шоирӣ пеш аз ҳама тавассути муқобалаву қиёс бо дигарон баён дошта, маҳаку мизони санчиши ҳунари шоирро дар сурати сурудаҳои Хоқонӣ қарор додааст. Дар афкори адабӣ-танқидии Сайфи Исфрангӣ такрори матолиби пешин, ораи будан аз арзишҳои адабиву бадеӣ ҳамеша интиқод шуда, шоир суханваронро ба офариниши маъниҳои тозаву нав даъват намудааст. Ҳатто ҳамин андеша то ба ҷое мерасад, ки ӯ амирон - мамдуҳони хешро ба расидан ба қадри чунин ашъор ва шоирон даъват намуда, ин шеваи муносибатро роҳи касби ҷовидонагии онҳо ба шумор меоварад.

3.2. Шеваҳои мазмунсозӣ ва корбурди саноеи бадеӣ дар қасоиди Сайфи Исфрангӣ

Сайфи Исфрангӣ бо тамоми майлу рағбат бо истифодаи забони ноби модарӣ аз санъатҳои бадеии маънавию лафзӣ устокорона ва рамузфаҳмона кор мегираду аз такрори андеша ҳамеша худро дар канор нигоҳ медорад. Маҷмуи ин тадбирҳои ӯ пеш аз ҳама барои офариниш маъниҳои тозаву бикр сурат мегиранд. Аз ин рӯ, шоир барои рангорангии афкораш аз шеваҳои муайян ба кор мегирад.

Дар қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ санъати талмеҳ барои мазмунсозӣ ва маъниофарӣ хеле зиёд ва бамаврид истифода гардидааст. Талмеҳоти шоир дар ин жанри шеърӣ аз нигоҳи мавзӯӣ ва мухтаво гуногун буда, дар онҳо қиссаҳои қадимии мардуми Машриқзамин, мавзӯҳои ишқӣ, ҳодисаҳои таърихӣ, қиссаҳои қуръонӣ, аҳодиси набавӣ, қиссаҳои ошиқонаи мардумӣ ва динӣ, саргузашту лаҳзаҳои ҷолиби сипаришудаи пайғамбарон, асотири мардуми эронитабору арабӣ ва ғайра хеле мӯъҷаз ва шоирона таҷассуми худро ёфтаанд.

Талмеҳҳоеро, ки Сайфи Исфрангӣ барои мазмунсозӣ ва маъниофарӣ дар қасидаҳояш мавриди истифода қарор додааст, метавон ба гурӯҳҳои зайл тақсимбандӣ намуд:

1. Бо истифода аз номи ашхоси асотирии мардуми Машриқзамин, ба хусус эронитабарон ва ғайри онҳо, мисли Искандар, Ҷам, Ҷоми Ҷам, Симурғ, Сулаймон, Рустам, Фаридун, Заҳҳок, Ҳоруту Морут, Сиёвуш, Сухроб, Афросиёб, Кова, Юсуф, Лайлӣ, Маҷнун, Фарҳод, Хусрав, Ширин ва дигарон. Масалан, дар байти зер Сайфи Исфрангӣ аз се қаҳрамони асосии «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ, Сиёвуш, Рустам ва Афросиёб ном бурда мегӯяд:

Кини ман аз рӯзгор бозталаб, ҳамчунон-к

Кини **Сиёвуш** хост **Рустам** аз **Афросиёб** [11, 117].

Ин ҷо Сиёвуш шоҳзодаи маҳбуби Эронзамин аст ва Рустам устои ӯ дар илми ҳарб, ки Фирдавсӣ тасвир кардааст. Истифодаи ибораи «кини Сиёвуш» аллакай матлабро ба он сӯ мекашонад, ки Рустам барои хостани қасди Сиёвуш ба ҷанги Афросиёб рафт. Шоир кини худ аз рӯзгор хостанро ба ҳамин ҳодиса монанд мекунад.

Мазмунсозию маъниофарии Сайфи Исфрангӣ тавассути талмеҳ дар байти зер касро ба фикр кардан во медорад, то маънии байт кушода гардад ва албатта ин ҷо аллакай талмеҳоти навъи дигар, яъне ишорат ба қиссаҳои қуръонӣ ба назар мерасад:

Тилисмоти ифрит муъҷиз набошад,
Агарчи ба тахти **Сулаймон** барояд [11, 189].

Ифрит чеҳраи зишт, дев, қувваи аҳриманиест, ки дар ҳар ҷое бошад, ба ҷуз бадкорӣ андешаи дигар надорад, агарчи ба тахти Сулаймон барояд. Тахти Сулаймон чист? Мувофиқи ривоёт Сулаймонро бисоте буд сад фарсанг. Тахти хешро, ки аз зарри ноб буд, бар он мениҳод ва бар фарози он ду каркас буданд, ки чун Сулаймон бар тахт меомад, ба парвоз медаромаданд. «Бино ба ривоёти дигар Сулаймонро бисоте буд, ки худ ва лашкараш бар он қарор мегирифтанд ва мурғон бар сараш меистоданд ва тахташро соя мекарданд ва бод, ки мусаххари ӯ буд, он тахт ва ҳамчунин киштиҳои тиҷоратии ӯро ба ҳар сӯ, ки Сулаймон мехост, мебурд [54, 507].

Ин ҷо бардошт аз гуфти шоир он аст, ки на ҳар бадсиришт сазовори тахт аст. Тахт барои онҳое зебанда аст, ки чун Сулаймон одилона ва хоксорона ҳукумат ронанд.

Шоир дар мисоли дигар номи Хусрав, Ширин ва Фарҳодро талмеҳан истифода намуда, дар як байт муҳтавои достони пуршӯри эшонро таҷассум намуда, зехни хонандаро барои ба ёд овардани он талқин менамояд:

Ҳадиси **Хусраву Ширин** фасона гашт, ханӯз
Ҳама ҷаҳон сухани ишқу номаи **Фарҳод** [11, 507].

Сайфи Исфарангӣ бо талмеҳан истифода намудани номҳои асотирӣ, монанди Рустам (Коми бозичаи номуси адӯ гир, аз он - к – Дахшати ҳамлаи Рустам набард саффи куланг), Захҳоку Фаридуну Кова (Бар сари Захҳоқ зад теги Фаридун дирафш – Чун дами Кова бизад беш дар он рӯз дам), қиссаи симурғу Золу Сому Наримон (Мову суҳанпарварию тарбияти ӯ – Шахпари Симурғу Золу Сому Наримон), Юсуф (Ту агар Юсуфи аҳдӣ ба малоҳат, ман низ – Чу Азизам ба хунар, чанд кунӣ хор маро?), Искандар (Шабҳо ба бӯйи чашмаи нӯши ту меравад – Дар зулмати ҳичоб чу Искандар офтоб), Лайлӣ ва Мачнун (Ҷонро назари ту пойбанд аст – Чун Мачнунро ҳавои Лайло) бо роҳи мазмунсозӣ барои худ ва шеърӣ худ маъниҳои тоза кашф намуда, муҳтавои қасидаҳои ғанӣ гардонидаст.

2. Бо истифода аз шахсиятҳо ва афсонаву ривоятҳои динӣ, ки тақозои давру замони суҳанвар буд ва зиёда аз ин бештари қасидаҳои мадҳии ӯ ба садрҳои вақт бахшида шуда буданд, Сайфи Исфарангӣ дар гуфтаҳои ишораҳои ба Одаму Ҳавво, Тӯфону Нӯх, дами Исо, асои Мӯсо, Халил, Яди байзо, дараҳти Тӯбо, Оби зиндагӣ, Муҳаммад (с), Тури Сино, оташи Намруд, чашмаи Ҳаёт, Алӣ ибни Абӯтолиб, Умар (а) дорад, ки дар мазмунсозии маъниофарӣ аз онҳо моҳирона кор гирифта тавонистаст. Масалан, шоир дар қасидаи ба вазири Муҳаммади Хоразмшоҳ-Низомулмулк Муҳаммад Солеҳ бахшидааш ба муносибате аз Исо ва ҳар ёд карда мегӯяд:

Имрӯз туй, ки мешиносӣ

Эъҷози Масеҳ аз дами ҳар [11, 252].

Бояд ёдовар шуд, ки аз саргузашти Исо, ки ҳангоми мурочиат аз Урдун ба Байтулмуқаддас, «чун наздики Уршалим расид, ба ҳавориюн гуфт: -Биравед ба самти он қаря, дар он ҷо модахаре куррадор хоҳед дид, онро назди ман оред. Рафтанду оварданд. Исо бар он ҳар савор шуд ва ба Байтулмуқаддас омад ва кӯрону беморонро шифо дод. Чун ҳазрати Исо ҳам пайғамбар буду ҳам табиб...» [51, 236].

Дар чои дигар шоир аз хари Исо ном бурда, ин байтро офаридааст:

Дар намати санои ту зикри адӯ чаро кунам?

Куфр бувад, ки бар диле нақши **Масеху хар** кунӣ! [11, 472].

Сайфи Исфрангӣ дар қасидае, ки ба Маликшоҳи Кошонӣ бахшидааст, мамдуҳашро сифат намуда, дар як байт аз Туру Мӯсо ва Сарандебу Одам талмеҳан кор мегирад ва мегӯяд:

Машҳур шуд аз гавҳари ӯ хиттаи Кошон,

Чун **Тур** ба **Мӯсову Сарандеб** ба **Одам** [11, 325].

Тур он чост, ки Мӯсо пайғамбар (а) ба фарози он баромада оёту аҳкоми даҳгонро, ки аз чониби Худо расида буд, ба банӣ - Исроил бирасонид. Сарандеб чӣ? Тибқи маълумоти Алиасғари Ҳикмат «Сарандеб ё Сарондиб номи қазираи бузургест дар Шибҳи Қораи Ҳинд, ки имрӯз Сейлон ё Срилонко- Шриланка номида мешавад. Дар он чо кӯҳест барафрошта ба номи маҳбитаи Одам ё ба қавле қадамгоҳи Одам, ки аз дер боз бар он нақши қадами инсонӣ дар санг мондааст. Муслимин онро чои пойи Одам (а) ва буддоиён нақши қадами Буддо медонанд ва дар моҳи март, ки солгарди зуҳури Буддо аст, дар он чо зимни анҷоми маросиме ба ибодат мепардозанд» [51, 477].

Шоир чои дигар ишора бар кӯҳи Туру Мӯсо намуда мегӯяд:

Бими теғи кӯҳи ҳилмат дар дили хасми ту чун

Ҳайбати эҷози **Мӯсо** дар дили **Тур** омада [11, 432].

Сайфи Исфрангӣ бо истифода аз киштии Нӯҳу тӯфонаш маъниофаринӣ мекунад:

Киштии Нӯх аст даҳр, аз мавҷи тӯфони бало

Ман чаро тарсам, чу бӯи ошноӣ мебарам [11, 338].

Дар ин байт то чое нуфузи маънии ирфонӣ боло гирифтааст. Шоир гуфтанист, ки аз мавчи тӯфони бало, ки ўро ихота намудааст, ҳеч вақт намеҳаросад, зеро киштии Нӯҳ дастгири ў ва бамақсадрасонандаи ўст барои расидан ба Ҳақ.

3. Мазмунсозию маъниофарӣ бо истифода аз тасаввури пешиниёни бани башар роҷеъ ба пайдоиш сохти кайҳону сайёраҳо, ба монанди гови Замину моҳӣ, ки тибқи ишораҳои асотирӣ-мардумӣ гӯё Замин дар болои шохи гов асту гов бар болои моҳӣ. Баҳром ситораи чанговар, Зухра – мутрибаи фалак, Суҳо – ситора, Ноҳид, Парвин, Уторид, Муштарӣ, бурҷҳои осмонӣ, номи моҳҳои соли ниёгон зимни талмеҳан корбасти намудан аз онҳо. Мисолҳо:

Зарраи хоки Самарқанд аст он, к-аз гавҳараш
Акс бар ойинаи афлок **Парвин** мекунад [11, 210].

Ба сони ойина ҳар рӯз **Муштарӣ** сад бор
Ба рӯйи толеи саъдаш ба ихтиёр ояд [11, 171].

Бар Баноти чарх кӯҳл аз хоки пойи ў кашанд
Занг бардорад **Суҳо** з-ойинаи чашми зарир [11, 240].

Ноҳидро Уторид дар рӯзи базми ту дид,
Асрори мантиқ омӯхт аз нағмаи рубобаш [11, 293].

Ноҳид ҳамон сайёраи Зухра аст, ки онро мутриби фалак номанд ва олиҳаи зебоӣ, суруду рақс ва хушию тараб баршуморанд. Яъне, ин ҷо маънӣ он аст, ки Уторид Ноҳидро дар базми хушии мамдуҳи шоир дида, аз ў асрори ҳақиқатро омӯхтааст ва ғ.

4. Бо истифода аз воқеаҳои таърихӣ ва ашхоси таърихӣ, монанди Маҳмуду Аёз, Сабуктегин, Фағфур, Қизил Арслон, Ҳаллоҷ, Ҳасану Ҳусайн ва монанди инҳоро тасвир кардааст.

Достони Маҳмуди Ғазнавӣ ин муқтадиртарин султони Ғазнавиён, ки ба яке аз ғуломони турк Абӯнаҷми Аёз (Айёз) ибни Уймоқ назари хос дошту он тадриҷан ба алоқае шадид мубаддал шуд, дар адабиётмон маъруф аст. Алоқаи ин ду тан то ба он чо густариш ёфта буд, ки Маҳмуд вайро то поёни умр ҳамеша дар ғаму шодӣ ҳамроҳи худ нигоҳ медошт. Ин маънӣ борҳо мавзӯи ҳикоят ва ишороти шуарои форсизабон воқеъ шудаву Сайфи Исфрангӣ ҳам барои сохтани маънии нав аз он кор гирифтааст, мисли:

Баҳона чилваи бахт аст, гарна ҳочат нест
Чамоли давлати **Маҳмуро** ба зулфи **Аёз** [11, 270].

Бо истифода аз номи шоҳ Қизил Арслон шоир маънии зиёдеро дар се байт ин тавр ғунҷонидааст:

Аз чайби умр нақди равон меравад, чӣ суд,
Гар гавҳарам ба домани охирзамон диҳад?
Қутбе кучост зинда, ки то шарҳи ин суҳан
Дар боргоҳи рӯҳи **Қизил Арслон** диҳад.
Не, не ғалат, саҳои **Қизил Арслон** кучост,
То доди ин қасида ба қадри тавон диҳад? [11, 186].

Дар ин се байт шоири маъниофар бо истифода аз номи султон Музаффариддин Қизил Арслон, ки солҳои 1185м. - 1191м. дар Озарбойҷон ба мақоми атобакӣ расидаасту мадеҳасарои асосӣ ва наздики вай Асириддини Ахсикатӣ буд, кӯшидааст саховатмандии ин султонро дар муқобили қасидаҳои мадҳии Асириддин иброз дорад ва ишора ба ҳокимони даври худ, таъкид намояд, ки ба ашъори ноби ӯ оё Қизил Арслон метавонист подоши арзанда диҳад! Ин қасидаи Сайфи Исфрангӣ ба Амир Амиди Самарқандӣ бахшида шуда, яке аз қасидаҳои мадеҳавии аз ҳар чониб: ҳам забон, ҳам ҳусни баён ва ҳам ҳунари маъниофариӣ

баландмазмуни шоир аст. Аз ин рӯ, вай абёти болоиро тариқи фахрия дар қасидаи худ ҷой додааст.

5. Бо истифода аз воқеаҳои фарҳангӣ, ном бурдан дар қасидаҳо аз аҳли илму адаб ва осори онҳо, ки Сайфи Исфарангӣ ба эшон таваҷҷуҳ доштаву эҳтирому муҳаббат ба эҷодиёташон доштааст, монанди «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ, Абӯалӣ ибни Сино ва асари бегазанди ӯ «Ал-қонун», Хоқонии Шарвонӣ, Масъуди Саъди Салмон, Уқлидус, Ҷолинус, Мансури Ҳаллоҷ, «Авесто» ва дигарон талмеҳан аз онҳо ном бурдану истифода намудан низ ба мазмунсозӣ ва маъниофарии шоир бетаъсир намондааст, мисолҳои зиёди дар қасоиди ӯ ҷойдошта гӯёи ин андешаанд. Сайфи Исфарангӣ дар ҳақиқат, шоири мазмунсозу маъниофар аз «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавсӣ ин бардошти ҷолибро дорад, ки на пешиниён ва на баъдинағони суханвар нисбат ба асари безаволи «Донои Тӯс» гуфтаанд. Ӯ мегӯяд:

Мақсуд зи «Шоҳнома» шеър аст,
Не ҷанги Сифандиёру Рустам [11, 333].

Аз ин байт бармеояд, ки гӯянда он қасидаҳояшро на ба хотири мадҳу ситоиши ин ё он мамдуҳ, балки ба хотири шеъри асил суруда будааст. Албатта подоши заҳмати ҳар кас бояд бошад, то гузораи рӯзгор гардаду бори зиндағонии гӯяндаро бардорад.

Шоир ба яке аз табибони донишманди замонаш, ки сазовори васф кардан будааст, ба номи Аслиддин ат-Табиби Самарқандӣ, қасидае бахшида, дар он аз «Ал-қонун» - и Сино ин тавр ёд мекунад:

Эй зи қонуни фазли ту равшан
Оби «Қонун»-и Бӯалӣ Сино [11, 82].

Аз ин байт метавон чунин маънӣ бардошт, ки дониши тиббии мамдуҳ боис гардида, ки асари тиббии Абӯалӣ ибни Сино «Ал-қонун» дар замонаш ҳамчун асари табобатӣ шинохта шавад.

Ин ҷо чанд мисоли дигар меорем, ки бо талмех намуда овардани номҳои аҳли адабу фарҳанг шоир маъниҳои тоза офаридааст:

Ту дар камол чунонҷӣ баландном, ки бувад
Ба илми ҳикмату тиб **Бӯаливу Ҷолинус** [11, 247].

Хатти Бағдод, ки пардохтаи **Ҳоконист**,
Чун нашуд кашф ба андешаи бисёр маро! [11, 91].

Пур аз ашколи **Уқлидус** аз тасвири \bar{u} хотир,
Муҳандисвор ҳал карда ба маънӣ рӯҳи инсонаш [11, 298].

То ту надонӣ ба ақл **Бӯали** аз **Боязид**,
Лавҳи риёзӣ мағир, хатти илоҳӣ маҳон [11, 405].

Аз Масъуди Саъди Салмон шоир ин тавр ёд мекунад ва маънии нозуке месозад:

Маҳмудиву зи чанги аҷал монда хасмро
Масъуди Саъдвор нафас дар ҳисори ной [11, 461].

6. Сайфи Исфарангӣ бо истифода аз номи маконҳои ҷуғрофӣ, ки воқеаҳои асотирӣ ва таърихӣ дар он ҷойҳо рӯй додаанд, монанди Чин, Чину Мочин, Санамхонаи Чин, Ҳиндустону Сарандеб, Бомиён, Тури Сино, Кӯҳи Бесутун, Садди Искандар, роҳи Ҳичоз талмехан кор гирифта, бар ашъораш маъниҳои тоза ворид сохтааст. Ин ҷо бо овардани чанд мисол иктифо меварзем ва ин ҳама, албатта, дар алоқамандӣ бо мамдуҳони шоир аст:

Гар сояи ҳиммати ту рӯзе
Зар андозад ба **Чину Мочин**.
Гардад чу саҳифаи сутурлоб
Ойнаи офтоб пурчин [11, 407].

Ҳама кӯҳҳо зи санг асту иҷобати дуоро
Ба каромати таҷаллист нишона **Тури Сино** [11, 67].

Мардуми нодон агар ҳокими доностӣ,
Шаҳнаи **Юнон** шудӣ хингбути **Бомиён** [11, 405].

Яъҷуҷи фитнаро ба ду-се тори анкабут
Ҳазми ту чун **Сикандар садде** кунад матин [11, 356].

Сайфи Исфрангӣ ҳатто аз китобҳои динии осмонӣ барояш маънӣ
меҷӯяд ва талмеҳан мегӯяд:

Ба сидқи «**Забур**»-у ба алвоҳи «**Таврот**»,
Ба оёти «**Инчил**»-у эъҷози «**Қуръон**» [11, 402].

Бештари қасидаҳои мадҳии шоир дар базмҳои фараҳбахши мамдух
хонда мешуданд, мавсуф дар онҳо гоҳе аз пардаҳои «**Шашмақом**», монанди
«**Раҳовӣ**», «**Ушшоқ**», «**Шаҳноз**» ва ғайра низ ном бурдааст [11, 471].

Дар қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ аз ин даста талмеҳҳо метавон даҳҳо
мисол овард ва ин баёнгари он аст, ки шоир бо таърих, фарҳанг ва мероси
адабии гузаштагон ошноии комил дошта, дар гуфтани асарҳои манзуми
худ аз онҳо огоҳона истифода намудааст. Санъати талмеҳ дар қасидаҳои
шоир дар баробари мазмунсозию маъниофарӣ ҳамчунон вазоифи зехнӣ ва
ахлоқиро ифода намуда, аз маърифати маъниофарии гӯянда шаҳодат
медиханд. Талмеҳҳои дар қасидаҳои шоир омада, гузашта аз маъниофарӣ
тавониста, ба оҳангнокии онҳо таъсири амиқ расонидаанду гӯшнавозанд.

Шоири қасидасаро аз пурмазмунӣ ва тозагии маъноӣ ашъори худ бо
фаҳр мегӯяд:

Суратнамоӣ ойинасон нестам, аз он-к
Дар таъби ман маонии бикр аст сад хазор [11, 245].

Ин «маъони бикр» - ро Сайфи Исфрангӣ албатта, тавассути калимаву таркибу иборот бо истифода аз санъатҳои бадеии маънавию лафзӣ, ки аксарашон зодагони табъи худӣ ӯянд, рӯйи коғаз оварда, бо ҷилои тоза ба мо мерос гузоштааст. Дар ин маврид санъати **ташбеҳ** дар мазмунсозӣ ва маъниофарии ӯ мавқеи вижа дорад ва ҳатто дар тамоми шеърҳои ғиноии шоир, истифодаи ташбеҳ барои муайян намудани ҷиҳатҳои гуногуни олами зоҳирию ботинии инсонҳо, нишон додани изтиробу ҳаяҷони қаҳрамонони лирикӣ муҳим мебошад. Ин санъати лирикӣ аз воситаҳои аввалиндараҷаи шеъри ғиноӣ ба шумор меравад.

Мафҳуми ташбеҳро ҳам пешиниёни суҳанвари бо назарияи адабиёт сарукордошта ва ҳам адабиётшиносони муосир шарҳҳо бастаанд. Рашиди Ватвот дар ин бора менависад, ки «...ин санъат чунин бувад, ки дабир ё шоир чизе ба чизе монанд кунад дар сифате аз сифот ва аҳли луғат он чизро, ки монанд кунанд, мушаббаҳ кунанд ва онро, ки бад-ӯ монанда кунанд мушаббаҳбихӣ» [5, 271]. Гуфтаҳои Рашидуддини Ватвотро Шамси Қайси Розӣ, Маҳмуди Омулӣ, Хусайн Воизи Кошифӣ, Атоуллоҳ Маҳмуди Хусайнӣ бо гуфтаҳои тозаӣ худ қувват бахшидаанд ва адабиётшиноси эронӣ Саид Нафисӣ он ҳамаро хулоса намуда навиштааст, ки: «Бузургтарин маҳорати ҳар шоире дар ташбеҳот аст. Шоир он аст, ки мушаббеҳи худро ба чизе ташбеҳ кунад, ки дар ҳама ҷо ҳар замон битавон ёфт ва ҳар кас лутф ва шеваи онро дарёбад» [90, 414]. Ин андеша ба талаботи зебоипарастии шоирони ибтидоӣ сабки хуросонӣ бештар мувофиқат мекунад, ки Сайфи Исфрангӣ низ аз ҷумлаи онҳост.

Таърифи ташбеҳ бо хелҳои он дар навиштаҳои донандаи хуби назарияи адабиёти тоҷик Тӯракул Зеҳнӣ хеле равоӣ ва мукамал баён ёфтааст [58, 62 - 83].

Бояд гуфт, ки истифодаи ташбеҳ яке аз муҳимтарин хусусиятҳои сабки баёни Сайфи Исфрангӣ ба шумор рафта, тавассути он метавонем ба паҳноӣ забону услуби шоир назар намоем. Сайфи Исфрангӣ чун шоири баркамол решаҳои суннатии тасвиофарии қасидасароёни пешинро

омӯхта, асосан дар ҳамон доира қасида гуфтааст. Ин маънои онро дорад, ки мавсуф дар офаридани ташбеҳ дар баробари тозабаёнию ибтикорот побанди гузаштагон низ будааст. Қасидаҳои шоир молмоли истифода аз ташбеҳ ва хелҳои он бошанд ҳам, мо бештар бо ин санъати бадеӣ, ки ӯ истифода намудааст, дар тағаззули қасидаҳояш дучор мегардем. Дар ин ташбеҳсозӣҳо суханвар аксар аз адоти ташбеҳ, мисли «ҳамчун», «чун», «ҳамчу» «чу», «монанди», «ҳамчунон», «чунин» истифода карда, ки ба мазмунсозӣ ва маъниофарии ӯ бетаъсир набуданду теъдодашон бениҳоят зиёд аст.

Бо истифода аз адоти ташбеҳи «чун» лабро ба субҳ монанд кардан:

Лабаш чун **субҳ** агар хандон намояд,

Чу хотам лаъро дандон намояд [10, 28].

Бо истифода аз адоти ташбеҳи «чу»:

Боди сабо чу **дасти арӯсон** аз ин сипас

Дасти ниғорбаста бурун орад аз чинор [10, 35].

Ва:

Чанг зи дасти замон нола барорад **чу раъд**,

Чом зи лаъли ту то ханда занад барқвор [11, 261].

Ва ё:

Меҳр чу товус шуд чилвагари субҳдам,

Чилвагари субҳро вақти арӯсист ҳам [11, 313].

Бо истифода аз адоти ташбеҳи «ҳамчу»:

Ёсамин аз ҳаракоти хушу ширини сабо,

Ҳамчу **Фарҳод** дарояд ба миён рақскунон [10, 58].

Дар мисолҳои болоӣ **лаб** ба **субҳ**, **боди сабо** ба дасти **арӯсон**, **нолаи чанг** ба **раъд**, **меҳр** ба **товус**, **ёсамин** ба **Фарҳод** монанд карда шудаанду маънӣ офаридаанд. Ин монандкуниҳо бевосита аз зеҳни гӯяндаи он баромада, зодаи таъби Сайфи Исфараңгӣ мебошанд.

Шоир ба мамдуҳаш Абӯбакр ибни Алӣ ал-Марвазӣ ин ташбеҳро сазовор доништааст:

Эй вазире, ки аз паи садрат
Кӯҳҳо ҳамчу **мӯр** бокамаранд [11, 218].

Бо истифода аз адоти ташбеҳи «ҳамчун» шоир чӣ манзараи дилфиребро ба чайби маънӣ мекашад, ки ҳам шуниданиву ҳам диданист:

Ҳамчун **шафақ** намояд аз **сабззори чарх**
Аз шуълаҳои **лола сари теғи кӯҳсор** [11, 245].

Навъи дигар ташбеҳ ин бе ёридиҳандаи ташбеҳ сохтани ташбеҳ аст ва ин навъи ташбеҳро ташбеҳи мавкиб номидаанд. Мисолҳо:

Эй тири фитнае, ки бувад ҳазрати туро
Ходим Зухал, сафир Қамар, чодар Офтоб [11, 119].

Мох, ки **шамъи нигорхонаи шом** аст,
Базмнигори **сипехри ойинафом** аст [10, 28].

Аз **тӯдаҳои лола** намояд намунае
Хуни ҳазор куштадил андар фарози тал [10, 47- 48].

Тавре аз мисолҳои оварда маълум мешавад, агар як рукни ташбеҳ адоти ташбеҳ бошад, рукни дигар ҳатман ваҷҳи ташбеҳ аст. Агар таври дигар гуфта шавад, ҳамон сифати муштаракӣ ду чиз асоси ташбеҳро ташкил менамояд.

Дар қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ ташбеҳҳои пӯшида ҷой доранд. Дар ин қабил ташбеҳҳои сохтаи шоир монандкунанда ва монандшаванда ҳамчун калимаи мураккаб зикр гардида, як ҷузъи он ташбеҳшаванда ва ҷузъи дигараш ташбеҳкунанда аст. Чунин ташбеҳҳои таркибиро дар қасидаҳои суҳанвар хеле зиёд дучор меоем, монанди «мурассаъкулоҳ»,

«муламмаъкабо» (Оразу холи турост ходими Руму Ҳабаш – Шоми мураццаъкулоҳ, субҳи муламмаъкабо), «гавҳарнигор» (Омад хаёли дилбару гавҳарнигор шуд...), «гулнигор» (Гардани тобуси гулнигори шафакро...), «зардчеҳра» (Гил мехӯрӣ чу шона аз ин зардчеҳрай...), «чавзонигор» (Фалак исобай чавзонигор барбандад), «ҳилолпайкар» (Моҳи духафтаи чом з-ӯ шуд ҳилолпайкар), «қудсрухсор» (Пӯшида равони қудсрухсор), «оташиндам» (Эй обнамой оташиндам) ва ғайра, ки дар худ сифатҳои гуногунро таҷассум намуда, забони баёни шоирро раво ва оҳангнокии ашъорашро ба маротиб афзудаанд.

Дар адабиёти мо барои мазмунсозӣ маъниофарӣ яке аз симоҳои бадеии анъанавӣ «шамъу парвона» аст, ки одатан ба маъшуқаю ошиқ нисбат дода мешавад. Аммо Сайфи Исфарангӣ дар байти зер маъшуқаро ба шамъ ва офтобро ба парвона ташбеҳ дода маънии нав месозад ва мегӯяд:

Шамъест орази ту, парвона офтобаш
Парвонасон чӣ дорӣ чандон дар изтиробаш [11, 291].

Дар мисраи дувум ёридиҳандаи монандӣ пасванди – **сон** ба ташбеҳи шоир, ки дар мисраи аввал аст, қуввати нав бахшидааст.

Чунин ташбеҳсозиву маъниофариниро на танҳо дар қасидаҳои шоир, балки дар ғазалиёти ӯ низ метавон дучор омад, монанди:

Давлату дидори туст шабпараву офтоб,
Ҷону лаби лаъли туст хармагасу ангубин [11, 651].

Сайфи Исфарангӣ дар мазмунсозӣ ва маъниофарӣ дар баробари истифодаи зиёд аз санъатҳои бадеии болоӣ, ки то ҷое ба таври муфассал зикрашон рафт, боз аз санъатҳои бадеии маънавию лафзии дар адабиётмон роиҷ, монанди истиора, муболиға, тавсиф, тазоду муқобила, маҷоз, ташхис, саволу ҷавоб таҷнис, хелҳои сачъ ва амсоли инҳо устокорона ва моҳирона кор гирифтааст.

Яке аз ин санъатҳои бадеӣ, ки дар қасидаҳои шоир бори маънӣ кашидааст, истиора мебошад. Истиора дар шеър ба маънии орият гирифтани чизе меояд ва дар он «...дар асоси монандии ду ҳодиса калимае ба худ маъноӣ маҷозӣ мегирад. Яъне истиора ба ташбеҳ хеле наздик аст, дурусттараш ин, ки дар асоси инкишофи минбаъдаи ташбеҳи пӯшида ҳосил шудааст» [56, 83].

Мисол:

Наргиси масти хобро боз кушо ба рӯи гул,
Нағмаи булбулон шунав, хез, ба рақс андар о [11, 61].

Наргис чашм аст, ки истиора шуда омадааст.

Мисоли дигар:

Чун ҳичоби шаб аз миён бархост,
Аз **хурӯси сахар** фиғон бархост.
Соқии шаб зи **кӯчаҳои уфук**
3-оташи меҳр чун духон бархост.
Аз **гилеми шаб** ар ғуборе буд,
Муштариро зи тайласон бархост.
Ошиқонро дар орзуи сабӯҳ
Дуди оҳе зи шамъи чон бархост [11, 148-149].

Дар байтҳои иқтибосшуда ба воситаи симоҳои маҷозии «ҳичоби шаб», «соқии шаб», «кӯчаҳои уфук», «оташи меҳр», «гилеми шаб» гӯянда аз дамидани субҳ башорат додааст. Масалан, «ҳичоби шаб» истиора аст, зеро ба ҷои «пардаи торикӣ» омадааст.

Дар мисоли зер Сайфи Исфрангӣ аз санъати ташхис кор гирифта, манзараи лаб кушодани уфукро таҷассум месозаду ба уфук ҷон мебахшад:

Чун уфук аз дами сабо ғунчасифат кушод лаб,
Шуд гули меҳр тоза дар фасли сияҳ шаби баҳор [11, 21].

Шоир ҷомро ба ҷон мебарорад ва ба ҷом ишора намуда мегӯяд:

Эй чом, туро сафои анчум,
Тоза ба дами ту чони мардум.
Пайваста зи имтилои ту рост
Чун субҳ лаби ту дар табассум.
Нӯш аз гуҳари ту хезаду ту
Ҳастӣ ба мисоли неши каждум [11, 48].

Дар ин мисол дар баробари ташхисонидан, яъне ба чон даровардани чом, ҳамчунон дар мисраи чаҳорум табассуми лаби чом ба субҳ ташбех шуда омадааст.

Сайфи Исфрангӣ дар маъниофарӣ аз бозӣ дорондани сухан ва сохтани игроқ низ бархурдор буд ва эҷодиёти худро бо ин санъати сухан низ оро додааст. Фаҳриддин Алии Сафӣ дар хусуси як игроқи дар замони ӯ машҳури Сайф ин ишораи ҷолибро дорад: «... мисоли дигар аз шеъри Сайфи Исфрангӣ, аз фузало ва шуарои Мовароуннаҳр аст. Вай дар яке аз қасидаҳои худ дар санъати игроқ байте дорад, ки ҳамаи аҳли ин замон иттифоқ кардаанд, ки он байт баробар аст ба девоне:

Сӯзиши лаъл резад аз парри Ҳумой дар ҳаво
Гар бибарад зи куштаи лаъли лаби ту устухон! [21, 279].

Дар ҳақиқат, дар ин байт он қадар хунари шоирӣ сарф гардида «маонии нав» сохта шудааст, ки хонандаро ба фикр кардан во медорад. Дар баробари баландии мазмун дар он ҳамон қадар мантиқи сухан риоя гардидаасту ҷавобгӯи нигоштаи муаллифи «Латоиф-ут-тавоиф» ва баробар «ба девоне» мебошад.

Чун қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ аксар мадҳиянд, шоир дар онҳо баробари васфи болохонадори мамдуҳ дар мазмунсозию маъниофарӣ аз санъати муболиға ва дараҷаи баландтари он игроқ низ хеле зиёд истифода намуда, ба сухани ноб сухан зам намудааст. Масалан, шоир садри Самарқанд Шамсуддин Тохирро бо истифода аз санъати игроқ чунин васф мекунад:

Ҳамеша, то ки раги хуни лаълро хуршед
Ба сӯйи чашмаи теги хаёл бикшояд.
Мисоли садри туро бод он нафоз, ки кӯх
Ба пеши ӯ камари имтисол бикшояд [11, 180].

Шоир дар қасидае шоҳи замон Муҳаммад Хоразмшоҳро бо истифода аз муболиғаву игроқ чунин тавсиф кардааст:

Таърихи чамоли тоҷдорӣ
Бар нақши нигини ту мукаррар.
Фармони туро, ки дар ҷаҳон бод
Аз мисраи азми ту равонтар,
Дарё ба забони мавҷ хонад
Дар ҳалқаи гӯши моҳии кар [11, 258].

Ба садр Заҳириддин Алихоча ишора карда мегӯяд:

Рӯзи умри ту чунон бод, ки даъво накунад
Бо яке соати ӯ аҳди абад ҳамсолӣ [11, 482].

Бояд гуфт, ки ин санъати бадеӣ қасидаҳои суҳанвари Исфрангиро аз нигоҳи маънӣ аз ҳар ҷиҳат зарифу обдор намудааст ва намунаҳои ӯ ҳам хеле зиёд аст.

Дар қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ вобаста ба мавзӯю муҳтавошон ҳамчунон санъати бадеии киноя ба қадри лозима истифода гардидааст. Кинояҳои истифоданамудаи шоир дар абёти алоҳидаи қасидаҳои ӯ омада, суҳанаширо намакину дилнишин ва пурмаънӣ намудаанд. Дар луғати «Фарҳанги форсӣ» тафсири киноя ба таври зайл дода шудааст: «Киноя аз мусаммим шудан барои анҷоми коре омода ва муҳайё ва мустаид шудан барои кор» [58, 39], яъне ба коре тайёр шудан, ба иҷрои коре миён бастан бошад. Ин иқтибос аз китоби Тӯракул Зеҳнӣ гирифта шуд. Худи Т. Зеҳнӣ бошад, таърифи кинояро чунин овардааст: «Киноя маънои зид ва муҳолифро қасд карда гап задан ва ба ибораи дигар мурод акси гапи

гӯянда аст. Масалан, ба хубӣ баҳс карда, бадиро ифода кардан ва аз бадӣ баҳс карда, нағзиро фаҳмонидан киноя аст [59, 134].

Масалан, «шери ачал» дар ин байти шоир киноя аз марг аст:

Шери ачал шикори ҳасуди ту мекунад,
Сайдаш ҳалол бод, ки калби муаллам аст [11, 144].

«Нилиқафас», киноя аз осмони кабуд:

Тӯтии шаккарситони нутқ, гӯ, ором гир,
К-андар ин нилиқафас ҳангоми гуфторе намонд [11, 9].

Ҳамчунон дар қасидаҳои шоир калима ва таркибу ибораҳои «Шери фалак» – киноя аз офтоб, «болобаланд» – киноя аз дилбарони мағруру саркаш, «остин бар задан» – киноя аз кореро ба анҷом расонидан; «Саги дар» – киноя аз хизматгори содиқ, «девори ғайрат» киноя аз боварӣ, «дуди дил» киноя аз сӯзу гудоз, ғаму ғусса, «дар гил будани пой» киноя аз побанд будан, «Мисри карам» киноя аз саховатмандӣ, «оташи теғ» киноя аз сӯзиш ва буррандагӣ, «чашмаи равшан» киноя аз офтоб, «лаъл» киноя аз лаб, «лӯлизани сапедафурӯши шаб», киноя аз моҳтоб, «нигорхонаи Чин» киноя аз чойи сернақшу серсурат, «шердил» киноя аз далер, шучоъ, «булбули минбарнишин» киноя аз суханвари тавоно ва ғайра бори маънӣ кашида, шеъри шоирро гӯшнавозу рангин ва дилнишин кардаанд. Ин хама дар маъниофарии қасидаҳои шоир сахм дошта, ба бурунмоя ва дарунмояи зебоишиносии ин жанри эҷодиёти ӯ таъсири амиқ гузоштаанд. Ҳамин аст, ки эҷодкор бовиқор гуфтааст:

Андалеби хушнавоям, гар ҷаҳон сардӣ кунад,
Лавҳи асрори маъонӣ бас бувад гулзори ман [11, 416].

Ва ҷои дигар мегӯяд:

Мулки маъниро манам соҳибқирони назму наср...[11, 428].

Сайфи Исфарангӣ дар қасидаҳояш барои мазмунсозию маъниофарӣ аз санъатҳои бадеӣ хеле бисёр истифода намудааст, ки мисолҳои дар боло овардашуда, кам бошанд ҳам, баёнгари андешаанд. Зиёда аз ин, шоир дар эҷодиёташ, бахусус қасоидаш, аз санъатҳои дигари бадеӣ, монанди сифатчинӣ, саволу ҷавоб, такрор, тазоду муқобила, назми мусаччаъ, такрор ва ғайра бамавқеъ қор гирифтааст, ки боиси пурқувваттар шудани таъсири тасвир гардидаанд. Мисоле барои санъати такрор, ки дар он калимаи «ба» ба дараҷаи матлуб дар ҷояш такрор ёфтааст:

Ба шакарпошии ёкути лабаш,
Ба маҳороии зулфи чу шабаш.
Ба вафодории ҷон дар ҳавасаш,
Ба чигархории дил дар талабаш,
Ба дили ғамзадаи ман, ки шудааст
Сояпарвардаи нозу тарабаш.
Ба сару кори гираҳ дар гираҳам,
Ба сару кори аҷаб дар аҷабаш.
Ба маҳе, ки расиди давр надид
Осмон бастаи раъсу занабаш...
Ба шакархандаи он писта, ки ҳаст
Мояи хушнамакӣ дар рутабаш.
Ба гуҳаргоҳи сиришкам, ки кунад
Акси он лаъл зи марҷон салабаш...
Ки чу меҳ аст дили ман, дар вай
Аз дағоҳи ғами булаҷабаш... [11, 288].

Аввал ин ки ин тағаззули шоир ба садр Ихтиёриддин Амиди Ҳабаш [11, 288-289] бахшида шуда, муҳтавои қасида он аст, ки садри мазкур агарчи саҳтгир, пурғазаб, сарвари ба зердастон ҷабру ҷафоро раводоронда ва дар қор ҷиддӣ тасвир ёфта бошад ҳам, вале дар адолату ҳақиқат миёни ҳамнавьон дастболо нишон дода шудааст (Мекунад ҷавру валекин бикунад

– Адл дастур ба ҳисбат адабаш). Рӯ меорем ба мисоли иқтибосшуда, ки дар он пеш аз ҳама санъати такрор устокорона корбаст гардидааст. Баъдан, таваччуҳ менамоем ба мисраи дувуми байти аввал, ки дар он калимаи «моҳ» ба сифати истиора омада, тасвири ҷолиберо сохтааст. Дар ин ҷо «мах» рӯй аст ва давоми мисраъ «зулфи чу шабаш» ташбеҳи равшан аст. Ин таври баёни «моҳу зулфу шаб» бешубҳа офаридаи табъи баланди Сайфи Исфрангӣ аст. Байти чаҳорум низ ҷолибу ҷаззоб ва сазовори сифати мамдуҳ гуфта шудааст. Калимаи «лаъл»-и байти ҳафтум низ истиора шуда омада, соҳибистиора «лаб» мебошад.

Мисоле барои шеъри мусаччаъ, ки дар он «сафдар» бо «сарвар» сачъ шуда омадаанд:

Сафдаронро ханчару бозу шикаст,
Сарваронро ханчару бозу намонд [10, 8].
Мисоли дигар барои шеъри мусаччаъ:
Миррих ашҳаб **тохта**, бар тир шамшер **охта**,
Шоҳини мизон **сохта** дар неши ақраб ошён [11, 410].

Дар ин ҷо **тохта**, **охта**, ва **сохта** дар як байт сачъ шуда омадаанд.

Барои Сайфи Исфрангӣ санъати бадеии тазоду муқобила низ дар маънисозӣ аз санъатҳои дӯстдошта будааст:

Бас дар шаби дароз, ки ман хун гиристам,
Дар оташи ҳавои ту то рӯз чун кабоб [10, 21].

Мисоли дигар:

Чӣ гуна об, ки афрӯхт аз намаш оташ,
Чӣ оташе, ки фузун гашт аз шарораш об [11, 130].

Аз мутолиаи қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ бармеояд, ки шоир дар мазмунсозӣ ва маъниофарӣ дар баробари истифода аз санъатҳои бадеии дар шеъри замонаш роиҷ, ҳамчунон бо истифода аз калима ва ибораву таркиботи нав, ки аксар зодаи табъи худӣ ӯянд, таҳаввули маънавӣ ва

хунари шоиронаашро афзудааст. Вай дар ин самти эҷод ба таъбири худаш, «дили маънинигор» ва «шеъри тар» (3-оби азоби равони шеъри тарам – Баҳри хушки аруз Ҷайхун бод) дорад, ки мақбули ҳамагон аст. Ба ин маънӣ, калима ва таркибу ибораҳои «Симурғи ваҳм», «дарёдил», «суратнамо», «ҷони маънинигор», «Мисри карам», «Шери гардун», «Гулшани Санъо», «ҷоми лаб», «аҳди Сулаймон», «хӯшаи ангур», «хасми заъиф», «тӯтии хушмақол», «чамани ишқ», «лавҳи асрори осмонӣ», «нафаси субҳ», «фироқи дилафрӯз», «говсор», «мурғи андеша», «дасти муҳит», «маҷлиси унс», «дастхуши лафз», «ҳилоли нусрат», «офтоби ҷоҳ», «сабззори чарх», «корномаи мулк», «шаробхонаи нӯш», «шеъри баландминбар», «атсаи суроҳӣ», «тобонрасан», «насими ҷоми ваҳдат», «шаклнигор», «чайби субҳ», «тӯтиёни мантиқомӯз», «пардаи висол», «заҳри аҷал», «ҷони ширин», «бӯи ганҷ» ва ғайра таъби гӯяндаро рангин ва каломӣ ӯро ширину хушгӯвор намудаанду намоёнгарӣ эҷодкори асил буданаш мебошанд. Шоир дар як қасидааш маҳфилорой ва маҷлиссозии мамдуҳашро бо маънии баланду хотирписанд чунин васф кардааст:

Аз лутфи маҷлиси ту кайфиятест зоҳир
Дар бод рӯҳбахтӣ, дар бода хушгӯворӣ [11, 457].

Сайфи Исфрангӣ дар баробари илҳом гирифтани аз бузургони қасидасарои пешин ва тозабаёнӣҳои килки сеҳрангези худ дар гуфтани қасида аз эҷодиёти халқ низ самаранок истифода намудааст, ки хунари маъниофарии ӯро афзудаанд.

Чунончи, шоир таъбири халқии «дарду дармон» - ро дар шеъри худ ҷой дода мегӯяд:

То ки бошад дар забони халқ соир ин масал,
К-он фалонро дард буд, аммо ба дармон тоза шуд [11, 205].

Дар байти зер зарбулмасали халқии «Душманат гар пашша бошад, камтар аз пилаш мадон»-ро шоир бо ин мазмун баён намудааст:

Хасми заиф агарчи ки мӯр аст, **аждахост**

Мори парӣ агарчи сапед аст, асвад аст [11, 142].

Мақолу зарбулмасалҳо, калимаву таркибҳои зидмаъно ва афоризмҳои дар қасидаҳояш истифодакардаи шоир маснуӣ набуда, табииянд ва бардошт аз ҳаёт мебошанд ва дар ҳар маврид ҳақиқати ҳолро баён намудаанд, монанди «мор дар ганҷхона» (Ҳар ҷо ганҷест, қулфи онро – Мифтоҳаш дар даҳони мор аст), «нӯшу неш» (Занбӯр, ки нӯш зодаи ӯст – Аз суҳбати неш сӯгвор аст), «меҳру кин» ва «хавфу раҷо» (Ба меҳру кини ту дар асл хилқат ар н-ояд, - Миёни хавфу раҷо корзор бархезад), «зӯру зор» (Бар фалак чун назаре нест сӯйи бешаи ӯ – Шерро аз сағи ҷаббор ҷӣ ҷои шағаб аст). Дар мисоли охир он маъно кушода мегардад, ки зулм метавонад бузургтарин қудратро аз пой афтонад.

Сайфи Исфрангӣ дар баробари ин бо истифода аз калимаҳои ҳаммонанди гуногуншакл (омонимҳо) ҳам аз такрорҳо канорагирӣ кардаасту ҳам таркиби луғавии ашъорашро ғанӣ гардонидаст. Вай дар баробари калимаи **дунё** калимаҳои **ҷаҳон, гетӣ, олам, ҷарх, пири зол, сипехри пир, кайҳон**; калимаи **офтоб** калимаҳои **хуршед, хур, шамс, меҳр**; калимаи **пиёла** калимаҳои **ҷом, қадах, соғар, мино, коса, аёғ**; калимаи **ғам** калимаҳои **андух, қулфат, ғусса, ранҷ, машаққат, заҳмат, меҳнат**; калимаи **ҷашм** калимаҳои **басар, нарғис, дида, назар**; калимаи **хома** калимаҳои **қалам, сарир, килк**; калимаи **душман** калимаҳои **хасм, рақиб, адӯ, ҳариф, бадхоҳ** ва ғайраро ба кор мебарад, ки ин калимаҳои синонимӣ дар худ тобишҳои гуногуни маъноӣ доранду онҳо бо тақозои вазн оварда шаванд ҳам, дар навбати сонӣ барои такрор нашудани калима истифода гардидаанд.

Чунончи:

Дар он замон, ки ба савдои озмуни сабӯх

Ба бӯйи **соғари** май бодахор бархезад.

Зи соқиёни муарбад миёни маҷлиси унс

Чунон зи ҳар тарафе гирудор бархезад,

Ки аз сародиқи минои сабза наргиси маст
Пиёладор ба узри хумор бархезад [11, 172].

Мисолҳои дигар:

То бихусбад бахти **душман**, давлати бедори ту
Дар гаҳи меҳнат зи лояш ҳашви болин мекунад [11, 211].

Аз хирасарӣ агар сар афрохт
Бадҳохи ту як замон чу озар [11, 252].

Гар **адӯ** дар ту кунад таън, аз он гарм машав,
Қуввати шери арин таъбил дар тобу таб аст [11, 167].

Эй хуфта, хез, узри гуноҳи гузашта хоҳ
В-эй **дида**, ашк дар ғами ёрони рафта бор [11, 243].

Чун **чашмҳои** сурати девор монда боз
Дар интизори хидмати ту шамъи рӯзгор [11, 244].

Зимни қасидаҳо андешаҳои ҳақимона ва пандуахлоқии шоир дар мазмунсозиву маъниофарӣ мавқеи вижа доранд. Эҷодкоре, ки чандин дарбору даргоҳи шоҳу мансабдорони замонро дидаву худ ғурбати зиёдеро аз сар гузаронидааст, албатта аз каму кост, баду нек, шодию ғам, дорою банда, гармию сардии зиндагии вақт огоҳии тамом дошт ва дидаю шунидаҳояшро низ бамаврид дар қасидаҳояш ҷой додааст:

Ошиқӣ, мафкан сипар аз ҳамлаи ғавғои ҳичрон,
Сустире бошад он, к-ӯ бори пайкон барнадорад [11, 189].

Мол ба нокасон диҳанд ахтару осмон, вале
Туъмаи сағ кунанд низ аз чигари ғазанфарон [11, 376].

Ту гавҳари он дорӣ, зар бахшу ҳунар мехар,
К-аз беҳунарӣ бошад зар дӯст, ҳунар душман [11, 369].

Тавре ишора рафт, дар қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ калимаҳои таърихӣ, асотирӣ, динӣ, калимаву ибораҳои нави гуногун дар алоқамандӣ бо санъатҳои бадеӣ ба таври васеъ истифода гардидаанд, ки ифодакунандаи захираи луғавии забони шоир мебошанду баёнгари услуби хоси ӯст. Ин нишондиҳандаи он мебошад, ки вай ҳамаи он унсурҳои санъат ва воситаҳои бадеии анъанавие, ки то замонаш дар адабиёти бадеӣ дар истеъмол буданд, эҷодкорона ва муваффақона инкишофу тақвият дода, аз фахрияҳои шоиронааш бармеояд, ки мавсуф доир ба илми поэтика (санъати суҳан) бархурдор буда, тозабаёнҳои назаррасе дорад.

Ниҳоят, таҳқиқу баррасии қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ баёнгари онанд, ки офаридаҳои шоир тавассути корбурди саноеӣ бадеӣ, ишорат ба ашхоси асотирию таърихӣ, ёди қиссаву дostonҳои пайғамбарон ва ғайра мазмунофарихое аз худ нишон додасту он ҳама ба таҳаввули маънавӣ ва ҳунари шоирии суҳанваранд. Сайфи Исфрангӣ бо истиқбол аз шеваи баён ва устокорона ба кор гирифтани калимаву таркибу ибораҳо ба ғанои каломии мавзун муваффақ шуда, мақом ва ҷойгоҳи хосаи вайро дар қасидасароӣ муайян намудаанд. Зиёда аз ин, дар коргоҳи тахайюл ва андешаҳои маънинигорӣ шоир офаридаю самбулҳои мустаъмали шеъри тоҷикии форсӣ огоҳона истифода шуда бошанд, боз ҳам навҷӯӣ ва навгонии ӯ аз ҳунари беназир ва диди баландаш гувоҳӣ медиҳанд. Умуман, ҷойи таъкид аст, ки мафҳумҳову вожаҳо, таркибу ибороти шоирона ба ҳадде ба мазмунбандии ӯ коргар омадаанд, ки дар саросари қасидаҳояш, агарчи асосан мадҳиянду ба мамдуҳони алоҳида равона карда шудаанд, бӯю таровати маъонии бикр машомҳоро муаттар месозад.

ХУЛОСА

Аз омӯзишу пажӯҳиши масоили меҳварии дар диссертатсия матраҳ ва баррасишуда, ки марбут ба зиндагинома ва эҷодиёти Сайфи Исфрангӣ аст, эҳсос мегардад, ки вай дар баробари як шоири тавоно, нозукбаён ва соҳибзавқ будан ҳақими жарфандеш будааст.

Дар хулосаи диссертатсия натиҷаҳо ва масъалаҳои дар бобҳо ва фаслҳои дахлдори диссертатсия дарҷ ва натиҷагирӣ шудаанд, ки чанд нуқтаҳои муҳими он ба таври фишурда ин ҷо зикр мешаванд:

1. Сайфи Исфрангӣ яке аз шоирони маъруфи адабиёти тоҷикии форсии замони инқирози давлати Салҷуқӣён ва оғози ҳукмронии муғулҳо дар Мовароуннаҳру Хуросон ба шумор омада, бо мероси гаранмоияи адабии худ дар таърихи адабиёт мавқеи намоёнро касб намудааст. Замони зиндагии суҳанвар, ки ба ҷаҳорияки охири асри XII ва нимаи аввали асри XIII рост омада, аз давраҳои нобасомону ноороми Мовароуннаҳру Хуросон мебошад, ки сабаби он ҳуҷумҳои ғоратгаронаи муғулҳо ва қудратёбии нерӯҳои марказгурез дар ин манотиқ доништа мешавад. Муҳаммад Хоразмшоҳи баъди Салҷуқӣён натавонист бо муғулҳо муқовимат намояд, зеро ҳанӯз дар замони салтанати ӯ кишвар дар асл миёни ҳокимони маҳаллӣ ва садрҳои гӯё дастгиру мададгори Хоразмшоҳ тақсим шуда, заминаҳои парокандагии давлатро фароҳам оварда буд [3-М].

2. Дар бораи зодгоҳи шоир будани шаҳри Исфараи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ба номи Исфранг ёд мешуд, ҷойи баҳс нест. Соли таваллудаш дар аксар маъхазҳои ба замони ӯ наздик ба соли 581 ҳиҷрии қамарӣ ва ё ба солҳои 1185-1186 мелодӣ нишон дода шудааст, ки қобили қабул аст. Ташаккули зиндагӣ ва фаъолияти адабии Сайфи Исфрангӣ асосан ба доираҳои бонуфузи сиёсӣ, иҷтимоӣ ва адабии Хоразм, Бухоро, Самарқанд, Қашон, Хучанд ва ғайра алоқаманд мебошад. Таҳсили илмро асосан дар Самарқанду Бухоро фаро гирифта, ҳофизаи қавӣ ва завқи баланд доштааст. Вай баробари ба қамоли суҳанварӣ расидан, бо тақозои даври замон, барои дарёфти шухрати эҷодӣ рӯ ба дарбор мениҳад. Бо

тақозои замон ӯ дар давоми умри дарози худ роҳи ноҳамвор ва пурпечутоби зиндагониро тай намуда, бори мусофирӣ мекашад ва мутеи як дарбор нашуда, барои гузаронидани рӯзгори худ хидмати чандин ҳокимони маҳаллӣ ва садрҳоро ихтиёр кардааст [3-М].

3. Дар заминаи омӯзиши «Девон»-и Сайфи Исфрангӣ, маъхазу сарчашмаҳои адабию таърихӣ ва диссертатсияву мақолаҳои таҳқиқотии марбут ба рӯзгору мероси адабии шоир бармеояд, ки аз суҳанвар осори зиёди манзуму мансур боқӣ мондааст. Ҳарчанд то кунун дар бораи то замони мо нарасидани мероси осори насрии шоир суҳан мерафт, аммо ахиран аз як маҷмуи ҷунги маҳфуз дар китобхонаи Аёсуфиёи Истамбули Туркия, ки бо шумораи 2052 маҳфуз аст, як нусхаи хаттии китоби насрии ӯ пайдо шуд, ки дар он намунаҳое аз анвои осори насрии вай низ ҷой доранд [5-М].

4. Бояд гуфт, ки аз ин суҳанвари тавонои исфрангӣ «Девон»-и ашъораш то замони мо дар шакли нусхаи хаттӣ омада расидааст, ки имрӯз дар бузургтарин китобхонаҳои кишварҳои олам, аз ҷумла Покистон, Эрон, Ҳиндустон, Тоҷикистон маҳфуз мебошанд. Девони шоир ба таври комил дар Тоҷикистон соли 2017 бо кӯшиши адабиётшинос ва мунаққиди тоҷик Субҳони Аъзамзод дар асоси наشري муҳаққиқи покистонӣ Зубайда Сиддиқӣ таҳия ва интишор ёфт [5-М].

5. Мероси адабии Сайфи Исфрангӣ аз жанрҳои қасида, ғазал, қитъа, таркиббанду тарҷеъбанд ва рубоӣ иборат буда, дар байни онҳо қасида мавқеи асосиро ташкил менамояд. Дар девони таҳиянамудаи Зубайда Сиддиқӣ, ки маъхазии асосии кори мо маҳсуб меёбад, адади қасидаҳои шоир 198-то (7494 байт), қитъаҳояш 163 адад (1813 байт), ғазалиёташ 112 адад (1225 байт), таркиббанду тарҷеъбандҳояш 14 адад (940 байт) ва рубоӣёташ 240 адад (480 байт)-ро ташкил додаанд, ки ҷамъан 11889 байтро ташкил мекунанд [1-М].

6. Сайфи Исфрангӣ дар навбати аввал шоири қасидасаро аст ва қисмати зиёди ашъори ӯ аз қасида фароҳам омадааст. Қасидаҳои шоир аз

чиҳати сохт ва истифодаи авзони гуногуни баҳрҳои арузи тоҷик дар шакли анъанавии ин жанр эҷод гардидаанд. Сайфи Исфрангӣ пеш аз ҳама ба тавсеаи доираи мавзӯ ва муҳтавою маънии назм тавачҷуҳ зоҳир намудааст [5-М].

7. Сайфи Исфрангӣ дар қасидаҳои мадҳиявии худ, ки шумораи онҳо аз 100 адад мегузарад, дар баробари ситоиши ҳокимону мансабдорон аз камбудии замон, беадолатии ҳокимон, ба қадри ҳунарманд ва ҳунари асил нарасидани иддае аз онҳо, бечорагию бенавоии халқи мазлум, зулму тааддии золимон ва ғайра сухан мегӯяд ва эшонро ба раъиятпарварию саховатмандӣ ва адлу инсоф даъват менамояд [1-М].

8. Мавзуи ҳусни баҳор, дамидани субҳ, тобиши офтоб, ишқи зиндагӣ, расидани шаб, осмону моҳу ситорагон ва ғайра қасидаҳои мадҳии суханвари номварро хеле ҷолиб намудаанд. Аз 198 қасидаи шоир 40 адад тағаззулҳояш танҳо ба дамидани субҳ бо тобишҳои гуногун ва бо диди баланди шоирона офарида шуда, як ҷаҳон маъниро дар худ ғунҷонидаанд [2-М].

9. Мақсуди Сайфи Исфрангӣ аз шеър гуфтан қабл аз ҳама мазмунсозиву маъниофаринӣ маҳсуб мешавад. Шоир барои бо нияти хусули ин матлаби воло дар баробари дарёфти мавзӯ ва тасвирҳои бикру тоза ба калима, таркиб, ибораҳо, воситаҳои тасвири бадеӣ, сухани ноб, шаклу услуби баён, қавлу амали чехраҳои тобони адабу ҳунар, пайғамбарону шоҳон, сарвару саркардаҳои маъруф, донишмандону суханварони номӣ эътибори ҷиддӣ додааст. Санъати талмеҳоти дар мазмунсозию маъниофарии шоир мавқеи вижа касб кардаанд [1-М].

10. Тавачҷуҳи амиқи шоир ба мазмунсозӣ ва маъниофарӣ имконият додааст, ки дар ин замина андешаҳои хешро дар бораи шеърӯ шоирӣ иброз дошта, афкори адабӣ-танқидиашро ба ин восита баён намояд. Шоир дар навбати аввал сухани такрор ва хушқу берӯҳро нақӯҳиш мекунад ва ишора ҳам дорад, ки агарчи қолиб ва сурати шеър умумияте ба ҳам доранд, аммо фарқияти шеъри асил аз шеъри сусту ракик мисоли нағмаи булбул ва

шарфаи санги осиёст. Дар канори ин, зимни муқобала ва қиёси сурудаҳои хеш бо дигарон низ шоир ба масъалаи асолати шеър ва рисолат суханвар диду назарашро шарҳ додааст [3-М].

11. Аз қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ ва таҳқиқи сабки таълифи онҳо бармеояд, ки ӯ барои офаридани маънии нав ё тозабаёнӣ аз услуби матин ва тахайюлотии бои шоиронаи хеш кор гирифтааст. Шоир барои маънии бикр дар қасидаҳояш бо забони шевою равон калимаю ибораҳое месозад, ки аксарият маҳсули тахайюл ва ҳунари шоирии ӯ буда, ба хазинаи луғавии забони тоҷик ворид гардидааст. (рӯздудӣ, шабафрӯз, говсор, сахрои ишқобод, хасми уштурдил, чашми равшан, девори ғайрат, лӯлизани сапедафрӯзи шаб, дарёдил, шеъри тар, торикчашм, дили маънинигар, хасми заиф ва ғ.) [3-М].

12. Навовариҳои Сайфи Исфрангӣ дар мазмунсозии маъниофарӣ бештар дар сохтани ташбеҳу истиорот, талмеху киноёт ва дигар санъатҳои бадеии истифоданамудай ӯ ба мушоҳида мерасад. Истифода аз матолиб ва мазмунҳои китобҳои динӣ, монанди «Забур», «Таврот», «Инҷил» ва зиёдатар аз ҳама баҳрагирӣ аз оёти «Қуръон»-у аҳодиси набавӣ дар таҳаввули маъниофарӣ ва мазмунсозии шоир нақши муассир гузошта, аз он дарак медиҳанд, ки шоир дар офариниши маъниҳои бикр шеваҳои мухталиферо ба кор гирифтааст, ки истифода аз талмехоти қуръонӣ ва дигар анвои талмех, чехраҳои асотирӣ ва паҳлавӣ дар миёни онҳо ҷойгоҳи махсусро соҳибанд [1-М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ

Аз омӯзиши мавод ва масоили мавриди баҳси диссертатсия бармеояд, ки он нахустин пажӯҳиши фарогир ва монографӣ роҷеъ ба қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ мебошад. Аз ин хотир, пас аз баррасии амиқи мавзуи мазкур истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқро метавон ба тариқи зайл пешниҳод намуд:

1. Диссертатсияи мазкур метавонад барои муҳаққиқон ва мутахассисони соҳаи филология, махсусан таърихи адабиёт дар самти омӯзиши вазъи илмию адабӣ, масоили иҷтимоӣ ва намояндагони адабиёти тоҷик дар асрҳои X-XIII хидмат намояд.

2. Маводи дар диссертатсия фароҳамомада барои ошно намудани доираи васеи хонандагону ихлосмандони соҳаи адабиёт бо мушаххасоти зиндагинома ва маҳорати қасидасароии Сайфи Исфрангӣ судманд аст.

3. Диссертатсия зимни хондани лексияҳо, навиштани рисолаҳои илмии дараҷаи доктори фалсафа (PhD), магистрӣ, рисолаҳои хатм, корҳои курсӣ дар факултаҳои филологӣ дар ҷараёни таълифи дарсҳо аз ҷанҳои мухталифи таърихи адабиёт ва адабиётшиносӣ, сабқшиносӣ, аз ҷумла таърихи адабиёти тоҷик, назмшиносӣ, каломӣ бадеъ, таърихи забон, шевашиносӣ, лексикология ва монанди он ба кор гирифта шавад.

4. Мубоҳисаҳои диссертатсия барои муайян намудани жанрҳои маъмули адабиёт, суннати қасидасароӣ ва сохту мухтавои он дар таърихи адабиёти форсу тоҷик мусоидат менамояд.

5. Маводи диссертатсияро метавон барои таълифи китобҳои дарсии мақолаву монографияҳои илмӣ, ташкили машғулиятҳои факултативӣ доир ба адабиёт ва мушаххасоту суннати қасидасароӣ дар таърихи адабиёти форсу тоҷик ва амсоли ин мавриди истифода қарор дод.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТ

I. Маъҳаз ва сарчашмаҳо

1. Азимободӣ, Ҳусайнкулиҳон. Ништари ишқ [Матн] / Ҳусайнкулиҳони Азимободӣ. Нусхаи қаламии фонди осорхонаи А.Н. Семёнови Ҷумҳурии Тоҷикистон, рақами 88. (Ба хати арабӣ).
2. Алӣ, Вочид. Матлаъ-ул-улум ва мачмаъ-ул-фунун [Матн] / Алӣ Вочид. Чопи Ҳиндустон, сангӣ, 1908. – 400 с. (Ба хати арабӣ).
3. Балхии Румӣ, Ҷалолуддин. Мунтахаби рубоиёт [Матн] / Ҷалолуддини Балхии Румӣ. Таҳияву тадвини матн бо муқаддима ва луғоту тавзеҳот аз Алии Муҳаммадии Хуросонӣ. – Душанбе: Маориф, 2014. – 400 с.
4. Бурҳон, Муҳаммадхусайн. Бурҳони қотеъ. Ҷилди1 [Матн] / Муҳаммадхусайни Бурҳон. Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳрасти Амон Нуров. – Душанбе: Адиб, 1993. – 416 с.
5. Ватвот, Рашидуддин. Девон бо китоби «Ҳадоиқ-ус-сеҳр фӣ дақиқ-уш-шеър» [Матн] / Рашидиддини Ватвот. – Техрон, 1339. – 240 с. (Ба хати арабӣ).
6. Гулшани адаб. Намунаи назми форсу тоҷик. Асрҳои XIII-XIV [Матн] / Тартибдиҳандагон: Камол Айнӣ, Аълоҳон Афсаҳзод, Ҷобулқои Додалишоҳ. – Душанбе: Ирфон, 1975. – С. 93-103.
7. Ғиёсиддин, Муҳаммад. Ғиёс-ул-луғот [Матн] / Муҳаммад Ғиёсиддин. Чопи Ҳиндустон, сангӣ, 1912. – С. 339. (Ба хати арабӣ).
8. Зиё, Садр. Тазкираи мутақаддимин ва салотини муосирин ва бузургони мутаваллидин [Матн] / Садри Зиё. Нусхаи қаламии захираи дастхатҳои Шарқии ба номи академик А. Мирзоеви АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон рақами 2193, варақи 277 а-277 б. (Ба хати арабӣ).
9. Исфарангӣ, Сайф. Нусхаи дастхати рақами 59-и Ганҷинаи дастхатҳои шарқии ба номи академик Абдулғанӣ Мирзоеви АМИТ. [Матн] (Ба хати арабӣ).

10. Исфарангӣ, Сайф. Мунтахаби ашъор [Матн] / Сайфи Исфарангӣ. Тартибдиханда ва муаллифи сарсухан: Лола Сулаймонова. – Душанбе: Дониш, 1978. – 128 с.
11. Исфарангӣ, Сайф. Девон [Матн] / Сайфи Исфарангӣ. Тасҳеҳ ва таҳқиқи дуктур Зубайда Сиддиқӣ. – Мултон, Покистон. Бидуни соли нашр. – 752 с. (Ба хати арабӣ)
12. Исфарангӣ, Сайф. Девон [Матн] / Сайфи Исфарангӣ. Таҳиягар ва муаллифи пешгуфтор, луғот ва тавзеҳот: Субҳони Аъзамзод. – Хучанд: Хуросон, 2017. – 832 с.
13. Исфарангӣ, Сайф. Осори мунтахаб [Матн] / Сайфи Исфарангӣ / Таҳиягар ва муаллифи пешгуфтор, луғот ва тавзеҳот: Субҳони Аъзамзод. – Хучанд: Хуросон, 2017.
14. Каталог восточных рукописей Академии наук Таджикской ССР. Том II. [Текст] / Под редакцией и при участии академика АН Таджикской ССР, профессора А.М. Мирзоев и профессора А.Н. Болдырева. – Душанбе: Дониш, 1968. – С. 99-100.
15. Қабулмухаммад. Ҳафт қулзум [Матн]. – Чопи Ҳиндустон, сангӣ. Қилди ҳафтум, 1231ҳ. – С. 127.
16. Лудӣ, Шерхон ибни Алӣ Амчадхон. Миръот-ул-хаёл [Матн] / Шерхон ибни Алӣ Амчадхони Лудӣ / Нусхаи қаламии захираи дастхатҳои Шарқии ба номи ак. А. Мирзоеви АМИТ, рақами 1996. (Ба хати арабӣ)
17. Мирхонд. Чингизхоннома [Матн]. – Париж, 1841. – С. 110-140.
18. Озар, Лутфалибек. Оташкада [Матн] / Лутфалибеки Озар. – Бомбай, 1299 ҳиҷрӣ. – С. 307-308. (Ба хати арабӣ).
19. Розӣ, Амин Аҳмад. Ҳафт иқлим [Матн] / Амин Аҳмади Розӣ. Нусхаи хаттии захираи дастхатҳои Шарқии ба номи ак. А. Мирзоеви АМИТ, рақами 661.
20. Розӣ, Шамси Қайс. Ал-мӯъҷам [Матн] / Шамси Қайси Розӣ. Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандаи чоп: Урватулло Тоиров. – Душанбе: Адиб, 1991. – 464 с.

21. Самарқандӣ, Давлатшоҳ. Тазкират-уш-шуаро [Матн] / Давлатшоҳи Самарқандӣ. Таҳияи Мухлиса Нуруллоева. – Хучанд: Ношир, 2015. – 544 с.
22. Самарқандӣ, Низомии Арузӣ. Чаҳор мақола [Матн] / Низомии Арузии Самарқандӣ. Таҳия ва тавзеҳи Фаҳриддин Насриддинов. – Хучанд: Ношир, 2015. – 192 с.
23. Сафӣ, Фаҳриддин Алӣ. Латоиф-ут-тавоиф [Матн]. – Техрон, 1336. – С. 279. (Ба хати арабӣ).
24. Сомӣ, Шамсуддин. Қомус-ул-аълом [Матн] / Шамсуддини Сомӣ. – Истамбул, 1989. – С. 2764-2767. (Ба хати арабӣ).
25. Тӯсӣ, Асадӣ. Луғати фурс [Матн] / Асадии Тӯсӣ. Муқаддима, таҳия, таълиқот, хошия ва феҳристи Нурулло Ғиёсов. – Хучанд: Нури маърифат, 2015. – 492 с.
26. Тӯсӣ, Насируддин. Меъёр-ул-ашъор [Матн] / Насируддини Тӯсӣ. – Техрон. Чопи сангӣ, 1355ҳ. – С. 26. (Ба хати арабӣ).
27. Фарухободӣ, Муҳаммад Абдулғаниҳон Соҳиб. Тазкират-уш-шуаро [Матн] / Муҳаммад Абдулғаниҳон Соҳиби Фаррухободӣ. Ба эҳтимоми Муҳаммад Муқаддирхони Шарвонӣ. – Алигарх, 1614. – 567 varaқ. (Ба хати арабӣ).
28. Ҳидоят, Ризоқулиҳон. Маҷмаъ-ул-фусаҳо [Матн] / Ризоқулиҳони Ҳидоят. Ҷилди аввал. – Техрон, 1295 ҳиҷрӣ. – С. 251-253. (Ба хати арабӣ).
29. Ҷомӣ, Абдурахмон. Баҳористон [Матн] / Абдурахмони Ҷомӣ. Таҳияи чоп, муаллифи сарсухан ва шореҳи луғату тавзеҳот: Аълоҳон Афсаҳзод. – Душанбе: Адиб, 1987. – 160 с.
30. Ҷомӣ, Абдурахмон. Осор. Дар ҳашт ҷилд. Ҷилди ҳаштум [Матн] / Абдурахмони Ҷомӣ. Мураттибон Абубақр Зухуриддинов, Алӣ Муҳаммадиев, Асрор Раҳмонов. – Душанбе: Адиб, 1990. – С. 133-150.
31. Шоирони Мовароуннаҳр (Аз Рӯдакӣ то Айнӣ) [Матн] Таҳияву тадвини матн бо муқаддима ва луғоту тавзеҳот аз Алии Муҳаммадии Хуросонӣ. – Душанбе: Адиб, 2006. – 608 с.

II Осори илмӣ ва соҳавӣ

32. Абдуллоев, А. Заҳири Фарёбӣ [Матн] / Аҳмад Абдуллоев. – Душанбе: Дониш, 1974. – 226 с.
33. Абдуллоев, А. Адабиёти форсу тоҷик дар нимаи аввали асри XI [Матн] / Аҳмад Абдуллоев. – Душанбе: Дониш, 1979. – 288 с.
34. Абдуллоев, А., Саъдиев С. Адабиёти форсу тоҷик дар нимаи дуюми асри XI ва аввали асри XII [Матн] / Аҳмад Абдуллоев, Садрӣ Саъдиев. – Душанбе: Дониш, 1986. – 262 с.
35. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII-XIV. Қисми якум [Матн] / Е.Э. Бертелс, А.Е. Бертелс, А.Н. Болдирев, М.Н. Усмонов, Р. Ҳодизода. – Душанбе: Дониш, 1976. – 248 с.
36. Айнӣ, К. Қасида дар осори Рӯдакӣ [Матн] / К. Айнӣ // Дирӯз ва имрӯз. – Душанбе: Ирфон, 1988.- С. 4-10.
37. Айнӣ, С. Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик [Матн] / Садриддин Айнӣ // Куллият. Ҷилди 3. – Душанбе: Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1963. - 276 с.
38. Айнӣ, С. Намунаи адабиёти тоҷик [Матн] / Садриддин Айнӣ. – Душанбе: Адиб, 2010. - 448 с.
39. Акумишкин, О.Ф. К вопросу традиции жанра искусственной касиды в персидской поэзии [Текст] / О.Ф. Акумишкин. – М.: Наука, 1971. – С. 158-166.
40. Амирзода, Субҳон. Назарияи мадҳ ва қудсияти шеърӣ Рӯдакӣ [Матн] / Субҳон Амирзода. Устод Рӯдакӣ – аввалин шоири номӣ ва ҷаҳонӣ. – Душанбе: Матбаи ДМТ, 2015. – С.31-45.
41. Афсаҳзод, А. Низомии Ганҷавӣ [Матн] / А. Афсаҳзод. – Душанбе: Маориф, 1995. – 208 с.
42. Афсаҳов, А. Сайфи Фарғонӣ [Матн] / А. Афсаҳов. – Душанбе: Дониш, 1976. – 139 с.

43. Афсахов, А. Талмех [Матн] / А. Афсахов // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷилди 3. – Душанбе: Сарредакцияи илмии энциклопедияи миллии тоҷик, 2004. – С. 165-166.
44. Бартольд, В. В. Туркистан в эпоху монгольского нашествия [Текст] / В.В. Бартольд. – Т. 2. – Спб., 1900. – 573 с.
45. Белинский, В. Г. Чанд мақола [Матн] – Сталинобод: Нашрдавтоҷик., 1961. – 88 с.
46. Бертельс Е. Э. Курс истории персидской литературы (конспект лекций [Текст] / Е. Э. Бертельс. Сбор студ Г. Птицином. – 1936. – С. 17.
47. Браун, Э. Таърихи адабиёти Эрон [Матн] / Эдвард Браун. Тарҷума ва таҳия ва таълифи Алипошо Солах. Ҷилди 1. – Техрон, 1332. – С. 127. (Ба хати арабӣ).
48. Бобосафарӣ, Алиасгар, Насрӣ, Гулпар. Сайфи Исфрангӣ ва асарпазирии вай аз Хоқонӣ [Матн] // Маҷаллаи Донишқадаи адабиёт ва улуми инсонӣ, шумораи 66, зимистони 1388. – С. 19-44. (Ба хати арабӣ).
49. Владимирцов, Б. Я. Общественной строй монголов. Монгольский кочевой феодализм [Текст] / Б.Я. Общемирцов. – Л.: Ленинград. восточн. ин-т, 1934. – 233 с.
50. Ганчи Исфара [Матн]. – 2016. – № 6-7 (20-21). – 42 с.
51. Гафуров, Бобочон. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав [Матн] / Бобочон Гафуров. – Душанбе: Дониш, 2008. – 870 с.
52. Давруков, Ш. Х. Жанровое многообразие поэтического наследия Усмона Мухтори Газнави и его вклад в развитии жанра касиды: автореф. диссерт. к-та филол. наук [Текст] / Шерзод Хусравович Давруков. – Душанбе, 2015. – 28 с.
53. Додхудоева, Л. Низомулмулк [Матн] / Л. Додхудоева // Энциклопедияи советии тоҷик. – Душанбе: Сарредакцияи илмии Энциклопедияи советии тоҷик, 1984. – С. 181-182.

54. Ёҳаққӣ, Муҳаммадҷаъфар. Фарҳанги асотир ва дostonвораҳо дар адабиёти форсӣ [Матн] / Муҳаммадҷаъфари Ёҳаққӣ. Таҳия бо шарҳу тавзеҳот ва таълиқоти Рустами Ваҳҳоб. – Душанбе: «Бухоро», 2014. – 748 с.
55. Жуковский, В. А. Али Аухадиддин Энвери. Материалы для его биографии и характеристики [Текст]. – Спб., 1883. – 448 с.
56. Занд, М. Шесть веков славы [Текст] / М. Занд. – М.: Наука, 1964. – 252 с.
57. Зарринкӯб, А. Ҷустуҷӯ дар тасаввуфи Эрон [Матн] / Абдулҳусайни Зарринкӯб. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 396 с.
58. Зехнӣ, Т. Санъатҳои бадеӣ дар шеърӣ тоҷик [Матн] /Т. Зехнӣ. – Душанбе: Нашрдавтоҷик., 1960. – 260 с.
59. Зехнӣ, Т. Санъати суҳан [Матн] / Т. Зехнӣ. – Душанбе: Адиб, 2007. – 400 с.
60. Икромов, И. Абулфараҷи Рунӣ ва баъзе масъалаҳои сабки ироқӣ дар таърихи адабиёти форсу тоҷик [Матн] / И. Икромов. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 128 с.
61. Икромов, И. Мақоми Анварӣ дар таърих ва инкишофи жанри қасида [Матн] / И. Икромов. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 224 с.
62. Икромов, И. Роль Анвари в истории процесса развития жанра касиды. Автореф. дис... д-ра филол. наук [Текст] / И. Икромов. – Душанбе, 1992. – 58 с.
63. Икромов, И. Ганҷи нуҳуфта. [Матн] / И. Икромов. – Душанбе: Кишоварз, 2006. – 105 с.
64. Исматов, Б. Пантеистическая философская традиция в персидско – таджикской поэзии IX-XV вв. [Текст] / Б. Исматов. – Душанбе: Дониш, 1986. – 257 с.
65. Иқболи Оштиёнӣ, Аббос. Таърихи муфассали Эрон. Аз истилои муғул то эълони маршрутият [Матн] / Аббос Иқболи Оштиёнӣ. – Техрон, 1332 (Ба хати арабӣ).

66. Казакова, У. Қасида дар асрҳои XIII-XIV [Матн] / У. Казакова. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 164 с.
67. Кожинов, В. В. К проблеме литературных родов и жанров. Теория литературы. Основные проблемы в историческом освещении. Роды и жанры литературы. [Текст] / В.В. Кожинов. – М.: Изд. Акад. наук СССР, 1964. – С.173-177.
68. Кожинов, В. В. Сюжет, фабула, композиция // Теория литературы. [Текст] / В.В. Кожинов. – М.: Изд. Акад. наук СССР, 1966. – С. 185-189.
69. Козарунӣ, Абулқосим. Суллам-ус-самовот [Матн] / Абулқосими Козарунӣ. Нухайи хаттии захираи шубъаи Санкт-Петербурги Институти Шарқшиносии АИ Руссия, рақами 684. – Варақи 91 а – 92 а. (Ба забони арабӣ).
70. Копистянская, Н. Ф. Понятие «жанр» в его устойчивости и изменчивости [Текст] / А. Ф. Копыстянская // Контекст, 1986. Лит. теорет. Исслед... – М.: Наука, 1987. – С. 178-203.
71. Қосимова, М. Н. Чор унсур: маъниофарӣ, калимасозӣ (Дар асоси маводи «Маснавии маънавӣ») [Матн] / М.Н. Қосимова. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 266 с.
72. Крымский, А. Е. История Персии, ее литературы и дервишеской теософии [Текст] / А.Е. Крымский. Т.3. – М., 1914-1917. – 504 с.
73. Лихачев, Д. С. Человек в литературе древней Руси [Текст] / Д.С. Лихачев. – Москва: Наука, 1970. – 288 с.
74. Лихачев, Д. С. Развитие русской литературы X-XVII вв. Эпохи и стили [Текст] / Д. С. Лихачев – Л.: Наука, 1973. – 254 с.
75. Лосев, А. Ф. Философия, мифология, культура [Текст] / А.Ф. Лосев. – М.: МГУ. 1991. – 525 с.
76. Лотман, Ю. М. Анализ поэтического текста. Структура стиха [Текст] / Ю. М. Лотман. – Л.: Просвещение, 1972. – 272 с.

77. Мирзоев, А. Рӯдакӣ ва инкишофи ғазал дар асрҳои X-XV [Матн] / Абдулғанӣ Мирзоев. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик., 1957. – 78 с. (Ба хати арабӣ).
78. Мирзоев, А. Сездаҳ мақола [Матн] / А. Мирзоев – Душанбе: Ирфон, 1977. – 288 с.
79. Мирзозода, Х. М. Основные вопросы идейно-эстетического развития таджикской советской поэзии двадцатых годов: автореф. дис... д-ра филол... наук [Текст] / Х. М. Мирзозаде. – Сталинобод, 1957. – 46 с.
80. Мирзозода, Х. Луғати мухтасари истилоҳоти адабиётшиносӣ [Матн] / Х. Мирзозода. – Душанбе: Маориф, 1992. – 240 с.
81. Мирхусайнӣ, С. М. Таҳлил ва баррасии бархе кинояҳои «Девон» -и Маъсуди Саъд [Матн] / С. М. Мирхусайнӣ // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Шӯъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. – 2010. – № 4. – С. 180-183.
82. Мосиньон, А. Методы художественного выражения у мусульманских народов [Текст] / А. Мосиньон // Арабская средневековая культура и литература. – М.: Наука, 1978. – С. 36-49.
83. Муллоаҳмадов, М. Фарруҳии Сиистонӣ [Матн] / Мирзо Муллоаҳмадов. – Душанбе: Маориф, 1978. – 142 с.
84. Мусулмонқулов, Р. Сачъ ва сайри таъриҳии он дар насри тоҷик [Матн] / Р. Мусулмонқулов – Душанбе: Ирфон, 1970. – 216 с.
85. Мусулмониён, Р. Назарияи адабиёт [Матн] / Раҳими Мусулмониён. - Душанбе: Маориф, 1990. – 334 с.
86. Мусулмонқулов, Р. Маҳфуми «қасида» дар сарчашмаҳои назарии асрҳои XI-XV [Матн] / Р. Мусулмонқулов // Ахбороти шӯъбаи фанҳои ҷамъиятии АФ РСС Тоҷикистон. – 1979. – №4 / 98. – С. 57-75.
87. Мухторов, А., Раҳматуллоев А. Таъриҳи халқи тоҷик. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди аввал [Матн] / Абдусаттор Мухторов, Асламшоҳ Раҳматуллоев. – М.: ООО Интрансдорнаука, 2002. – 384 с. (Ба хати арабӣ).

88. Муътаман, Зайнулобиддин. Шеър ва адаби форсӣ [Матн] / Зайнулобиддин Муътаман. – Техрон, 1332 х.
89. Муътаман, Зайнулобиддин. Таҳаввули шеъри форсӣ [Матн] / Зайнулобиддин Муътаман. – Техрон: Бунгоҳи матбуоти Афшор, 1346. – 390 с. (Ба хати арабӣ).
90. Нафисӣ, Саид. Таърихи назму наср дар Эрон ва дар забони форсӣ (то поёни қарни нухуми ҳиҷрӣ) [Матн] / Саид Нафисӣ. – Техрон, 1344. – 630 с. (Ба хати арабӣ).
91. Никитина, В. К типологической характеристике возрожденческой литературы на языке фарси [Текст] / В. Б. Никитина // Народы Азии и Африки. – 1965. – № 5.
92. Нурова, К. Хусусияти эстетикӣи ғазалиёти Файзии Даканӣ [Матн] / К. Нурова. – Душанбе: Матбуот, 2013. – 212 с.
93. Османов, М. Н. Стиль персидско – таджикской поэзии IX-X вв. [Текст] / М. Н. Османова. – М.: Наука, 1974. – 267 с.
94. Петрушевский, И. П. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII-XIV веков [Текст] / И. П. Петрушевский. – М-Л., 1960. – 246 с.
95. Рашшод, Муҳаммад. Фалсафа аз оғози таърих. Ҷилди 1 ва 2. [Матн] / Муҳаммад Рашшод. Таҳияи Саидбеги Маҳмадулло ва Саидиён Исматулло. – Душанбе: Ирфон, 1990. – 480 с.
96. Раҳмонов, М. Қасоиди ахлоқӣ дар адабиёти асрҳои XIII-XIV тоҷику форс / М. Раҳмонов. – Душанбе, 1995. – 150 с.
97. Раҳмонов, М. Қасидаи ҳикматию ахлоқӣ дар адабиёти форсу тоҷик (асрҳои X-XV) [Матн] / М. Раҳмонов. – Душанбе, 2002. – 212 с.
98. Раҳмон, Ш. Таҳаввули воҳидҳо ва созмони жанрҳои лирикӣ дар назми форсу тоҷик [Матн] / Ш. Раҳмон. – Душанбе: Пайванд, 2010. – 310 с.
99. Раҳмонов, Ш. Таҳаввули воҳидҳои лирикӣ [Матн] / Ш. Раҳмонов. – Душанбе: Адиб, 1988. – 144 с.
100. Раҳмонов, Ш. Мусаммат, ташаккул ва таҳаввули он [Матн] / Шохзамон Раҳмонов. – Душанбе: Дониш, 1987. – 143 с.

101. Рейснер, М. Л. Персидская касиды в домонгольский период (X-XIII вв.) Автореф. диссерт. канд-а филол, наук [Текст] /М. Л. Рейснер. – М.: Наука, 1996. – 35 с.
102. Рипка, Ян. Таърихи адабиёти Эрон [Матн] /Ян Рипка. Тарҷумаи дуктур Исо Шахубӣ. – Техрон, 1354. – 646 с. (Ба хати арабӣ).
103. Салимов, Н. Марҳалаҳои услубӣ ва таҳаввули анвои наср дар адабиёти форсу тоҷик (асрҳои IX-XII) [Матн] / Н. Салимов – Хучанд: Нури маърифат, 2002. – 398 с.
104. Салимов, Ю. Насри ривоятии форсу тоҷик [Матн] / Ю. Салимов. – Душанбе: Ирфон, 1986. – 128 с.
105. Сатторов, А. Нуқтаи пайванд (Баъзе масъалаҳои инкишофи шеър ва танқиди адабӣ) [Матн] / А. Сатторов. – Душанбе: Ирфон, 1982. – 240 с.
106. Сатторов, А. Афкори адабӣ ва эстетикӣ Абдурахмони Ҷомӣ / А. Сатторов. – Душанбе: Дониш, 2014.
107. Сафо, Забехуллоҳ. Таърихи адабиёт дар Эрон, чилди дувум [Матн] / Забехулоҳи Сафо. – Техрон: Фирдавс, 1366. – 1128 с. (Ба хати арабӣ).
108. Сафо, Забехуллоҳ. Мухтасаре дар таърихи таҳаввули назму насри порсӣ / Забехулоҳи Сафо. – Техрон, 1332 (Ба хати арабӣ).
109. Сачҷодӣ, С. Таъсири «Қуръон» бар назми форсӣ [Матн] / С. Сачҷодӣ. – Техрон: Сипар, 1377. – 1063 с.
110. Саъдиев, С. Сӯзанӣ ва муҳити адабии Самарқанди асри XII [Матн] / С. Саъдиев. – Душанбе: Дониш, 1974. – 166 с.
111. Саъдиев, С. Мазмун ва шакли асари бадеӣ [Матн] / С. Саъдиев. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 24 с.
112. Саъдиев, С. Поэтикаи шоирони Мовароуннаҳри асри XII [Матн] / С. Саъдиев. – Душанбе: Дониш, 1980. – 176 с.
113. Сирус, Баҳром. Қофия дар назми тоҷик [Матн] / Баҳром Сирус. – Сталинобод. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон. 1955. – 183 с.
114. Словарь литературоведческих терминов. [Текст]. – М., 1974. – 512 с.

115. Сулаймонова, Л. Ҳаёт ва эҷодиёти Сайфи Исфарангӣ [Матн] / Л. Сулаймонова. – Душанбе: Дониш, 1973. – 116 с.
116. Табаров, С. Боз барои дуруст омӯхтани мероси адабӣ [Матн] / С. Табаров // Ниг.: Ҳаёт, адабиёт, реализм. – Душанбе: Ирфон, 1966. – С. 160-173.
117. Тилавов, Б. Зарбулмасалу мақолаҳои тоҷикӣ. Таҷқиқи репертуари шифоҳии муосир [Матн] / Б. Тилавов. – Душанбе: Дониш, 1989. – 231 с.
118. Тимофеев, Л. Н. Основы теории литературы [Текст] / Л. Н. Тимофеев. – М., 1976. – 446 с.
119. Тоиров, У. Касыда в персидско-таджикской классической литературе. Автореф. диссерт. кан-а филол. наук [Текст] / У. Тоиров. – Душанбе, 1990. – 21 с.
120. Тоиров, У.. Фарҳанги истилоҳоти арузи Аҷам [Матн] / У. Тоиров. – Душанбе: Адиб, 1991. – 576 с.
121. Тоиров, У. Қасида [Матн] / У. Тоиров // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷ. 3. – Душанбе: Сарредакцияи илмии Энциклопедияи миллии тоҷик, 2004. – 524 с.
122. Томашевский, Б. В. Стилистика. – 2-е изд. Испр. и доп. [Текст] / Б.В. Томашевский. – Л: ГЛУ, 1983. – 288 с.
123. Фарҳанги забони тоҷикӣ, ҷилди II. [Матн]. – М.: Советская энциклопедия. 1969. – 592 с.
124. Фитрат, А. Сайфи Исфарангӣ [Матн] / А. Фитрат // Раҳбари дониш. – 1928. – №3. – С.11-17 (Ба хати арабӣ).
125. Фозилов, М. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ. Ҷилди 1 [Матн] / М. Фозилов. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 386 с.
126. Фрай, Р. Наследие Ирана [Текст] / Р. Фрай. – М., 1972. – 468 с.
127. Фрейденберг, О. М. Поэтика сюжета и жанров [Текст] / О.М. Фрейденберг. – Л.: Гос. лит. изд., 1936. – 454 с.

128. Фурӯзонфар, Бадеъуззамон. Сухан ва суханварон [Матн] / Бадеъуззамон Фурӯзонфар. – Техрон: Хоразмӣ, 1350. – 491 с. (Ба хати арабӣ).
129. Хонларӣ, Парвиз Нотил. Тадқиқи интиқодӣ дар арузи форсӣ ва чигунагии анвои ғазал [Матн] / Парвиз Нотили Хонларӣ. – Техрон, 1334. (Ба хати арабӣ).
130. Хуросонӣ, А.М. Дарёи шеърӣ адабиёти форс-тоҷик дар Мовароуннаҳр [Матн] / Алии Муҳаммадии Хуросонӣ // Меҳру Муштарӣ. Маҷмуаи мақолаҳо. – Душанбе: Адиб, 2010. – С. 285-293.
131. Ҳодизода, Р. Шукуров, М., Абдучабборов, Т. Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ [Матн] / Р. Ҳодизода, М. Шукуров, Т. Абдучабборов. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 188 с.
132. Ҳусейнзода, Ш. Баҳс ва андеша [Матн] / Ш. Ҳусейнзода. – Душанбе: Ирфон, 1964. – 264 с.
133. Шарифов, Х. Каломи бадеъ [Матн] / Х. Шарифов. – Душанбе: Маориф, 1991. – 160 с.
134. Шарифов, Х. Балоғат ва суханварӣ [Матн] / Х. Шарифов. – Душанбе: Сино, 2002. – 278 с.
135. Шерозӣ, ибни Юсуф. Феҳристи китобхонаи мадрасаи олии Сипаҳсолор, ҷилди 2 [Матн] / Ибни Юсуфи Шерозӣ. – Техрон, 1318-1321. – С. 314. (Ба хати арабӣ).
136. Эльберг, Э. Я. Основные проблемы в историческом освещении. Роды и жанры [Текст] / Э. Я. Эльберг // Теория литературы. – М., 1984. – С. 6-17.
137. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷилди 3. [Матн]. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи энциклопедияи миллии тоҷик, 2004. – С. 80.

III. Ба забонҳои дигар:

138. Catalogue of arabic persian Hindustany manuscripts of the Libraries of the King of Oud[Text]. – P. 561-562.

139. Charles, Rieu. Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum. Volume II [Text], 1891. – P. 581.
140. Dorn, B. Catalogue des manuscrits et xylographes orientaux de la bibliothèque impériale publique de Saint-Petersbourg [Text], 1852. – P. 330.
141. Ethe, H. Catalogue of the Persian manuscripts in the library of the Indian [Text] Office vol. – Oxford 1903-1937. – P. 629-630.
142. Muqtadir. Catalogue of Arabic and Persian manuscripts in the Oriental Public Library at Bankipore. Persian poets Firdawsi to Hafis [Text] / Prepared by Muvlavi Abdul Muqtadir. Calcutta the Bengal seretarial Book Dept? 1908. –P. 85-86.
143. Pertsch. Verzeichnisd. Handschriften der Koniglichen Bibliothek zu Berlin 1986. – P. 782.
144. Rieu. Catalogue of the persian manuscripts in the British Museum. Vol. II [Text]. – London, 1851. – P. 581.
145. Sprenger. Catalogue of the arabic. persian and hundustany manuseripts [Text]. – Calcutta, 1854. – P. 561-562.

НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Таълифоти муаллиф дар маҷаллаҳои илмии тақризшавандаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

[1-М]. Раҳматова, О. Мазмунсозӣ ва маъниофаринӣ дар қасоиди Сайфи Исфрангӣ [Матн] / О. Раҳматова // Номаи Донишгоҳ. – Хучанд, 2017. – № 2 (51). – С. 132-138.

[2-М]. Раҳматова, О. Тасвири табиат дар тағаззулоти қасоиди Сайфи Исфрангӣ [Матн] / О. Раҳматова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2017. – № 4/4. – С. 283-285.

[3-М]. Раҳматова, О. Қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ ва маҳорати маъниофарии шоир дар онҳо [Матн] / О. Раҳматова // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2018. – № 1 (73). – С. 178-185.

[4-М]. Раҳматова, О. Шеваҳои мазмунсозӣ ва корбурди саноеи бадеӣ дар қасоиди Сайфи Исфрангӣ [Матн] / О. Раҳматова // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2021. – № 5 (94). – С. 196-203.

II. Мақолаҳои муаллиф дар маҷмуаҳо ва нашрияҳои дигари илмӣ

[5-М]. Раҳматова, О. Мавзую мундариҷаи қасоиди Сайфи Исфрангӣ [Матн] / О. Раҳматова // Масъалаҳои равоншиносӣ ва омӯзгорӣ. – Қӯрғонтеппа, 2011. – № 3. – С.48-51.

[6-М]. Раҳматова, О. Мавқеи қасида дар эҷодиёти Сайфи Исфрангӣ [Матн] / О. Раҳматова // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Дониш, 2015. – № 4 (240). – С. 161-165.

[7-А]. Раҳматова, О. Тасвири табиат дар оғози қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ [Матн] / О. Раҳматова // Маводи конференсияи илмии «Занон ва рушди илмҳои муосир» бахшида ба Рӯзи байналмилалӣ занон дар самти илм / О. Раҳматова. – Душанбе: ЭР-граф, 2016. – С. 206-215.

[8-М]. Раҳматова, О. Сохти қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ [Матн] / О.

